

ГОДИШНИК
НА
СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ANNUAIRE
DE
L'UNIVERSITE DE SOFIA
„KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE

Г О Д И Ш Н И К
НА
СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ANNUAIRE
DE
L'UNIVERSITE DE SOFIA
„KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

Доц. МАРИЯ ВЕЛЕВА (отговорен редактор),
проф. д-р МИЛЕН СЕМКОВ (зам.-отг. редактор),
проф. д-р ВЕЛИЧКО ГЕОРГИЕВ, проф. д-р МАРГАРИТА ТАЧЕВА,
доц. ГЕОРГИ БАКАЛОВ (секретар)

© Софийски университет „Климент Охридски“,
Исторически факултет
1988
с/о Jusaator, Sofia

93/99(05)

Редактор <i>В. Велинов</i>	Технически редактор <i>Д. Бонева</i>	Коректор <i>Р. Кацарова</i>
Изд. индекс 11227	Дадена за набор на 26. II. 1988 г.	Подписана за печат на 10.X.1988 г.
Излязла от печат декември	Формат 70×100/16	Тираж 550
Издателски коли 9,40	УИК 10,63	Цена 1,67 лв.
		Поръчка № 258

Код 36 — 95314
0602-7-88

Печатница на Издателството на БАН — 1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 6

СЪДЪРЖАНИЕ

Лиляна Симеонова — Континуитет или промяна. Аспекти на дискусията по проблемите на идейната приемственост между античността и средновековието в съвременната западноевропейска византология	5
Георги Сотиров — Франкската държава и полабско-прибалтийските славяни през IX в.	18
Пламен Митев — Франция и износьт на вълна от българските земи през XVIII в.	60
Елка Дроснева — Любен Каравелов в съветските енциклопедични издания и общите курсове по хуманитарните науки	81

SOMMAIRE

Liliana Simeonova — Continuity or change. Aspects of the discussion among contemporary West European byzantinologists on the problems of the conceptual continuity from antiquity to the middle ages.	5
Georgi Sotirov — The Franks state and the Baltic slavs in the IX c.	18
Plamen Mitev — France and the export of wool from the Bulgarian lands in 18 c.	60
Elka Drosneva — Ljuben Karavelov in the Soviet encyclopedic publications and common courses in human sciences	81

КОНТИНЮИТЕТ ИЛИ ПРОМЯНА.
АСПЕКТИ НА ДИСКУСИЯТА
ПО ПРОБЛЕМИТЕ НА ИДЕЙНАТА ПРИЕМСТВЕНОСТ
МЕЖДУ АНТИЧНОСТТА И СРЕДНОВЕКОВИЕТО
В СЪВРЕМЕННАТА ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКА
ВИЗАНТОЛОГИЯ

ЛИЛЯНА СИМЕОНОВА

Рецензент: к.и.н. *Христо Матанов*

Редактор: *Георги Бакалов*

Катедра по история на Византия и балканските народи

Лилиана Симеонова. КОНТИНЮИТЕТ ИЛИ ПЕРЕМЕНА. АСПЕКТЫ ДИСКУССИИ
ПО ПРОБЛЕМАМ ИДЕЙНОЙ ПРЕЕМСТВЕННОСТИ МЕЖДУ АНТИЧНОСТЬЮ
И СРЕДНЕВЕКОВИЕМ В СОВРЕМЕННОЙ
ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОЙ ВИЗАНТОЛОГИИ

В статье дается краткий критический анализ мнений некоторых западноевропейских византологов по проблемам античного идейного наследия в византийской культуре. Рассматриваются две условно названные „противоположными“ группы мнений, авторы которых выдвигают в качестве определяющего идейный континуитет или изменения в мышлении византийского общества. Однако автор статьи считает, что определяющую роль в византийском культурном развитии играет не только идейная преемственность или изменения условий и мышления: чтобы постичь объективную, исторически верную картину византийской действительности, необходимо исследовать соотношение обеих тенденций в идейной панораме империи каждого периода.

The article represents a brief critical review of the concepts of several prominent West European byzantinologists on the problems concerning the role and bulk of the ancient conceptual heritage in the Byzantine culture. The two main trends in the curring discussion are conditionally denoted as „opposing each other“ because their representatives attribute the chief importance for the Byzantine culture either to the contituity or the change in the social conditions. Besides, the differences in the argumentation of the separate theses from each trend have been pointed out, too. The author of the article stresses that order to attain an objective notion of the Byzantine cultural development one should study the changing relation between the two tendences in the conceptual panopticum of the Empire.

Задълбоченото изследване на богатия идеен паноптикум на Византия неотменно включва и изучаването на проблемите, свързани с голямото идейно наследство, което империята на Новия Рим получава от гръцко-римската античност и елинистическия Изток. В този смисъл „империята на Проливите“ е не само географско средище на тогавашния свят; в рамките на цяло хилядолетие държавата на ромеите, Константинополската църква и целокупната византийска култура по силата на традицията съхраняват и доразвиват множество антични по произход идеи, които благодарение на големия политически авторитет и на силното културно влияние на Византия оказват трайно въздействие върху европейското, а отчасти — и върху мюсюлманското средновековие. Особено важно е осветляването на този кръг от проблемите за историята на православните славяни, тъй като присъствието на антични идеи в православната славянска култура се дължи почти изключително на културното влияние на империята.

Проблемите, свързани с приемствеността на идеи от античността във византийското средновековие, се групират около два основни въпроса: а) какви социални нужди са обусловили възприемането на определени типове концепции от античен произход във византийската култура, и б) в каква степен и чрез какъв механизъм тези концепции са приложени във византийското ежедневие. Тези две основни групи проблеми са били и продължават да бъдат предмет на оживени дискусии в историографията.

Най-напред представителите на италианския хуманизъм формулират някои проблеми на идейната същност на Византия в съотношение с античния свят като част от изследванията си, посветени на причините и последиците от упадъка на късната Римска империя. В техните трудове доминира схващането, че между римската античност и византийското средновековие има пълен разрыв, за който основната причина е християнизацията, довела до упадък Римската империя¹. Опитите на френския абсолютизъм да се възползува от византийските традиции при управлението на централизираната държава срещат опозицията на дейците на Просвещението. Монтескьо, Волтер и техните последователи обрисуват в трудовете си Византия като мрачен християнски антипод на бляскавата римска античност, за който са характерни

¹ Momigliano, A. Christianity and the Decline of the Roman Emplire. — In: The Conflict between Paganism and Christianity in the 4th Century. Oxford, 1970, p. 3.

деспотизъм в управлението и заостряла догматичност в културата². Едуард Гибън довежда до крайност „антихристиянските“ настроения на Просвещението, описвайки Византия като „триумфът на варварството“, който настъпил след упадък на Рим. В следващия XIX в. споровете за наличие на приемственост или прекъсване между античността и средновековието в рамките на европейската култура се водят между т. нар. романисти и германисти в историографията. Разширяването на изследванията върху все по-широка емпирична основа и в нови направления е довело да значителни постижения във византологията на нашия век, но едновременно с това съществуващата дискусия е многократно усложнена. Например учени като А. Алфьолди, Ф. Алтхайм и А. Пирен поддържат тезата за идейния разрыв между двете епохи, но докато първите двама изтъкват като основна причина за това нашествието на номадите от негермански произход, Пирен набляга върху ролята на арабската експанзия за разрыва с античността и за ограничаването на контактите Изток—Запад. От своя страна други учени (например А. Допш) изтъкват обратното становище, според което между двете епохи няма прекъсване нито в социално-икономическото развитие, нито при „трансмисията на културни ценности“.

Днес научният спор „за“ или „против“ идейната приемственост в европейската средновековна култура и в частност — във византийската, продължава. Нестихващият интерес към тази проблематика се дължи на това, че правилното осветляване на тези въпроси би довело и до правилно изясняване на механизмите на „транслация на културни ценности“ от една епоха в друга и в различна етническа среда, до определяне на типологията на отделните европейски култури (включително и византийската) в единния културно-исторически процес на средновековието. Основната трудност обаче в разволя на дискусията произтича от нееднаквото схващане на отделните автори за обема на понятието култура, като понякога то се стеснява или разширява прекомерно. Твърде разнородната терминология и предпочитанията на различните учени към определен фактологически материал, върху който преимуществено градят тезата си, също затрудняват в немалка степен обективната съпоставка на авторовите мнения. Различия съществуват и в периодизацията на културната история, което се отразява не само върху структурата на отделните изследвания, но и върху самото разбиране за културните процеси.

Вече бе изтъкнато по-горе, че присъствието на определени антични по произхода си идеи в културата, политическата идеология и религиозно-етническото концепиране на православните славяни се дължи преди всичко на влиянието на византийската култура. Ето защо изясняването на проблемите, свързани с идейната приемственост между античността и средновековието в „мисловния свят“ на Византия, има голямо значение за културно-историческите изследвания върху славянското православие. В този смисъл и съществуващата дискусия около проблематиката на континюитета във византийската култура има пряко отношение към византино-славистичните проучвания.

Съществен момент в научните спорове по тези проблеми е продължилата над четвърт век дискусия за прехода към средновековието в европейската история, подета през 50-те години по инициатива на съветските учени. Сполучливо обобщение на дългогодишните търсения в тази насока на

² Копосов, Н. Е. Представления о византийской автократии во французской общественной мысли XVII века. Л., 1980, 189–195.

съветските византинисти е поредицата „Култура Византии“. Първият том, посветен на ранновизантийския период (IV — средата на VII в.), предлага цялостна, завършена концепция за обема на понятието „византийска култура“, за процеса на преосмисляне на наследените антични идеи при новите условия и въз основа на всичко това — за общите тенденции, които характеризират културното развитие на империята през следващите столетия³.

С настоящата статия ще обърна внимание и на мненията на някои западноевропейски учени, които съставляват двете „крайни“ линии в продължаващата дискусия около континуитета във византийската култура. Предварително искам да уточня, че понятието „крайни“, предложено към разглежданите трудове, не означава, че техните автори изцяло отричат (или безрезервно приемат) наличието на идейна приемственост между античността и средновековието в рамките на хилядолетната византийска история. Двете линии са означени като „крайни“ условно дотолкова, доколкото техните привърженици отдават преимуществено значение или на континуитета, или на промяната като главна характеристика на идейната панорама на византийското общество.

Ще се спра накратко върху някои трудове, публикувани през последните петнадесет години, които най-ясно очертават крайностите в научния спор по разглежданата проблематика.

Схващането, че определящата роля в културното развитие на Византия принадлежи почти изключително на наследеното от античността идейно богатство, има продължителна традиция в световната историография. То е в основата на тезите на такива видни византолози на нашия век, каквито са Норман Бейнс⁴ и Луи Брейе⁵. Но макар и тези двама автори да отдават предимство на античното наследство в концептуалния свят на византийците, те в никакъв случай не определят византийската култура като „консервативна“ по дух. Като основна характеристика на византийската цивилизация Бейнс изтъква, че тя е пряко продължение на римската. На това му схващане е подчинена и цялата употребявана от него терминология (например той предпочита да нарича Византия „Източния Рим“). В културно отношение основната роля на Източноримската империя според Бейнс се свежда до „спасяването“ на античните ценности, за да бъдат предадени по-късно на Западна Европа, когато тя бъде готова за това. Едва ли можем да се съгласим, че „културната мисия“ на Византия се е състояла само в предаване на наследени от предишната епоха концепции. На практика Бейнс свежда същността на византийския духовен живот до протеклия още в античността синтез между елинистични и римски традиции и го противопоставя на „прекъсването“ на културния живот на Запада през ранното средновековие. Що се отнася до споменатия синтез от традиции, струва ми се далече по-приемлива тезата на С. С. Аверинцев, който изтъква, че макар и тези форми на мисълта да са били „готови“ отдавна преди раждането на феодализма, те влизат във феодалния идеологически синтез, получавайки нов смисъл. Поради това не е случайно, че такива опити за вторично опериране с продукти от минали епохи стават историко-културният символ на прехода от античността към средновековието⁶.

³ Симеонова, Л. Отзыв о культуре Византии (IX — середины XII вв.). М. 1984. — В: *Etudes balkaniques*, 1986, 2, 130—133.

⁴ Baynes, N. H. *The Byzantine Empire*. London, 1925; *Byzantium. An Introduction to East Roman Civilization*, ed. by N. H. Baynes and H. St. L. B. Moss. Oxford, 1948.

⁵ Bréhier, L. *Le monde byzantin*. I — III. Paris, 1947—1950.

⁶ Аверинцев, С. С. Поэтика ранневизантийской литературы. М., 1977, с. 14.

Не е по-различна по същността си тезата на Л. Брейе. В трилогията „Византийският свят“⁷ той поставя акцента върху запазването на римските традиции, елинистическото културно наследство и „ориенталските методи на управление“ в живота на империята. Две са според Брейе най-характерните черти на византийската история (в това число и културната): изключително тясната връзка между „европейската“ и „азиатската“ цивилизация и континуитетът, който осигурявал на Византия невероятна жизненост и способност да преодолява периодичните си кризи⁸.

Много от съвременните западноевропейски византолози, чийто тези най-общо се свеждат до продължение на така очертаната линия, често си служат с термини като континуитет, перманентност и др., без обаче строго да дефинират тези понятия. Посочените термини се прилагат както към различни идеи, така и към съответните социални структури, паметници на литературата, изкуството и архитектурата, чрез които тези идеи се проявяват. Наличието на известна доза субективизъм при определянето на характеристиките на континуитета в явленията на духовния свят и в материалната култура довежда у някои автори (напр. А. Дюселие) до превзети и твърде крайни изводи.

Сред разглежданите в тази статия автори един от най-изявените привърженици за определящата роля на континуитета във византийската културна история е Клаус Весел. Струва ми се, обаче, недостатъчно убедителен смисълът, който той влага в самото понятие „култура“: конституцията и управлението, правото и армията, стопанството и търговията са поставени редом с теологията, философията, науката и литературата⁹. Неопределеността на авторовото разбиране за културата се подсилва в хода на изложението от смесването на културата с политическата и църковната история. От друга страна, извън рамките на културата е оставено изобразителното изкуство, въпреки че то всъщност е една от най-значителните ѝ изразни форми за всеки период¹⁰. Седемте периода, в които авторът вмества културното развитие на Византия, всъщност съставляват периодизацията на политическата ѝ история. В отделните области Весел регистрира определено развитие, но въпреки това смята, че като цяло византийската култура е „една голяма съхранителка на антична Гърция, на елинизма и на най-значителното от римската духовна култура“¹¹. От това произтича и изводът му, че основната роля на византийската култура се състои в посредничеството ѝ между античната и „по-младите“ култури. На практика Весел свежда културната история на Византия до историята на приспособяването на късноримската култура към по-новите времена, от една страна, а, от друга страна — до приобщаването на нови народи и племена чрез експанзията на имперската култура извън държавните граници. По този начин „наднационалният характер“ на византийската култура и претенциите ѝ за универсализъм я издигат над останалите средновековни европейски култури и прокарват византийското влияние дори там, където империята никога не е упражнявала реална политическа власт¹². Крайният извод на Весел — че културното влияние на Византия, продължило дори и след политическото ѝ

⁷ Вж. бел. 5.

⁸ Bréhier, L. *Les Institutions de l'Empire byzantin*. Paris, 1949, p. 580.

⁹ Wessel, Kl. *Die Kultur von Byzanz*. Frankfurt am Main, 1970.

¹⁰ Kretzenbacher, L. — рец. на Kl. Wessel, *Die Kultur von Byzanz*. — In: *Byzantinische Zeitschrift*, 65 (1972), 1–2, 431–435.

¹¹ Wessel, Kl. *Цит. съч.*, с. 7.

¹² Пак там, с. 10.

унищожение, се дължи преди всичко на силните антични традиции вътре във византийската култура — е твърде крайно мнение, с което е трудно да се съгласим. В действителност такова опростяване на ролята на античното идейно наследство във византийската култура не отчита сложното взаимодействие между наследствените идеи и форми и породените от новите условия концепции в цялостното развитие на идейната панорама на византийското общество през отделните периоди.

Към твърде крайните мнения в разглежданата дискусия можем да отнесем и това на Гюнтер Вайс, въпреки че то се отнася само до идеите, намерили израз в социалната структура на империята¹³. Но Вайс е и един от малкото автори, които дефинират понятието „континуитет“: според автора това е „една постоянна взаимовръзка“, като логическата му противоположност е не промяната, а дисконтинуитетът, т. е. прекъсването на развитието¹⁴. Вайс стига до извода, че никакви структурни социални промени не протичат във византийското общество при прехода от античността към средновековието, тъй като те са протекли още в самата античност: преходът към феодализма, връщането към *patria potestas*, преминаването от езичеството към християнството, възникването на императорския институт и на бюрократическия апарат, трансформирането на робството¹⁵. По тези причини във Византия протичал „пълнен и безусловен континуитет“ в общественото устройство и в сферата на свързаните с него идеи. От друга страна, като основна разлика между Византия и Запада Вайс изтъква това, че докато в империята „покривът“ на държавния апарат не рухва, в Западна Европа се запазват само „примитивни фундаменти“, и то от материалната култура¹⁶.

Твърде интересна и далече по-приемлива е тезата за двата вида континуитет във византийската култура на Андре Гийу. Той, както и Н. Бейнс, С. Манго и др., също предпочита термина „цивилизация“, но не го употребява като синоним на „култура“, а посочва точното им съотношение: според него духовната култура е съставна част на цивилизацията. Схващането си за цивилизацията изгражда върху четири структури, които той е съумял да представи във взаимната им обусловеност: държавата, обществото, икономиката и духовната култура¹⁷. За разлика от Кл. Весел Гийу напълно изключва политическата история от разбирането си за цивилизацията. Той се стреми да борави с адекватни понятия в хода на изложението си, като по този начин почти изключва оценъчния подход при осмислянето на феномена „Византия“: без да осъжда и без да реабилитира ромеите, Гийу само се стреми да ги разбере.

По отношение на идейната приемственост между античността и средновековието А. Гийу въвежда понятието „двойна връзка на византийската култура“, т. е. връзка както с античната, така и с библейската културна традиция¹⁸. „Античната мъдрост“, представена главно от риториката и философията, е проследена редом с „другата мъдрост“, чийто най-ярки представители са Отците на църквата. Гийу проследява тези две линии на

¹³ Weiss, G. *Antike und Byzanz. Die Kontinuität der Gesellschaftsstruktur.* — *Historische Zeitschrift*, 224 (1977), 529–435.

¹⁴ Пак там, с. 529.

¹⁵ Пак там, 530–533.

¹⁶ Пак там, с. 533.

¹⁷ Guilleu, A. *La civilisation byzantine* (Collection des grandes civilisations, dirigée par M. Bloch). Paris, 1974.

¹⁸ Пак там, с. 317.

идейна приемственост в тяхната взаимна обусловеност: от една страна, византийците запазват вярността си към посланието на предходната епоха и се стремят да го дадат ненакърнено на бъдещите поколения; от друга страна, вярата като символ на живота в православната общност ражда един нов класицизъм, който в известен смисъл се противопоставя на античния — този на библейската традиция¹⁹.

Гийу обрисова Византия като особен феномен, но — както отбелязва с основание Каждан — нека не забравяме, че византийската цивилизация не е била неизменно еднородна през всичките периоди на съществуването си. „Империята на Пролливите“ не е била просто по-малка част от „империята на Средиземноморието“, а е имала други културни проблеми и ги е решавала с други средства²⁰.

Тезата на Ханс-Георг Бек по същество също се отнася към онази линия в дискусията, която отдава преимуществено значение на античните идеи в културното развитие на Византия. Във „Византийското хилядолетие“ Бек акцентира върху непрекъснатостта на културните процеси, зародени в античността и продължили в средновековието, като по този начин обосновава идеята за „целостта“ на византийската култура през хилядагодишното ѝ съществуване²¹. На това негово схващане е подчинена и употребяваната от Бек терминология: симбиоза²², перманентност²³, континуитет²⁴, континуум²⁵. Но Бек не изпада в крайност при оценката на значението, което идейното наследство от предходната епоха е изиграло в културната история на империята. Напротив, макар и да отдава преимуществено значение на античната традиция, Бек изрично подчертава, че византийската култура не е „декаданс“ спрямо античната²⁶ и че Византия по своята същност не е „държава-епигон“ спрямо Римската империя²⁷.

В хода на изследването и Бек, както Гийу е успял да представи съставките на византийската култура в органическата им свързаност, а за разлика от Гийу — да ги проследи и в развитието им успоредно с цялостното развитие на византийското общество.

Интерес представляват аргументите, с които Бек мотивира голямата роля на континуума в общественото и културното развитие на империята. Този континуум между двете епохи произтича от факта, че „Византия влиза в историята почти незабелязано, като последен стадий от историята на гърците и съседните им народи, които в предходната епоха попаднали под римска власт“²⁸. И по-долу: „Това, което предшества Византия, е елинизмът и неговото продължение в гръко-римската античност на първите християнски столетия. Византия трябва да се разглежда като почти непрекъснато продължение на този свят.“²⁹ Най-важното, което византийците са наследили от тази вековна непрекъснатост в идейното развитие според Бек се свежда преди всичко до чувството им за по-висока образованост спрямо останалите

¹⁹ Пак там, 399–402.

²⁰ Каждан, А. О построении истории византийской цивилизации: от И. Краузе к А. Гийу. — Византийский Временник, 38 (1977), 192–197.

²¹ Beck, H.-G. Das byzantinische Jahrtausend. München, 1978.

²² Пак там, с. 27.

²³ Пак там, с. 14, 212.

²⁴ Пак там, с. 298.

²⁵ Пак там, с. 310.

²⁶ Пак там, с. 7.

²⁷ Пак там, с. 111.

²⁸ Пак там, с. 7.

²⁹ Пак там, с. 13.

народи, наследено още от елинизма и до политическите идеи, дошли от гръцката философия, Ориента и Рим по заобиколния път на римската имперска политика³⁰. Като основна съставка на тези политически идеи авторът определя представите за императорския институт и за държавата, а от друга страна — и някои черти, които християнството придобива още в римската императорска епоха, но които се развиват напълно едва във Византия³¹.

Същността на преходния период от античността към средновековието Бек характеризира по следния, при това доста убедителен начин: „Така започва византийската история, предварително програмирана от цял ред закостенели форми, закрепени възгледи и затвърдени претенции, без съмнение предизвикани на дуел от новото политическо и религиозно развитие, което изисквало синтез с миналото — но синтез, който след това да отпадне по специфично византийски начин.“³²

По-спорно е авторовото твърдение, че различни концепции и съответстващите им институции и сили, формирали се още в античността — частното право³³, остатъците от местно самоуправление³⁴, ролята на сената, „народа“ и армията³⁵ — попречили на византийските императори да установят „автократичен абсолютизъм“. От друга страна, убедителен е изводът, че идейната връзка с античността в областта на литературата, теологията и т. нар. политическа ортодоксия (анализирани в три взаимносвързани глави)³⁶, се е осъществявала предимно от интелектуалците, „най-значимите представители на византийския свят“.

Бек отдава преимуществено значение на континуитета за културното и общественото развитие на империята, но без да достига до крайностите на Вайс. За Бек континуумът във времето и пространството се изразява не в пренасянето на „готови“ идеи и съответните им структури от античността в средновековието, а в тяхното преосмисляне при новите условия и по-нататъшно развитие. Ето защо мисловният свят на византийците такъв, какъвто ни го представя Бек, е изявено средновековен. Отново трябва да се съгласим с Каждан, че макар и Х. Г. Бек да определя Византия като пряка наследница на античността, той в крайна сметка разглежда византийското общество и неговата култура по-скоро като ново явление, отколкото като вариация на стара, римска тема³⁷.

Дотук накратко бяха представени тезите на някои от най-изтъкнатите представители на онази линия от разглежданата дискусия, според която определящата роля във византийското обществено и културно развитие принадлежи на зародилите се още в античната епоха концепции.

Другата линия в дискусията е представена от онези автори, които отдават преимуществено значение на прекъсването и последвалата го промяна в цялата европейска история, включително и византийската. Според тази група автори определящо значение за културното и общественото развитие на империята имат качествено новите концепции, които се проявяват след средата на VII в. Разбира се, и сред авторите от това направление има

³⁰ Пак там, с. 20.

³¹ Пак там, с. 21.

³² Пак там, с. 32.

³³ Пак там, 47–50.

³⁴ Пак там, с. 50 сл.

³⁵ Пак там, 52–59.

³⁶ Пак там, 87–204.

³⁷ Kazhdan, A. In Search for the Heart of Byzantium. About Several Recent Books on Byzantine Civilization. — Byzantium, 51 (1981), p. 2, 332.

значителни различия: ако за Х. Хунгер християнството е „новото средство“, което измества Византия от руслото на античното културно развитие и я подчинява на нови тенденции, то за А. Дюселие разминаването между християнския идеал и действителността е причината за „драмата на Византия“, за нейния пълен крах.

Сред най-изтъкнатите представители на тази линия в дискусиата е Херберт Хунгер, който в пълен вид излага тезата си в своята монография „Византия — империя на новото средство. Християнският дух на византийската култура“³⁸. Стремешът на Хунгер да представи духовната култура като кохерентна система от взаимодействащи си части — при това той в голяма степен успява в стремеша си — е спечелил високата оценка на неговата книга, като „първи получлив опит в западноевропейската историография да се възстанови цялостното възприемане на византийската култура“, без да се нарушава връзката между отделните ѝ компоненти³⁹. Основната свързваща идея, на която са подчинени отделните глави на книгата, е проследяването на християнизацията на византийския бит, политическа структура и мироглед. В този смисъл може да се каже, че най-общо методът на Хунгер се свежда до изследване на византийската култура най-вече от гледна точка на християнския ѝ характер, без да се отрича изцяло и античното наследство в нея. Все пак е налице едно доста рязко противопоставяне на античния, езическия и новия, християнски дух, особено когато става дума за византийската книжнина и образование. За това „противопоставяне“ свидетелства и терминологията на Хунгер, който нарича Византия *Reich der neuen Mitte*. От една страна, тази „нова среда“ е Константинопол в ролята си на „център на преориентирането на целокупния късноантичен живот към новия мироглед“; от друга страна, според Хунгер именно християнството бързо се превръща в „новото духовно средство“, стимулиращо развитието на византийската култура. Хунгер изследва ролята на християнската религия в развитието на духовния живот на няколко равнища: от изграждането на църковната организация и монашеския институт до формирането на такива етични понятия, каквито са например критериите за ортодоксалност и аскетичност; от трансформирането на римската правна система до философското обосноваване на идеята за императорската власт при новите условия; от проникването на новия дух в науката и изкуството до неговото отражение върху решаването на различни социални проблеми.

Връзката с античността Хунгер вижда предимно в теологията, и то поради „нуждата от почти теоретичен контакт на християнството с езическите митове и култове и с текущите философски системи“⁴⁰, докато „старите риторически клишета“, използвани от византийската епистоларна традиция още през късната античност били изпълнени с ново, християнско съдържание⁴¹. Макар и да смята, че определящата роля за развитието на византийската култура принадлежи на новите, християнски идеи, Хунгер не пренебрегва изцяло и античното идейно наследство. Той отбелязва, че особено много антични елементи навлизат във византийската култура през т. нар. Македонски и Палеологов ренесанс, като употребява термина „ренесанс“ само с известна уговорка. Тъй като във Византия никога не възникват предпоставки за хуманизъм от типа на западноевропейския през XIV в., то

³⁸ Hunger, H. *Reich der neuen Mitte. Der christliche Geist der byzantinischen Kultur*. Graz — Wien — Köln, 1965.

³⁹ Каждан, А. О построении..., с. 345.

⁴⁰ Hunger, H. Цит. съч., с. 299.

⁴¹ Пак там, с. 345.

авторът въвежда понятието „християнски хуманизъм“⁴², с което подчертава тезата си, че проникващите антични елементи биват изцяло подчинени на доминиращия християнски дух във византийската култура. Така Хунгер достига до извода, че дълбокото проникване на християнските принципи и норми в цялостния живот на Византия превъзхожда християнизацията на средновековния Запад.

Вече отбелязах, че макар и привърженик на схващането за определящата роля на античното наследство в идейното развитие на византийското общество, А. Гийу не пренебрегва значението на християнството. Но ако за него християнството е по-скоро мост между късната античност и византийското средновековие, то според Хунгер християнската религия е „новото средство“, което създава предпоставки за коренен поврат в духовния живот на империята.

Подобно на Хунгер и Ален Дюселие набляга върху промяната в културата на империята, причинена от все по-дълбокото разпространение на християнските принципи в живота на византийското общество⁴³. Апологетичният тон на Хунгер обаче е в рязък контраст с отрицателното отношение на Дюселие към ролята на християнството във Византия — отношение, характерно за дейците на френското Просвещение и преките им последователи.

В основата на тезата на Дюселие е заложено разбирането му за византийската култура, което е твърде едностранно и крайно. В отделна глава, озаглавена „Християнският модел и античният контрамодел“ авторът развива схващането, че едно единствено нещо е означавало „култура“ във Византия — това е пътят към истината т. е. към бога, следователно една такава култура е отричала съображенията и дори езика на хората⁴⁴. И понеже обикновеният човек не можел да достигне до свръхчувствената реалност, като посредник се появило византийското сакрално изкуство. Според Дюселие византийците възприемали класическата култура като напълно чужда на техния християнски дух и дори като лъжовна⁴⁵. Във Византия класическото образование не служело за нищо, тъй като валидни били само добрите божии заповеди⁴⁶. От това произтича и едностранчивото определение на Дюселие за модела на поведението на византийското общество. В главата „Историческото познание и лъженауката“ той отбелязва: „Тази клерикална некултурност става модел за голяма част от светското общество, което може да оправдае интелектуалната си ленивост с морални скрупули, придобити от църквата.“⁴⁷

Връзката на византийската култура с античността Дюселие свежда само до безкрайно повтаряне на вече обезсмислени клишета. В главата „Античността — границата на една реабилитация“ авторът развива тезата, че за византийците „римският модел“ е бил само клише от няколко повтарящи се примера, а елинистическата култура била преди всичко формализъм, сведен до това, как да се построи реч по законите на риториката и как да се манипулира с философските и математическите понятия по традиционните правила⁴⁸.

Според Дюселие византийската култура е преди всичко елитарна и формална⁴⁹, един прекалено сложен свят, неуспяващ да прикрие неизлечимата

⁴² Пак там, 555–569.

⁴³ Ducellier, A. Le Drame de Byzance. Idéal et échec d'une société chrétienne. Paris, 1976.

⁴⁴ Пак там, с. 48.

⁴⁵ Пак там, с. 51.

⁴⁶ Пак там, с. 54.

⁴⁷ Пак там, с. 55.

⁴⁸ Пак там, с. 59.

⁴⁹ Пак там, 63–69.

си безплодност. Прекомерната християнизация съставлява постоянната драма на Византия, която напразно се стреми да синхронизира идеалното царство на бога и земното съществуване на хората. В края на XVIII в. Е. Гибън изтъква като причина за упадък на Рим разпространението на християнството; почти две столетия по-късно А. Дюселие вижда причината за драмата и краха на Византия в прекаленото християнизирание на нейното общество и култура.

От значителен интерес е схващането, което застъпва Сирил Манго⁵⁰. Според него ранновизантийският период принадлежи изцяло на античността, докато в останалата си част историята на византийското общество и култура се подчинява на новите тенденции, породени от „катастрофалния разрыв“ и „пълната трансформация“, които в средата на VII в. унищожили античната градска цивилизация и положили началото на един изявено средновековен, напълно различен свят. Предварително трябва да уточним, че макар и да набляга върху промяната, настъпила в живота на империята след средата на VII в., Манго не би могъл да бъде причислен безрезервно към онези „крайни“ автори, отдаващи определящо значение на новия, християнски дух. Според него едва ли има идея или институция в целия византийски паноптикум, която да не е възникнала още в ранновизантийския период. Затова при изучаването на византийската култура от съвременна гледна точка най-важен е именно този период, принадлежащ според Манго към античността.

Въпреки че достига до някои крайности при окончателните си изводи, Манго предлага една напълно приемлива структура на модела на „византийската цивилизация“. Разглежданата тук монография е построена под формата на триптих, като акцентът е поставен върху втората част. Първият раздел на монографията представлява кратък анализ на онези аспекти от живота във Византия, които са оказали забележимо влияние върху „културния продукт“. Вторият, централен раздел предлага авторовото виждане за „концептуалния свят“ на византийското общество. Не е изключено С. Манго да е бил повлиян в известна степен от публикуваната още в 20^{те} години на нашия век теза на Н. Бейнс за „мисловния свят на Източния Рим“. Но за разлика от Бейнс, а и от Бек, за които представителната фигура на византийското мислене е интелектуалецът, Манго спира вниманието си върху „средния византиец“, чийто начин на мислене е почти незапознат с античните постижения, но затова е определящ за развитието на общественото мнение след средата на VII в. В третия раздел авторът разглежда византийското културно наследство (главно литературата и изобразителното изкуство).

Има доста общо между Х. Г. Бек и С. Манго по отношение на това, кои структури те определят като основни за „византийския модел“. В едно свое изследване върху двамата автори обаче Каждан с основание отбелязва, че докато Бек се опитва преди всичко да разбере как е функционалирал моделът по принцип, то Манго се стреми най-вече да проследи моментите на социални и културни промени вътре в рамките на този модел⁵¹.

Манго не отдава предпочитание на континуитета или на настъпилите промени в „концептуалния свят“ на Византия, а изследва взаимоотношението между тях. От една страна, политическият идеал на византийците си остава империята на Константин Велики, Теодосий и Юстиниан, а от това произтича — според Манго — и „обърнатият назад поглед на византийската култура“. От друга страна, обаче, Манго подчертава, че средният византиец не

⁵⁰ Mango, C. *Byzantium. The Empire of New Rome*. — *History of Civilization*. London, 1980.

⁵¹ Kazhdan, A. *In search...*, p. 322 ff.

наследява (както би могло да се очаква) интереса към античните постижения. Напротив: античната космогония и география биват заменени от библейския екзегзисис⁵²; византиецът вярва в свръхестественото, но така, както го поднася християнството⁵³; в историографията, както и в повече други области на знанието, средният византиец остава ограничен до наследеното от раннохристиянския период⁵⁴; представата му за бъдещето е тази, предложена от Библията⁵⁵, а схемата на идеалния живот, начертана още от Отците и оставаща неизменна докрая, е антитеза на античния полисен идеал⁵⁶.

Малко по-друг характер има според автора съотношението между античното наследство и новите концепции в областта на литературата и изобразителното изкуство: античните идеи и модели остават в мнозинството случаи неразбрани, но биват имитирани. Заслугата на византийската литература авторът свежда предимно до запазването на класическото наследство, като подчертава, че социалната база е попречила на византийските литератори да възприемат идеите на езическата класика, която иначе високо ценят⁵⁷. Византийските художници и архитекти също не могат да разберат античното изкуство, а просто го перифразирали, като имитирали наложените от каноните клишета⁵⁸. В общи линии Манго свежда тези две сфери от византийската култура до имитация на наследени от античността модели, без обаче да се разбират заложените в тях идеи — факт, обусловен от „прекъсването“, което отделя ранновизантийския от останалите периоди на историята на империята.

Накрая с няколко думи ще се спра и върху предложената от Робърт Браунинг теза⁵⁹, която също изследва континуитета и промяната в тяхното взаимоотношение. Браунинг също както Кл. Весел се опитва да вмести културната история на Византия в общата периодизация на политическата ѝ история. Но за разлика от Весел Браунинг не отдава толкова голямо значение на „прекия континуитет“ в развитието на византийското общество и неговата култура. Изследването на Браунинг е подчинено на идеята, че настъпилата под действието на вътрешни и външни фактори промяна в характера на византийската държава води неминуемо и до промяна във възгледите на самите византийци за света и за мястото им в него, а това на свой ред се отразява и върху културата и начина им на живот. От друга страна, Браунинг посочва, че голямата устойчивост на византийската култура във времето се определя именно от способността ѝ да се адаптира към постоянно изменящите се условия. На тази основа авторът мотивира и крайния си извод, че най-важната характеристика на византийската култура е именно постоянната, диалектичната борба между традицията и иновацията.

За съжаление не ми е известно какво е отношението на учени като А. Бон⁶⁰ и П. Д. Арнот⁶¹ към разглежданата дискусия, тъй като техните трудове ми останаха недостъпни.

Чрез направения анализ се опитвах най-общо да очертая двете условно означени като „крайни“ линии в протичащата дискусия на страниците на западноевропейската историография по проблемите на идейния континуитет или дисконтинуитет във византийската идейна панорама. В началото на

⁵² Mango, С. Цит. съч., с. 166.

⁵³ Пак там, с. 151.

⁵⁴ Пак там, с. 200.

⁵⁵ Пак там, с. 216.

⁵⁶ Пак там, с. 225.

⁵⁷ Пак там, с. 254.

⁵⁸ Пак там, с. 280–281.

⁵⁹ Browning, R. The Byzantine Empire. London, 1980.

⁶⁰ Bon, A. The Ancient Civilization of Byzantium. London, 1972.

⁶¹ Arnott, P. D. The Byzantines and Their World. London, 1973.

статията бе изтъкнато, че авторите от двете групи мнения не отричат изцяло и ролята на континуитета или обратно — ролята на настъпилата промяна, но отдават преимуществено значение на единия или другия фактор. По-приемливо ми се струва мнението на авторския колектив на „Култура Византии“, които изтъкват, че „не континуитетът, а постоянната идейна борба между старото и новото е доминантата в обществените отношения и културната история на Византия“⁶².

Когато се разглеждат въпросите на античното идейно наследство във византийската култура, най-напред трябва да се държи сметка за сложното взаимодействие между идеи от различен произход, което протича през ранновизантийския период и поражда тенденциите на цялото следващо развитие — социално, политическо и културно — на Византийската империя. В този смисъл пределно точно ми се струва дефинирането на ранновизантийската епоха като „период, белязан едновременно от приемствеността и промяната в определено съотношение“ — съотношение не само вертикално (т. е. в хронологическа последователност), а и хоризонтално, като се има предвид динамиката на различни, често дори противоположни съвременни тенденции в цялостното развитие на византийското общество⁶³.

Голямото значение на античното наследство в цялостната история на византийското културно развитие предполага и изследването на изменящото се съотношение между традиционното и новото в „мисловния свят“ на византийското общество за всеки отделен период, във всяка сфера на византийската култура. Защото дори една традиционна за византийското мислене група от идеи (например идеите, съставляващи императорската идеология), които се коренят още в античността и окончателно са се формирали през ранновизантийския период, в по-късните епохи от историята влизат в различно взаимодействие с останалите съставки на византийската култура и дават различни резултати. Да гледаме на античното идейно наследство само като на утвърдена традиция, без да отчитаме взаимодействието, би означавало да възкресим представата за застой и заостреност на византийското общество и култура, характерна на историографията от XVIII и отчасти XIX в. И ако по думите на Ж. Дагрон Константинопол не може да бъде окачествен просто като „столица на сецесиона“ по отношение на Рим⁶⁴, то едва ли и Византия може да се нарече „държава-епигон“ спрямо Римската империя. От друга страна, не можем да приемем и това, че промените във византийското общество и култура се дължат единствено на „прекъсването“, на „голямото мълчание“, отделящо с почти век и половина плодотворната в културно отношение античност от епохата на „класическия византизъм“⁶⁵, защото така бихме елиминирали идейните корени на голяма част от процесите, характеризиращи Византия като единна социокултурна общност.

Изучаването на начините и степента на усвояването на античното идейно наследство в съотношение с новите идеи и форми на отделните етапи от развитието на византийската култура е от съществено значение за цялостното изследване на европейската средновековна култура, тъй като чрез влиянието на Византия — достигащо далече зад пределите на политическите ѝ граници — много от достиженията на античността стават достояние на европейските народи.

⁶² Култура Византии. IV — середины VII вв. Гл. ред. З. В. Удальцова. I. М., 1984, с. 10.

⁶³ Vavřínek, VI. The Eastern Roman Empire to Early Byzantium? A Society in Transition. — In: From Late Antiquity to Early Byzantium. Praha, 1985, p. 15.

⁶⁴ Dagron, G. Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451. Paris, 1974, p. 542.

⁶⁵ Haussig, H.-W. Kulturgeschichte von Byzanz. Stuttgart, 1966, p. 156.

ФРАНКСКАТА ДЪРЖАВА И ПОЛАБСКО-ПРИБАЛТИЙСКИТЕ СЛАВЯНИ ПРЕЗ IX В.

ГЕОРГИ СОТИРОВ

Рецензент: проф. д-р М. Йонов

Редактор: Георги Бакалов

Катедра по стара и средновековна обща история

Георги Сотиров. ГОСУДАРСТВО ФРАНКОВ И ПОЛАБСКО-ПРИБАЛТИЙСКИЕ СЛАВЯНЕ В IX ВЕКЕ

Политические отношения государства франков и полабско-прибалтийских славян в IX веке являются элементом утверждающихся в это время международных отношений в Средней Европе. Политические контакты на северо-востоке имеют двойное значение — для франкских владетелей они являются реализацией их имперских идей, амбиций и феодальной экспансии. Но для полабско-прибалтийских славян они являются моментом и индикатором консолидации их внутренне-политического строя. Исследование этих отношений дает возможность показать примерную картину политического развития этих групп славян в IX веке.

Georgi Sotirov. THE FRANCS STATE AND THE BALTIC SLAVS IN THE IX C.

The political relations between the Franks state and the Baltic slavs in the IX c. are an element of the formation of the international relations in Central Europe at the time. The political contacts in northeastern direction acquire a two-way importance for the Franks rulers. They are a realisation of the imperial ideas, imperial ambitions and feudal expansion. At the same time these contacts are a moment and a indicator of the consolidation of the internal political order of the Baltic slavs. The study of the relations permits to create a model picture of the development of that group of slavs in the IX c.

Настоящата работа е опит да бъдат разгледани в по-цялостен план политическите отношения между франкската (съответно Източнофранкската) държава и полабско-прибалтийските славяни през IX в.. Ще се опитаме да покажем тези отношения на първо място като исторически обусловени от процеса на политическо изграждане на френската държава и от стремежите ѝ към феодална експанзия, които се сблъскват с напредналият стадий на етническо и културно обособяване и консолидация на непосредствените ѝ съседи на изток — полабско-прибалтийските славяни. Посочените отношения, вече с оглед характера на европейската политическа структура през IX в., не ще бъдат изолирани, а ще са свързани с общото развитие на военнополитическите контакти в Средна Европа — конкретно и на двете страни (франки и полаби) със саксите и датчаните, а и в резонанс с важните събития в среднодунавския регион. При това положение е безспорно, че отношенията между франкската държава и полабско-прибалтийските славяни ще бъдат съществен елемент на международните отношения в Средна Европа по онова време.

На второ място значението и последиците на тези политически отношения могат да се видят в две посоки: от една страна, към франкската държава, а от друга — към развитието на държавнополитическия строй на полабско-прибалтийските славяни.

Посоченият проблем е изследван в научната литература. Той е поставян по-комплексно и в старата историография, но там могат да се забележат сериозни методически и методологически непълноти. В новите изследвания има значителни научни приноси, но те се отнасят към по-частни или специални въпроси, или пък последните доминират методически. С оглед на това смятаме, че един опит да се проследят отношенията между франкската държава и полабско-прибалтийските славяни и по-особената им роля за развитието на държавния строй у последните е до голяма степен издържан.

Горните теоретически съображения определят структурата на предлаганата работа. Гл. I „Проблеми на международните отношения в Средна Европа през последното десетилетие на VIII в.“ е по-същество въвеждаща и ни дава възможност да видим факторите, които създават реалността изобщо за развитие на международни отношения на североизтока. Това е равнището на изграждане на държавнополитическия строй на франкската държава, както и събитията и общата обстановка в Северна Европа през последното десетилетие на VIII в. Втората глава съдържа преглед на научната литература и анализ на съществуващите писмени източници с оглед на приетия историографски модел. В заключението е дадена и кратка реконструкция на историческото развитие на полабско-прибалтийските славяни като извод от предложения преди това анализ.

Настоящата работа е първа част от по-широко изследване, чиято втора част също ще бъде предадена за отпечатване в ГСУ при ИФ.

ПРОБЛЕМИ НА МЕЖДУНАРОДНИТЕ ОТНОШЕНИЯ В СРЕДНА ЕВРОПА ПРЕЗ ПОСЛЕДНОТО ДЕСЕТИЛЕТИЕ НА VIII В.

Деветият век е преломен момент в европейската политическа история. В предходното време (V — VIII в.) се извършили важни етнически, социални и политически изменения, които довеждат до постепенното изграждане на феодалната система на стария континент. През V — VIII в. международните отношения имали непостоянен, хаотичен и случаен характер: културно-етническата и верско-религиозната консолидация били още далече от окончателно завършване, липсвала компактно изградена и постоянно действаща политическа структура. Едва през IX в. тези моменти започват да се преодоляват. Главен фактор в това отношение е относително изпреварващото социално-икономическо и политическо развитие на франкската (съответно Източнофранкската) държава спрямо нейните средноевропейски съседи. Без да се впускаме в подробности, като причини можем да посочим изгодното географско-политическо и военно-стратегическо положение на първоначалните територии, които са завладели франките, плавното съчетаване между римските и германските отношения в техния обществен строй и ранното налагане на християнството. Тези обстоятелства се отнасяли също към времето V. — VIII в.

Главен белег на изграждащата се в началото на IX в. вътрешна административна и политическа структура на франкската държава е разделянето на страната на графства, около 230 на брой, към които се включват и пограничните маркграфства, и същевременно налагане на васално-ленните отношения¹. Управителите на тези административни единици, графовете, били предани на краля и споделят неговите идеи за универсална християнска държава. Освен това можем да отбележим и практиката на т. нар. кралски посланици (*missi*), които притежавали извънредни пълномощия и провъзгласявали по места кралските разпореждания и капитуларии в присъствието на магнатите и аристокрацията.

Феодалните отношения са социална база на тази вътрешна структура. Това са отношения на господство и подчинение, но по принцип са насочени и навън, т. е. изграждали се едновременно и чрез завоюването на редица германски и негермански племена и народи от франките. Така постепенно се създавали християнско-универсалистките стремежи у техните крале. В ранния период може би най-важно значение имало завладяването на вестготското (508–510) и бургундското кралство (534). Тогава обаче нещата са били все още в своя зачатък, т. е. преобладавали са институциите от военно-демократичния период. С по-съществени последици са събитията от втората половина на VIII в., т. е. покоряването на лангобардското кралство (773–776), завладяването на Саксония, пълното подчиняване на баварското херцогство и разгрома на аварския каганат. На последните три събития заслужава да се спрем по-подробно, понеже като резултат от тях франкската държава се превръща в реален фактор на средноевропейските политически отношения, т. е. прак-

¹ Glanz, J., L. Häusler. *Frankenreich Karls des Grossen*. — In: *Deutsche Geschichte*. Bd. I. T. I. *Vom Franken Reich zum Deutschen Reich 500 — 1024*. Prisma Verlag, Hrsg Pleticha H. 1983, p. 62; Bleiber, W. *Der frühdeudale karolingische Staat, seine Machtgrundlagen und seine Organe*. Deutsche Geschichte. Bd. I. *Von den Anfängen bis zur Ausbildung des Feudalismus, Mitte des 11. Jh.* Leiter Hermann, J. 1982, p. 303.

тически формира тези отношения и влияе съществено и продължително върху тях.

След битката при Лехфелд през 743 г., при която баварският херцог Одило претърпял поражение от франките, Бавария става зависимо херцогство към франкската държава. Следващият херцог е Тасило III (748–788). След 763 г. той се опитва да получи подкрепата на баварската църква и светска аристокрация, за да си осигури политическа самостоятелност — разширява църковното и политическото проникване сред съседните на Бавария славяни, по-специално каринтийските, които са подчинени най-късно до 772 г.² Явно е обаче, че Тасило III няма достатъчно военни и политически ресурси, за да противостои на франкския крал. Критични се оказват 80-те години на VIII в. Въпреки даваните обещания за вярност на баварския херцог през 784 г. на баварско-италианската граница се стига до открити военни стълкновения между бавари и франки. Относително спокойното положение в Саксония между 785 и 792 г. дава възможност за окончателното подчиняване на Бавария. През 887 г. положението на Тасило III вече е съвсем трудно. Нахлулите франкски войски го принуждават към подчинение, но му е запазена херцогската власт, като е потвърдена васалната зависимост. Тогава последвала решаващата намеса на аварите — през 788 г. Тасило се съюзява с тях. В отговор на сейма в Ингелхайм през лятото на 788 г. той е обявен за предател, лишен е от херцогско достойнство и е арестуван.

Свалянето на Тасило III означава ликвидирането на последното от старите племенни херцогства. Конкретните причини за този факт могат да се търсят в духа на обяснението на немския учен В. Блайбер. Споед него франкските крале Пипин и Карл чрез постепенно църковно и политическо проникване дестабилизирали властта на херцога. Особено тесни връзки с франкския кралски двор поддържали повечето баварски епископи и изобщо църковната аристокрация. Достатъчно било да се споменат имената на управителите на залцбургския диоцез Арно и Виргил. Последният, преди да отиде в Бавария, живял известно време при двора на крал Пипин (бащата на Карл Велики). Според югославския учен Й. Ковачевич вътрешните размирици в Бавария през 782 г. дали възможност за намеса от страна на франките. Съпругата на Тасило, Лиутберг, и племенната върхушка съставлявали „франкска партия“, която се стараела да ограничи властта на херцога и последният поради това бил принуден да сключи съюз с аварите³. Според нас може би аварите са по-активният политически фактор и съюзът им с Тасило III ще доведе към опасения у баварската аристокрация за накърняване на нейните привилегии. Решителната, крайна стъпка на херцога ще я подтикне открито да застане на страната на франките. Но не би било най-точно, ако се мисли, че Тасило III вследствие съюза с аварите се лишил от „доверието на народа си“ и поради това бил свален от власт⁴. И така според нас събитията в Бавария през 80-те години на IX в. се развиват твърде бързо (за онова време) и с решителната намеса на могъщия аварски каганат, при което църковното и политическото проникване на франкската държава преди това, без да го отричаме, разбира се, едва ли би било решителният подтик за падането на последното старо племенно херцогство.

² По-подробно за тези събития вж. у Bleiber, W. Die Beseitigung des bayerischen Stammesherzogtums. Deutsche Geschichte, p. 302. Възможно е това подчиняване на каринтийските славяни да е станало и по-рано, към средата на 40-те години на същия век, вж. у Grafenauer, B. Priljuhitev Karantanje na Zapad. — Cas, № 35, 1942, p. 23.

³ Ковачевич, Ј. Аварски Каганат. Београд, 1977, с. 87.

⁴ Glanz, J., L. Hävslér. Der Fall des letzten Stammesherzogs: Tassilo III. Von Baiern. Deutsche Geschichte, 1983, p. 41.

Каролингите, след като премахват самостоятелността на Бавария, неминуемо трябва да се сблъскат с аварите. Последните не само че са сериозна заплаха за цяла Средна Европа и Италия, но и са враждебно настроени срещу християнството, идеологическото кредо на Карл Велики и неговите наследници. Каганът също предусеща назряващия конфликт при придвижването на франкски войски непосредствено до границите на държавата му и при разправата с неговия съюзник — смъртната присъда на Тасило III е заменена с принудително замонашване. Карл Велики веднага издава указ за създаване на Баварската марка, с което Бавария започва да се управлява от кралски чиновник с титлата „префект“. Същевременно се укрепва и границата с аварите. През 790 г. каганът изпраща свои посланици във Вормс, които протестират срещу тези действия. Но споразумение не може да бъде постигнато и така през 791 г. избухват ожесточените франкско-аварски войни. Те завършват около 802 г. с пълно поражение на аварите и унищожаването на тяхната държава. По този повод Айнхард, биографът на Карл Велики, пише: „Колко бяха битките в това дело и колко кръв беше пролята свидетелствува лишената от население Панония. И мястото, където беше столицата на кагана, е така пусто, че там не може да се открие каквато и да е следа от човешки живот. Цялата аварска аристокрация беше унищожена в тази война, цялата слава [на аварите] пропада. [Франките] отнеха [праведно на аварите] всичките богатства и грабените от дълго време съкровища, [тъй като] не се помни която и да е война, започната срещу франките, да е праведна.“⁵ Дали в този цитат на Айнхард не прозира официалната версия на Карл за войната с аварите, т. е. война против враг, който „неправедно“ граби християнските народи? Тази идея според нас най-малко предопределя характера и изхода от войната, т. е. пълното унищожаване на аварската държава и етническото заличаване на аварите от картата на Средна Европа. Но под нея се крие най-вече значението, от една страна, на гредишното могъщество на каганата, т. е. опасенията у франките, че то може да се възстанови, а, от друга, невъзприемчивостта на аварите към християнството, обусловена от характера на техния обществен строй⁶.

Почти по същото време завършват и саксонските войни, в хода на които саксите са присъединени към франкската държава. Почти тридесетгодишната им съпротива е твърде ожесточена. Преломът настъпва през зимата на 784–785 г. Карл Велики прекарва цялата зима в Саксония и напълно опустошава страната. Последното десетилетие на VIII в. е и последната фаза на саксонската война (792–804). Началото на франкско-аварските войни дава сигнал за въстание на саксите. Негово огнище сега са северносаксонските територии — земите между Везер, Елбѐ и Северно море, а в следващите години обхваща и вестфалите⁷. Саксонското въстание, което ангажира максимално вниманието на франките, спасява каганата през 793 г. Саксите дори изпращат веднага посланици при аварите с предложение за съвместни действия, като разпръскват франкската войска, намираща се около устието на Везер и готвеща се да потегли на юг към Панония⁸. Карл Велики веднага

⁵ Vita Karoli Magni, p. 13. MGH, II, SS. Ed. G. Pertz, 1925, p. 450.

⁶ Според археологическите данни по време на Първия каганат аварите проявявали значителна веротърпимост по отношение на християнството. Имало чести случаи на смесени бракове, т. е. съпругата могла да бъде християнка, но от 80-те години на VII в. настъпила промяна в обратна посока: Ковачевић, J. Цит. съч., 206 — 207; За този страх от възстановяването на аварската държава може би свидетелствува известният капитуларий на К. Велики от 805 г., с който се забранява търговията с оръжие.

⁷ Bleiber, W. Цит. съч., с. 299.

⁸ Ковачевић, J. Цит. съч., с. 95.

предприема бързи контрамерки — през 794 г. отменя подготвяния поход срещу аварите и насочва цялата си войска към Саксония. Същевременно през 795 г. той сключва съюз с източните съседи на саксите — полабските ободрити. Франкските войски се разполагат на стан до селището Бардовик (до Люнебург) и изчакват идването на ободритските войски. Ободритският княз Вилчан обаче попада на засада при преминаването на Елба и е убит от нордалбингите. В отговор на това Карл в продължение на три години опустошава напълно земите между Елба и Везер, изселва жителите и прехвърля там франкски колонисти. Кралят постига окончателното покоряване на саксите именно чрез съюза с ободритите. През 798 г. при р. Свентина, близо до Килския залив, се сблъскват саксонските и ободритските войски. Начело на славяните е новият княз Дражко и кралският посланик Ебервин. Ободритите постигат решителна победа. На следващата 799 г. нордалбингите се подчиняват на сина на Карл Велики, също Карл, и му дават заложници⁹.

Краят на 80-те години и последното десетилетие на VIII в. ознаменува усилването на военнополитическите връзки между франкската държава и полабско-прибалтийските славяни. От казаното по-горе се вижда, че ободритите изиграват важна роля при покоряването на саксите. Но началото на политическите отношения между франките и полабите може да се търси към средата на VIII в., като е свързано с определени събития в Саксония. През 748 г. сърби, велети и ободрити, а вероятно и чехи, помогнали на майордома и бъдещ крал Пипин в борбата му срещу неговия брат Грифо и саксите. Може да се предполага наличието на изградени съюзни отношения около 780 г., когато ободритите са традиционни федерати на франкската държава срещу саксите¹⁰. През 789 г., когато положението в Саксония е по-спокойно, Карл Велики започва война срещу другото полабско-прибалтийско племе, лютичите. Причината за войната според Айнхард била враждебността на последните спрямо съюзниците на франките — ободритите¹¹. Кралят събира под знамената си голяма войска, съставена от франки, фризи, сакси, полабски сърби и ободрити начело с княз Вилчан. За преминаването на Елба са построени два моста (вероятно в долното течение на реката), като на единия от тях е оставен охранителен отряд. В хода на тази война се разиграват няколко големи сражения, но пред превъзхождащите сили на противника велетите да принудени да отстъпят на североизток към р. Пена, където била по всяка вероятност резиденцията на ободритския княз Драговит (*civitas Dragowiti*)¹². Драговит, който превъзхождал останалите ободритски князе и жупани с „аристократичността на рода си и с авторитета на старостта си“¹³, прекратява съпротивата. Той идва при Карл със сина си, дава заложници и полага клетва за върност. Неговият пример е последван от останалите лютички князе. Драговит обаче е оставен в положението на княз, при все че бил васал на франкската държава¹⁴.

⁹ Гильфердинг, А. Собр. соч. Т. 4. История балтийских славян. СПб., 1874, с. 265, 267.

¹⁰ Havlík, L. *Velka Morava a srednovekosti Slovane*. Praha, 1964, 180 — 181.

¹¹ Vita Karoli Magni, p. 12. MGH, SS II, p. 949; Ed. G. Pertz, 1925. „... Causa belli erat, quod Abodritos, qui cum Francis olim foederati erant, assidua incursione lacescebant. ...“ etc.

¹² Не може със сигурност да се твърди къде се е намирала тази укрепена резиденция. По всяка вероятност тя е била при днешния град Демин, където са открити останките от бург от същото време, обхващащ около 3 ха площ, вж. у Hermann, J., W. Coblentz. *Burgen und Befestigungen*. — In: *Die Slawen in Deutschland*. Berlin, 1974, p. 158.

¹³ „... nobilitate generis et auctoritate senectutis.“ Ann. qui dicuntur Einhardi, a. a. 789. Ed. F. Kurze, 1895, p. 85.

¹⁴ Гильфердинг, А. Цит. съч., с. 263.

Политическите събития през последното десетилетие на VIII в. в Средна Европа на североизток ще определят според нас насоките и характера на международните отношения в същия регион в следващия период от време. Именно в края на VIII в. франкската държава подготвя своя активен излаз на средноевропейската политическа сцена. Завладяна е Саксония, която скоро ще се превърне в най-важният форпост на нейната северна политика, а и спрямо полабско-прибалтийските славяни. Същевременно напълно е разгромен аварският каганат на югоизток, в Панония. Несъмнено тези успешни войни довеждат до голям приток на военнопленници и роби, което съдейства за укрепването на феодалните отношения, отношенията на господство и подчинение, както и на васално-ленните връзки. Не бива да се забравя, че франкската аристокрация заграбила големи поземлени владения и огромни богатства, както личи и от цитирания текст на Айнхард.

От друга страна, според нас Карл Велики прилага практиката от изграждащите се вътрешнополитически отношения и в отношенията със съседните страни и народи с оглед обширността на държавата си и липсата на други „модел“ — тук, разбира се, се изключва Византия. Завладявайки стратегически опорни пунктове на изток и югоизток, той се старае да постави живеещите там предимно славянски народи в различни форми на васална и данъчна зависимост. От една страна, тези народи поради относително неразвитата им военнополитическа структура не са някаква сериозна заплаха. От друга страна, продължителността на саксонските войни и почти пълното обезлюдяване на Панония не могат да бъдат фактори, които да стимулират продължаването на завоевателната политика по образеца, приложен срещу аварите. Още повече, че франкската държава е достатъчно разширена, с възникнали сложни проблеми за администриране и вътрешна колонизация, за да има военнополитически и човешки ресурси за продължаване на старата линия. Развитието на феодалната вътрешнополитическа структура с тенденции за нарастване на частната власт на магнатите, т. нар. имунитет, също не е благоприятен момент в това отношение. Тук не става дума, че франкската държава не е централизирана, а че прекалено нарастналите ѝ размери, които вече не отговарят на степента на управляемост (дори само с оглед характера на комуникациите по онова време) и сила на органите на централната власт по места, не биха позволили да се приложи „аварския модел“ спрямо новите съседи.

Горните обстоятелства принуждават Карл Велики да търси сериозна идеологическа опора и идейно-политическа доктрина за своята вътрешна и външна политика. В това отношение той се старае да се облегне на традициите на римския политически универсализъм, вече наистина феодално-християнски, от една страна, както и на отношенията си с църквата, от друга. Още при завладяването на лангобардското кралство Карл приел титлата „крал на лангобардите и патриций на римляните“¹⁵. В първия ден на Коледа през 800 г., т. е. на 25 декември, папа Лъв III (795–816) го коронясва като римски император. Пълната му титулатура може би е била „крал на франките, лангобардите, император и покровител на Рим“¹⁶. Не бива обаче да се надценяват едностранно верско-религиозните мотиви в действията на франкския владетел. Според Й. Гланц и Л. Хойслер той още по времето на лангобардския поход се запознал с идеите на Августин и „приел неговите мисли с въодушевление“, считайки го за защитник на „божията държава“ на

¹⁵ Bleiber, W. Цит. съч., с. 294.

¹⁶ Glanz, J., L. Häusler. Karls Krönung in Romkalkül oder Zerfall, p. 58.

земята¹⁷. Наистина, като човек на онова време, не е изключено Карл да е бил силно привързан към християнството. Но това, че на синода през 794 г. във Франкфурт той заема ролята на „наместник на бога на земята“, присвоявайки си правото да разрешава и теологичните спорове, че се счита за „разширител“ на църквата, че принуждавал клириците да се обръщат към него с думите: „Господарю и баща, кralю и свещеник, управителю и водач на всички християни“¹⁸, едва ли изключва користни политически мотиви от неговата страна, по-точно стремежът му да засили властта си, да я укрепи, използвайки засилващата се идеологическа и политическа мощ на църквата. Като че ли на по-правилни позиции стои В. Шадтмюлер, считайки че при Карл Велики е имало съединяване и смесване на политика и религия¹⁹.

Тези идеи на Карл намират израз в пълната му подкрепа на църквата в Германия²⁰, а и в продължаване политиката на баща си за съюз с папството. Църковният десятък става държавно-задължителен, като се регламентират и санкции при неспазването на морално-етическите норми на християнството²¹. Особено внимание се отделя за изграждането на църковната организация в източната част на държавата и в новозавоеваните земи на изток и югоизток. Голяма роля за разпространението на християнството и на франкските държавноправни идеи на изток изиграва манастирът Фулда. Неговите владения се разпростират към Фризия, Тюрингия, Източна Саксония. Още през началната фаза на саксонските войни, през 777 г. в Падерборн започва да се строи църква и идват християнски мисионери. Църковната организация в Саксония и Източна Фризия започва да се изгражда в последното десетилетие на VIII в. Епископските средища и манастирите са снабдени с поземлени владения от самия крал или от тамошните феодали. В края на VIII в. възникват епископствата Бремен, Ферден на Алер, Минден, Мюнстер, Падерборн и Оснабрюк. С непосредствено участие на кралската власт се изгражда йерархичната църковно-административна система. През 782 г. епископството в Майнц, а през 798 г. епископството в Залцбург са издигнати като архиепископски седалища. На залцбургската църковна метрополия са подчинени всички баварски епископства. През 795 г. е създадено архиепископството Кьолн, което подчинява на изток саксонските епископства Бремен, Минден, Мюнстер и Оснабрюк. Епископите и архиепископите получават широки съдебни и административни права — да уволняват провинили се духовници, да налагат различни видове църковни наказания и принуди, включително и срещу светски феодали. Пред нас стои една картина на взаимна свързаност между изграждащата се църковна йерархия и кралската власт, свързаност, от която са заинтересовани и двете страни. Кралската власт, обаче, е водещото начало. Карл Велики влияе решаващо при утвърждаването на епископите и при избора на абатите на големите манастири.

Малко по-различно е положението на югоизток, в Панония. Докато пребивават там, аварите възпират проникването на християнството. Едва след тяхното поражение през 796 г. се стига до прелом в това отношение. Пипин, синът на Карл Велики, веднага свиква църковен синод в завезетия аварски „хринг“ на брега на Дунава. Епископската комисия, която заседава под

¹⁷ Пак там, с. 52.

¹⁸ Пак там.

¹⁹ Stadtmüller, W. Christentum im frankischen Reich. Deutsche Geschichte, 1983, p. 128.

²⁰ Тук и по-долу понятието „Германия“ ще се употребява повече в географски смисъл, що се отнася до първата половина на IX в., т. е. като източната част от франкската държава, или пък като Източnofранкска държава за втората половина на IX в.

²¹ Пак там, 126 — 128.

председателството на аквилейския патриарх Павлин, трябвало да обсъди как да се действа при въвеждането на християнството. В запазения протокол от заседанията на тази комисия се обръща сериозно вниманието на методите и начините при покръстването на населението²². Отначало „прозелитите“ трябвало да бъдат поучавани във вярата. Съпротивата, която срещнало християнството през VIII в., явно налага тази промяна в църковната политика. Християнизацията на Панония се предвижда като съвместно дело на църквата и държавата. Стремжът да се избегнат неблагоприятните рецидиви се свързва с по-широката пропаганда на „словото божие“. Немаловажно е и това, че в християнизацията на Панония участвуват мисионери от близки и по-далечни центрове. Дори аквилейският патриарх Павлин е поканен в „панонските мисии“ със специално писмо²³. Но главна роля в тези мисии играят проповедниците от Залцбург, Пасау и Аквилея.

Ненаселеността на Панония, етническата ѝ неустойчивост, пълното прекъсване на късноантичните традиции на християнството, съперничеството между Аквилея и Залцбург не дават възможност да бъде изградена постоянна църковна организация веднага след края на VIII в. Това определя специфичността на международните отношения в този важен район от Средна Европа. Тя се изразява във факта, че военнополитическото преобладаване на Германия там се налага твърде бавно и постепенно (като изключим Горна Панония), без да бъде в нито един момент съвсем решително. То ще доведе от своя страна към сравнително лекото настаняване на маджарите в тези територии в края на IX в.

Създаването на църковно-йерархичната структура в източната част на франкската държава е сериозно потвърждение за единството между изграждането и избистрянето на вътрешнополитическата структура и на реализирането на външнополитическите контакти на изток. Трябва да очакваме, че за IX в. църквата ще бъде важен фактор при формирането на международните и междудържавните отношения, дори само като разпространител на „словото божие“.

Това е само единият аспект на въпроса. Вторият, който е немаловажен, засяга развитието на съседните с Германия славянски народи — чехи, моравци, полабско-прибалтийски славяни. Зараждането и утвърждаването на държавността сред тях ще се определи, от една страна, от вътрешни фактори, т. е. от степента на социално-икономическо развитие и на разлагане на военно-демократичните системи и превръщането им във военно-йерархични, но от друга — и от започващите вече интензивни военнополитически контакти с могъщия им съсед: чрез разпространението на християнството, чрез сключването на различни видове договори и чрез колонизацията, т. е. пряко пренасяне на франкските държавноправни отношения²⁴.

* * *

Последиците от франко-аварските войни, които тясно са свързани с техните причини, са главният резултат от събитията през последното десетилетие на VIII в. Редица автори са спирали вниманието си върху тези въпроси. В по-ново време най-обстоен анализ на източниците и подробно

²² Gradiivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. Ed. Kos. Fr. I, 299, 331 — 332.

²³ Vavřinek, VI. Predcyrilometodiejsk misie na Velke Morave. — Slavia, XXXII, 1963, № 4, p. 471.

²⁴ По-подробно за тази корелация вж. в моята работа „Възникването на българската държава и развитието на европейската политическа структура през ранното средновековие“, поместена в България/1300. Институции и държавни традиции. Т. 2/1982, с. 188.

изложение на хода на франко-аварските войни е направил Й. Деер²⁵. Той обобщава мненията в западноевропейската историография по отношение „трудностите“, които поставяла пред историците картината на подчиняването на аварската държава. Според него аварите и франките били представители на „два коренно различни свята“. От една страна, това били франките като „трегери на западноевропейската история от времето на подчиняването на източногерманските държави“ и същевременно създатели на „една социална структура, както и на вътрешен, така и на международен политически ред“. Този ред се основавал върху ленното право и чрез въведената от Каролингите „западноевропейска форма на държавна църква“, чрез подбуждане на помощта и закрилата на папството към Запада чрез „участие в дуалистичното, частично църковно, частично светско водачество на *populus christianus* под лозунга за *defensio ecclesiae*“. От друга страна стояли аварите, които били представители на „евроазийско военно номадство“. Въпреки своята култура и изменението в нея, по начина си на живот и в отношенията с околните народи те винаги се стремели да бъдат господстващ слой „в една явно варварска държава“, която в очите на франките и Византия била „крепост на езичеството“²⁶.

В споменатата по-горе работа на югославския учен И. Ковачевич, която има по-комплексен характер с оглед на цялостната оценка на културата на аварите, също са дадени, макар и сбито, причините и последиците от франкско-аварските войни. Според този автор каганатът бил унищожен не само поради франкската експанзия, но и поради нарастналото могъщество на българската държава²⁷.

Версията на Й. Деер е предимно културно-политическа. Ако доведем докрай съжденията на този автор, франките били създатели на една западноевропейска цивилизация с водещо политическо начало, васално-ленните отношения и със съдействието на папството, т. е. като християнска цивилизация с еднотипен вътрешен и международен политически ред. Аварите пък си останали изобщо варвари. Трябва веднага да отбележим, че според нас това мнение е доста субективно и пресилено, тъй като не се отчитат историческите обстоятелства, които са довели към безспорния превес и значително по-голямата развитост на социалната и на държавнополитическата структура на франкското общество спрямо аварското. Тук според нас думата си казва различната историческа съдба на населената с германци Западна Европа и постоянно мигриращите авари. Организацията на аварското общество до края на VIII в. не може да излезе извън рамките на военно-патриархалната структура, с тенденции за етническо поробване на съседни народи, то е без контрастно изразена вътрешна социална диференциация, т. е. аварите някакси етнически и политически не могли да се „внедрят“ в средноевропейския регион. В това отношение може би от значение е фактът, че те са носители на номадска култура, която останала чужда и на завареното римско (т. е. неолатинско), и на дошлото славянско население²⁸.

От друга страна, идеята за културно-политическо единство на Западна Европа, която междувпрочем остава нереализирана през IX в., е само резултат от франкско-аварските войни. Трудно бихме си представили, че без определен успех в тези войни Карл Велики ще се осмели да се коноряса

²⁵ Deer, J. Karl der Grosse und der Untergang des Awarenreiches. — In: Karl der Grosse. I. Düsseldorf, 1965, 719 — 791.

²⁶ Пак там, с. 720.

²⁷ Ковачевич. J. Цит. съч., с. 94.

²⁸ Československa vlastiveda. Díl II. Dejiny, sv. 1. Praha, 1964, p. 95.

като римски император. Неговите универсалистски стремежи и императорската му корона са повече политическа доктрина, плод на завоеванието, отколкото само на идейния му заряд, получен от запознаването му с религиозно политическата концепция на Августин Хипонски.

Версията на Й. Ковачевич е по-стеснена, бих казал чисто военнополитическа. В този смисъл тя е напълно приемлива. Нарастването на могъществото на българската държава пречи на аварите свободно да оперират на югоизток, с което те едва ли могат да издържат продължителния натиск от страна на франките.

Последиците от франкско-аварските войни могат да се разглеждат в две направления — за развитието на франкската държава и за историческата съдба на аварската държава и на аварите изобщо. Втората насока вече засяга конкретните военнополитически релации в среднодунавските територии и поради това излиза извън обсега на настоящата глава. Но все пак можем да отбележим наличието на две версии — „теория за унощожението“ на каганата на запад от франките и на изток от българите и на второ място, че аварите продължили да населяват Панония чак до идването на маджарите през 898 г. Те говорили угрофински, а не тюркски език (става дума за тези от „втората вълна“) и затова могли лесно да се слеят с дошлите унгарци²⁹. Малко по-особено мнение застъпва австрийският учен Х. Колер. Върху основата на определено хиперкритично отношение към източниците (предимно Айнхард) и на опита да реконструира границата на империята към източните склонове на Алпите, той стига до извода, че аварската държава не би могла да бъде разгромена от Карл. Било възможно обаче аварите в тази борба да са решително отслабени, но за „изчезването на аварската държава не бива да носи отговорност франкската експанзия“³⁰. Все пак историческите изводи едва ли дават основание да смятаме, че аварите са някакъв значителен демографски фактор през IX в..

На второ място важни са последиците от франко-аварските войни за самата франкска държава, особено за нейната източна част, т. е. Германия. Те предизвикали огромен приток на роби и военнопленници, особено след експедицията през 796 г. Едва ли Алкуин е успял да се застъпи за всички тях с оглед да ги „спечели за вярата“ и едва ли е било чак толкова голямо влиянието на църквата в държавните и особено във военните дела, както смята Й. Деер³¹. С успешния край на войните е открит пътят на франкската, респ. баварската колонизация на Панония, т. е. за завладяване на нови земи, въпреки че първите поземлени дарения върху основата на кралски грамоти за териториите на изток от Винервалд могат да се фиксират едва в 40-те години на IX в.³². От друга страна, безспорно е, че франкската аристокрация заграбила огромна плячка — злато, сребро и пр.³³ Всичко това подхранва и утвърждава отношенията на господство и подчинение във вътрешността на държавата, еднотипността на „вътрешния и международен политически ред“.

Ня важни са и последиците от друго естество. Карл Велики вече здраво се настанява в среднодунавските области и може да влияе пряко върху общоевропейските дела. Неговият авторитет естествено е твърде голям и той може да си позволи да се обяви за римски император, рискувайки неодобрение или конфликт с Византия. Не би било пресилено в този смисъл според нас да оценяваме този франкски владетел като първия политик от общоевропейска величина през ранното средновековие.

²⁹ Ковачевич. J. Цит. съч., с. 94.

³⁰ Koller, H. Die Awarenkriege Karls des Grossen. Mitt. d. öster. Arbeitsgemeine f. Ur-und Frühgeschichte, 15, 1964, p. 8.

³¹ Deer, J. Цит. съч., с. 767.

³² Пак там, 768 — 769.

³³ Пак там, с. 788.

ФРАНКСКАТА (ИЗТОЧНОФРАНКСКАТА) ДЪРЖАВА И ПОЛАБСКО-ПРИБАЛТИЙСКИТЕ СЛАВЯНИ

ИСТОРИОГРАФИЯ

Буржоазната историография в миналото е обръщала внимание предимно върху борбите на полабско-прибалтийските славяни с франките (съответно с немците през X в.). По-старите автори не са изследвали развитието на държавно-политическия строй у тази група славяни, тъй като за тях нямало значение разграпичаването между понятията „племенен съюз“ и „държава“³⁴. Трябва да отбележим, че по-новите автори, въпреки че подхождат сериозно към последния феномен, нямат изразен стремеж да го разглеждат във връзка с военнополитическите отношения с франкската държава и Германия.

Чехословашката авторка Л. Храбова е направила една солидна систематизация на по-старата литература³⁵. Тя може би е поставила като историографска граница средата на XIX в., т. е. буржоазните революции от 1848 г. През първата половина на този век имало стремеж да се пише цялостна, пълна и обща история на полабско-прибалтийските славяни — например Л. Гизебрехт, П. Шафарик³⁶. Причините за историческия упадък на тези народи са търсени в несъгласие между тях. От втората половина на XIX в. вече започнали да излизат публикации върху различни, по-тясно специфични страни от историята на полабско-прибалтийските племена — например въпросът за германизацията на териториите отвъд Елба. С това се търсел и отговорът на главния въпрос, който вълнувал тези учени: причините за изчезването на славянските етнически общности там. В този мисъл бихме могли да отбележим имената на редица учени — Г. Вендт, Й. Перволф, Х. Ернст, А. Павиански, В. Богуславски, А. Хилфердинг³⁷. Според Г. Вендт решаващо било културното преобладаване на немците. Х. Ернст и А. Павиански били на мнение, че славянското население били просто прогонено. Други учени са били склонни да виждат силен предславянски германски етнически елемент. Но никой от тези автори, като се започне от Гизебрехт, вече не бил склонен да включва историята на полабско-прибалтийските славяни към историята на други славянски народи³⁸. От 80-те години на XIX в. се формирало националистическото направление в немската историография, което превъзнасяло завладяването на земите на изток от Елба. Немската феодална държава по време на колонизацията била пример за държава, където всяка определена класа имала своя определена задача в това направление.

Руската дореволюционна историография критикувала остро тенденциозните тълкувания на немските автори. Основна концепция на руските учени от средата на XIX в. е славянофилската идея³⁹. Един от най-известните

³⁴ Храбова, Л. K otazse vzniku a vyvoje statu u Polabskych Slovanu. — CsCH, № 4, 1955, p. 65. По-долу ще се придържахме предимно към оценките на тази авторка.

³⁵ Пак там, 642 — 668.

³⁶ Safarik, P. Slovanske starozitnosti. T. 1 — 2. Praha, 1837, (gl. X. T. 2).

³⁷ Гильфердинг, А. Цит. съч.

³⁸ Храбова, Л. Цит. съч.

³⁹ Лаптева, Л. Проблема германизации полабских и балтийских славян в русской дореволюционной историографии. — В: Международные отношения в Центральной и Восточной Европе. М., 1966, с. 172.

представители на славянофилството, който пише върху историята на полабско-прибалтийските славяни, е А. Ф. Хилфердинг⁴⁰. Негова теоретична постановка била наличието на две „стихии“ — германска и славянска. Германската стихия била феодална и католическа, славянската — антикатолическа и „широко демократична“. Етническото унищожение на балтийското славянство според него е резултат от развитието на контактите с чужденците, които „още от древни времена“ съдействали за налагане на един „полуславянски, полужуд бит“. В тази връзка и налагането на феодалните отношения породило славянския демократизъм.

Без съмнение възгледите на А. Хилфердинг са идеалистически, но неговите трудове не са загубили фактографското си значение и до ден днешен⁴¹.

Отделно внимание в рамките на славянофилската концепция заслужава името на Й. Перволф⁴². Израснал като учен в чешка среда, като историк той се е равнявал с равнището на тогавашната европейска наука. Версията му е била предимно културно-историческа. Превесът на Германия е обяснявал не с „националния дух“ на немците, а с относително по-голямата близост на последните към средищата на римо-християнската култура, т. е. като най-близки носители на „християнско-европейската цивилизация“.

Врх в руската дореволюционна историография е Д. Н. Егоров с неговия труд „Колонизация Мекленбурга в XIII в.“ (т. I, II). Въпреки суперкритичното и обективистично тълкуване на изворите, а оттук и допуснатите грешки (т. е. недооценяване на Хелмолд), неговата работа била „сериозно постижение не само на руската славистика, но и на медиевистиката“⁴³.

Главните въпроси, които са интересували руските учени по отношение историята на полабско-прибалтийските славяни, както подчертава Л. П. Лаптева са: началото на германизацията, средствата с които се провеждала — завоевание, християнизация и накрая нейната продължителност⁴⁴. Във връзка с разглежданата от нас тема е първият и част от втория въпрос. А. Хилфердинг поставя началото на „чуждото влияние“ съвсем рано, т. е. II в. от н. е., когато германските дружини потеглили на запад. Повечето други автори отнасят началото на този процес към по-късно време. А. Павиански го свързва със завоеванието през X в. по времето на Хенрих Птицелов и Отон I, докато при Хилфердинг е с влиянието в бита и културата, т. е. с останките от германското население. За Й. Перволф германизацията е идентична с християнизацията и затова се отнасяла по-късно, към XIII в. Както се вижда, само А. Хилфердинг е поставял началото на германизацията, при това неправилно, към интересувания ни IX в., а и по-рано.

По първата част на втория въпрос повечето руски учени са били на мнение, че началният етап от завоеванието е по времето на Карл Велики. Но с оглед разпадането на франкската държава полабско-прибалтийските славяни си възвърнали свободата⁴⁵.

От полските учени на прага на XX в. несъмнено трябва да отбележим името на К. Ваховски, чиято заслуга подобно на Д. Егоров е анализът и въвеждането в обръщение на редица нови източници. Ваховски разглежда вече историята на западните славяни като равностоен компонент на

⁴⁰ Гилфердинг, А. История балтийских славян. Т. 3. М., 1955, с. 879.

⁴¹ Лаптева, Л. Цит. съч., с. 174.

⁴² Перволф, Й. Германизация балтийских славян. СПб., 1876, 19 — 20.

⁴³ Лаптева, Л. Цит. съч., с. 179.

⁴⁴ Пак там, с. 180.

⁴⁵ Пак там, с. 183.

европейската. Повлиян е методологически от възгледите на А. Котляревски, Г. Вайц, Г. Брунер. Държавно-формиращите процеси у германците обяснява с тяхната „войнственост“ и оттук свързаната с нея способност да се организира държавата. По отношение на тази способност германците имали преимущество, което се дължало на тяхната позиция в Западна Европа. Те не притежавали онази устойчивост, която била характерна за славяните на изток⁴⁶. Изобщо работилите в Полша учени са дали важни насоки на изследването на историята на западните славяни. Например Ваховски подчертавал момента на завоевание у германците, който наистина е твърде важен за развитието на техния обществен строй.

В съветската историография от важно значение са трудовете на Н. П. Грациански, С. Г. Григорьев, Я. П. Зинчук, З. М. Черниловски⁴⁷. Както пише В. Д. Королук, в съветската историческа литература първи Н. П. Грациански е „съумял убедително да покаже несъстоятелността на тезата за първоначалната примитивност на бита и иманентно присъщата на полабско-прибалтийските славяни изостаналост и несамостоятелност на тяхното културно, политическо и икономическо битие“⁴⁸. Това направление се развива и в изследванията на останалите съветски автори. Те, заедно с учени от Чехословакия, Полша и ГДР, наистина комплексно подхождат към социално-икономическото развитие на полабско-прибалтийските славяни, утвърждавайки, че тяхното общество в никакъв случай не може да бъде квалифицирано като примитивно и изостанало. Така възниква проблемът за разрыва между социално-икономическото им развитие и сравнително изостаналия им политически строй, т. е. по-късното създаване на държавността — проблем, който според нас остава спорен и може да получи различно обяснение.

В. Д. Королук, един от най-изтъкнатите съветски медиевисти, е склонен да даде „двойно“ решение по горния въпрос⁴⁹. Според него не могло да се мисли за някакво изоставане на ободритите в политическото им развитие през VIII и първата половина на IX в. Точно обратното — те изпреварвали намиращите се в периферията на тогавашна Европа славяни, например полските. Тогава ободритите формирали „силна държава от раннофеодален тип“⁵⁰. Но този процес не могъл да продължи през втората половина на IX в. с оглед сложната международна обстановка — външната заплаха вече действувала „затормозяващо“, т. е. извършила се консервация и реставрация на институциите на военната демокрация, на първо място народното опълчение. „Изоставането на политическата организация и архаичните елементи в общественото устройство на ободритското общество били явления от вторичен порядък, тясно свързани с особеностите на неговото външнополитическо развитие.“⁵¹ Това изоставане било преодоляно през втората третина

⁴⁶ Labuda, G. Fragmenty dziejow Slowianszczyzny zachodniej. Poznan, 1964, 2, p. 14.

⁴⁷ Грацианский, Н. П. Борьба славян и народов Прибалтики с немецкой агрессией. М., 1943; Карл Великий и славяне. — Исторический журнал, 1945, № 3 (non vidi); Григорьев, С. Г. Полабские славяне и их борьба против немецкой агрессии в IX и XI вв. М., 1953; Черниловский, З. М. Возникновение раннефеодального государства у прибалтийских славян. М., 1959; Зинчук, Я. П. Борьба западных славян с преступлением немецко-датских феодалов на южном побережье Балтийского моря. М., 1955.

⁴⁸ Королук, В. К вопросу о раннефеодальной государственности у полабско-прибалтийских славян. — В: Славяно-германские отношения. М., 1964, с. 3.

⁴⁹ Королук, В. Государство Готшалка. — В: Славянский сборник. М., 1947; Государство бодричей в правлении князя Готшалка. — In: Slavia occidentalis. T. 22, Poznan; Вж. и оценката на Л. Храбова за приносите на този съветски автор в цитираната нейна работа, с. 647 (вж. бел. 34).

⁵⁰ Королук, В. Д. К вопросу. . . , с. 8.

⁵¹ Пак там, с. 10; вж. и Государство бодричей. . . , с. 177.

на XI в. по време на управлението на княз Готшалк, когато ободритското княжество повторно укрепва като феодална държава.

Корольок прилага същата схема и по отношение политическото развитие на другото полабско-прибалтийско племе (племенен съюз) — лютичите. Само с уточнението, че „състоянието на изворите и историографията не позволяват в оная степен на вероятност, както в случая с ободритите, да се решават проблемите на държавното развитие на техните най-близки съседи — лютичите“⁵².

В цитираната по-горе работа Либуше Храбова най-напред подчертава липсата на единство в историята на полабските славяни. Според нея многовековното, почти 700-годишно устояване срещу съседите при сложна международна обстановка трябвало да доведе до възникването на държавна или преддържавна организация. Последната нямало да бъде само резултат от разнородните външни влияния, но и от собственото вътрешно социално развитие⁵³. По-нататък авторката след преглед на литературата се спира върху развитието на етнонимите, включително и общите — за ободрити, лютичи и сърби. Осемдесетте години на VIII в. са поставени като граница за възникването на етническите различия между тези племенни групи, т. е. тогава са се появили техните етнически названия. Само в областта между Елба и Заале липсвало общо название за обитаващите там племена, но все пак било запазено име, което било най-старо по отношение на всички полаби (Sorabi у Айнхард, Vita Caroli Magni). Храбова уточнява, че процесът на консолидация на надплеменните общности през VIII — IX в. не бил завършил. Тогава ободритите, които Адам Бременски наричал „*tegegi*“, подчинявали помалките племена. Но глиняните (линяни) и смолинците през 808–812 г. били в съюз с датчаните и лютичите против ободритите, а Хелмолд ги смятал като ободритски. Западнолютичките племена също се противопоставяли на политическата концентрация⁵⁴. От втората половина на IX и началото на X в. се развивала класова диференциация и се сменяла „отбранителната общност на племенния съюз“ с държава с всички нейни атрибути, съответно държавна организация у ободрити и лютичи, т. е. през VIII и първата половина на IX в. тепърва протичала „племенна концентрация посредством подчиняване на слабите от по-силните“. Явно е, че авторката поставя като критична граница в историята на полабските славяни първата половина на X в., когато „надплеменните общности получават държавни функции“⁵⁵.

През 50-те години в Чехословакия, в Полша и в ГДР излизат редица научни трудове, посветени на степента на социално-икономическото и политическото развитие на полабско-прибалтийските славяни⁵⁶. Както изтъква Х. Булин, повечето от авторите са били склонни да виждат закъсняване и пряко изоставане на тази група народи спрямо останалите славяни. Противоположни мнения обаче също не липсват. Например полският учен Х. Ловмиански смята, че на границата между VIII и IX в. според данните на франкските летописци не само у ободритите, но и у велетите „кристализирала държавна организация“. Това било с оглед възникването на единна княжеска власт, като се подчертава ролята на племенната аристокрация, която постепено се превръщала в княжески „*comites*“. Булин не е съгласен с приведената по-горе версия на Л. Храбова. Той предполага, че

⁵² Пак там.

⁵³ Храбова, Л. Цит. съч., с. 643.

⁵⁴ Пак там, 650 — 651.

⁵⁵ Пак там, с. 667.

⁵⁶ Prochazka, V. K otazce vzniku statu u polabsko-pobaltskych Slovanu. — *Pravnehistoricke studie*, III, 1957.

„основите на ободритската и велетската (лютичка) държави трябва да се фиксират към първата половина на IX столетие, както за това свидетелствували историческите извори оттогава“⁵⁷.

Друг известен чехословашки автор, Л. Хавлик, разглежда развитието на полабските славяни на фона на историята на Велика Моравия и Чехия⁵⁸. Според него, що се отнасяло до VIII в., когато източниците съобщавали за херцози и крале на славяните (*reges Winidorum*), могло да се предполага тези „народностни общности“ за „първи преддържавни организации, които били по-нататъшен етап от развитието на държавата на Само“⁵⁹. Но Л. Хавлик подхожда някак фактологично към историята на полабско-прибалтийските славяни през IX в., без да влиза в подробности по отношение характера на техните политически структури. Към средата на IX в. той измества центъра на събитията към Велика Моравия и Чехия, като полабите остават някак си в периферията като потенциални съюзници на моравците и чехите при състълкванията с Германия. Подобна постановка има основание не само с оглед темата на неговата книга („Велика Моравия и средноевропейските славяни“, но и с оглед характера на политическите релации в Средна Европа.

В последно време проблематиката на полабско-прибалтийските славяни представя най-обстойно съставеният от Йоахим Херман (учен от ГДР) сборник „Славяните в Германия (история и култура на славянските племена западно от Одер и Ниса от VI до XII столетие)“⁶⁰. Сборникът прави впечатление с широтата на своя тематичен обхват — изследвани са етническата и културната история, селищната мрежа и ранния градски строй, религията и др. Главите, които ни интересуват пряко във връзка с поставената тема, са IV и VI.

Глава VI — „Франкската завоевателна политика, източната немска експанзия и борбата за независимост на славянските племена до XI в.“, в интересувашата ни част за IX в. е написана от Зигфрид Еперлайн⁶¹. Той правилно отбелязва, че в хода на изграждането на феодализма в Европа възникнали големите раннофеодални държави — сред тях са споменати Киевска Русия, Великоморавската държава, Каролингската империя — естествено неправилно е подмината ролята на средновековната българска държава на югоизток⁶². Наистина това е общата вярна постановка за VII и IX в., валидна и за франкската държава. Еперлайн обяснява експанзията на империята главно със стремежите и желанията на феодалната аристокрация. Тя не могла да извлича достатъчно доходи от своите владения вследствие ниската продуктивност на селското стопанство и затова търсела начин да засили „... чрез завоевания икономическата си и политическата си позиция“⁶³. Но войните били и удобен случай да бъдат призовавани на поход все още многото свободни селяни, да бъде отслабвана тяхната съпротива, за да попаднат постепенно в зависимост. Освен аристокрацията от завоевателните войни били заинтересовани и много средни земевладелци. Те искали да увеличат владенията си, но в централната част на държавата повечето от

⁵⁷ Bulin, H. Pocatky statu obodritskeho. — *Pravnehist. studie*, IV, 1958, Praha, p. 10. Цитираното мнение на Х. Ловмиански е по този автор.

⁵⁸ Havlik, L. Цит. съч., 180 — 185, 190 — 197.

⁵⁹ Хавлик, Л. Цит. съч., с. 150. Явно авторът тук има предвид, че тези „преддържавни организации“ са били продължение на държавата на Само, каквото мнение е изказал и полският учен Герард Лабуда, но същевременно са по-стабилни „интегрални ядра“ в сравнение с нея.

⁶⁰ *Die Slawen in Deutschland*. Berlin, 1974.

⁶¹ Пак там, 263 — 270.

⁶² Пак там, с. 263.

⁶³ Пак там, с. 264.

земите били вече в ръцете на едрите духовни и светски земевладелци. И така, „...стремежът на средните и висшите слоеве във франкската държава бил изпълним само чрез завоевания“. По-нататък авторът разглежда конкретно военнополитическите контакти между франкската (съответно Източно-франкската) държава и полабско-прибалтийските славяни. Специално отношенията на ободритите и лютичите с техните западни съеди, саксите, се основавали върху „подобните социално-икономически структури на тези народностни групи“. При тях се извършвал „във времето от VIII до X в. приблизително по един и същи начин постепенен преход към раннофеодални отношения“⁶⁴. Авторът оценява политиката на Людовик Благочестиви общо към славяните като спадане на военната експанзия спрямо тази от времето на неговия предшественик. Това се дължало на „повтарящите се подялби на империята през време на неговото управление“. Людовик се ограничавал само с това — да подкрепя възникващата княжеска власт при ободрити, велети и сърби, върху която по-нататък би могъл да упражнява политическо влияние. Така той наистина задържал политическото състояние на източната граница от времето на Карл, но господството му в славянските земи не се опирало на сигурна основа. Вътрешните размирици и изострените отношения с Дания подтикнали въстанията от 830 до 839 г., вследствие на които франкското господство не устояло. И така, според З. Еперлайн малки били успехите на франкската политика и оръжие по времето на Людовик Благочестиви, например той подчинил малкото сръбско племе голодичи. Още през време на стълкновенията с тях „кралят“ им Цимускло (Cimusclo) бил убит, а новият „крал“ сключил мир и в знак на подчинение изпратил заложници⁶⁵.

Политиката на Людовик Немски в сравнение с неговия предшественик се променила около средата на века, когато политическото му положение започнало да се стабилизира. През 851 г. бил походът му срещу сърбите, а през 856 г. му се удало да подчини далеминците. Тази възобновена агресивност на стабилизиращата се вече Германия довела до пълното подчиняване на сърбите. Последните направили опит да отхвърлят чуждата власт през 880 г., когато норманите нападнали саксите и разбили тяхната войска.

Подобна според З. Еперлайн била политиката на Людовик Немски спрямо най-силната народностно група на полабско-прибалтийските славяни — ободритите. Кралската власт (Königtum) при тях била премахната и племенният им съюз като цяло бил разкъсан. На тяхно място възникнали почти еднакви по сила по-малки племенни съюзи „винаги с един малък крал начело“ (regulus), от които франките не се опасявали прекомерно. Тези успехи обаче били кратковременни — до 858 г. Когато маджарите нападнали за пръв път империята, ободритите се обединили отново в цялостен племенен съюз начело с „крал“ Добемистъл. Те обаче малко се съпротивлявали срещу изпратената немска войска, а пък Людовик се задоволил само да вземе заложници като знак за едно твърде относително подчинение. След смъртта на този император през 876 г. завоевателната политика срещу славяните в областта на Елба „забележително отслабнала“. Политическата активност на източната граница към края на века се насочила преди всичко против великоморавската държава⁶⁶.

В заключение З. Еперлайн обобщава, че франкската завоевателна политика прекъснала континуитета на социално-икономическото и поли-

⁶⁴ Пак там.

⁶⁵ Пак там, с. 268.

⁶⁶ Пак там, 269 — 270.

тическото развитие при подчинените племена. Но на отделни славянски князе в хода на тези войни се удало да засилят своята мощ и политическо положение чрез подкрепата на франкските господари и с „цената на зависимост към каролингската империя“, съответно източнофранкската държава. По този начин бил „поощрен“ и преходът към раннофеодалните отношения, свързан с процеса на социална диференциация⁶⁷.

Другата интересуваша ни глава от сборника „Славяните в Германия“, IV, се отнася към обществената и политическата структура на полабско-прибалтийските славяни и е написана от Евамария Енгел и Йоахим Херман⁶⁸. Авторите различават с оглед на това четири етапа на развитие. Първият е времето на консолидация на тези племена върху основата на военнo-демократичния строй — от VI до първата половина на IX в. включително. Вторият се отнасял към времето на разпадането на общинните връзки и формирането на раннокласови обществени отношения. Този процес се извършвал във връзка (разр. моя — Г. С.) с постоянния конфликт с раннофеодалната немска държава от средата на IX в. до началото на XI столетие. Но в някои области, например на велетите, процесът на социална диференциация бил много ограничен. През третия етап се извършило заздравяване на „раннокласовите обществени и феодални отношения“, тогава възникнали ранните градски селища и раннофеодалните държави — от началото на XI в. до около 1150 г. И четвъртият етап бил пълното изграждане на феодалното общество и възникването на типично феодални градове (т. е. средновековни, б. а. — Г. С.) — от 1150 г. до началото на XIII столетие. Това развитие се извършвало „вече в тясна връзка с немската източна експанзия и колонизация“. По този начин славянските земи били въвлечени във феодалното общество на немската държава⁶⁹. Това всъщност е концепцията на двамата автори.

Основата на обществената и политическата структура от VI до IX в. била т. нар. голяма селищна група (общност), *Siedlungsgefülle*. Какво трябва да разбираме под тази единица, е обяснено в началото на сборника от Й. Херман (с. 12—13). Повечето „селищни групи“, респ. села (явно авторът с този термин иска да подчертае момента на отсядането, б. а. — Г. С.), се установявали „обикновено с непосредствено съседство“. Горите между тях постепенно се усвоявали (като полета, пасища и пр.) и така скоро се образувал „един малък културен ландшафт“ (*Kulturlandschaft*). Така възникнали тези „селищни групи“ или „селищни камери“. От VII — VIII в. започнало изграждането на укрепления (бургове), като обикновено в една „селищна камера“ възниквал един бург. Така „селищната камера“ се превръщала в територия, „окръг на бурга“. Последните, т. е. *Siedlungsgefüllen*, са били основни единици на племенното деление. В латинските източници били назовавани като „*civitas*“. При сърбите тези единици се наричали често „жупа“, при поляците — „орол“, при източните славяни — „верф“. Повечето съседно разположени селищни камери, между които граничните гори „се отдръпвали“, образували големи „поселищни области“. Териториите на поречията, около езерата и в долините били ландшафтната основа на тези „стари поселищни области“. В тях живеело едно племе или част от него. Например вагрите обитавали три, ободритите — най-малко две, а черепеняните — от три до четири „поселищни области“. Тази система се запазила до края на I хилядолетие.

⁶⁷ Пак там, с. 270.

⁶⁸ Пак там, с. 200.

⁶⁹ Пак там.

Подобни единици, каквито са били „големите селищни групи“, съдържали обикновено определен брой „селски поселения“, респ. села. В едно Gefilde живеели от 300 до 1200 души. При ободритите, сърбите и хаволяните тези „големи селищни групи“ (Gefilde) били по-разчленени и имали повече села и селища, докато при лютичите, милчаните и велетите изглеждало населението е било разположено по-компактно, в тесен селищен кръг. При лютичите това се свързвало с по-особените условия на тяхното населяване, а при лужичаните и милчаните — с особеностите на географската среда.

Тези Gefilde си формирали свои средища — с оглед провеждането на събрания, извършването на култа и други обществени дейности. На тези места именно възниквали защитните съобръжения (бургове) — при милчаните, лужичаните, в територията на Елба — Заале, при хаволяните, ободритите и пр. Би могло и самите селища да бъдат укрупнявани, т. е. по този начин били възникнали резиденциите на тези „primores“ и „reguli“ (първенци и „малки крале“). Там се населявали и търговци.

Повече Gefilde, както беше казано, образували племето, т. е. по-голямото политическо цяло. Начело на него стоял княз (Fürst). Според авторите той без съмнение е бил избран, за което свидетелствували събитията от 839 г. при сърбите-голодичи, за които стана дума. Когато „кралят“ им Цимускло бил убит, последните бързо избрали в главното си средище Kesigeburch нов „крал“. В източниците за пръв път били споменати княжеската институция през 631 г. — става дума за княза (dux) на полабските сърби Дерван.

Подобни отношения съществували и при велетите и ободритите, където племенните съюзи били съставени от по 4 племена. Още през втората половина на VIII в. „кралската“ власт у велетите-лютичи била наследствена. Тези „крале“ придобивали своите правомощия „съобразно с племенния обичай“, „от своя народ“ (populus Wiltzorum), в смисъл от родовите старейшини (т. е. на големите семейства), първенците на общините и „големите селищни групи“ (Gefilde). Последните обсъждали общоплеменните дела и въпроса за встъпването на нов княз. „Но това било по-скоро едно право на аklamация или вето, а не право на избор“. Наследяването се извършвало в рамките на един и същи род. При ободритите властта на „върховния княз“ или „крал“ също била ограничена от правомощията на „малки крале“, „князе“ и предводители на общините и семействата — reguli, principes, duces, primores, meliores, praestantiores, както и от горния слой на Teilstämme, т. е. на част от племето, което е в определена степен автономно по отношение на цялото племе, и на Gefilde. Князът, който стоял начело на военното опълчение, бил експонент на прослойката на аристокрацията и неговата власт „навън и вътре“ се осигурявала чрез здрава крепост (бург).

Институциите на военната демокрация според авторите играели важна роля — народното събрание, съветът на аристокрацията и военачалникът (восният предводител, херцогът). Но при ободритите княжеската власт имала по-голямо значение в сравнение с народното събрание, което означавало, че „военната демокрация“ трябвало да отстъпи „още през IX в. на силните кълнове на държавната организация“. Противоположно — премахването на племенните князе у велетите през IX в. и подчертаната роля на народното събрание като колективен орган, който взема политически решения не само през IX и X, но и през XI в., водело към консервиране на военнотемократичната структура.

Икономическата основа на това политическо господство не била изграждана върху базата на периодично изпълняваната предводителска функция, но се опирала на сигурна локална власт и владение над земя и

голяма част от населението. Авторите говорят и за експлоатация на несвободни, като се аргументират ретроспективно — рязкото деление между свободните дружинници и несвободните вече в политически смисъл имало своя генезис в предхождащия период.

Подобен обществен строй бил социалната основа на непрекъснатите войни. Тук се уточняват интересите и на нисшите слоеве от аристокрацията, и на князете — последните се стремяли да подчиняват съседните страни. Тези войни били катализатори на социално-политическата структура, като засягали селячеството в негативен план. Реализират се и в стълкновенията между отделните полабски племена. През първата половина на IX в. противоречията и вътрешните стълкновения се поляризирали по такъв начин, че стремящите се към власт князе се сблъскали с широкия слой на родовата аристокрация. Двете групировки търсели подкрепа от франкските владетели, съседните народи и племена (датчани и сакси). Като пример се дават събитията при лютичите 823 г. Франкската държава се стараела да изкористи тези противоречия, за да попречи на възникването на силна княжеска власт на източната граница.

Стълкновенията (явно външни и вътрешни — б.а., Г.С.) у различните племена водели към различни резултати с оглед развитието на тяхната обществена и политическа структура през IX и X в. При включените към немската феодална държава сръбски земи на Елба/Заале от края на IX и началото на X в. славянската аристокрация не могла да се консолидира като „собствена социална група“ (т. е. висша аристокрация). Тя отчасти била унищожена, отчасти — асимилирана. При лужичаните и милчаните въобще не се споменава за князе, въпреки че преди немското завоевание е вероятно да е имало такива. Но при тях съществувала силна средна и нисша аристокрация, както показвали археологическите данни. Тя именно била попречила на укрепването на княжеската власт.

При велетите също се откроявала прослойката на селските старейшини и нисша градска аристокрация като политически фактор около средата на IX в. От това време нямало никакви сведения за лютички князе или „крале“. Политическата организация на този племенен съюз се изграждала от широка аристократическа прослойка при съдействието на свободните селяни и жреците. Тази власт се упражнявала чрез народното събрание и т. н..

Накрая, ако се опитаме да обобщим мненията на авторите на гл. IV и VI от сборника „Славяните в Германия“, бихме отбелязали, че те са изградени правилно със стремеж към максимална близост до данните от археологията. З. Еперлайн изтъква, че в хода на изграждането на феодализма в Европа възникнали големите раннофеодални държави. Това обаче според нас се отнася не само към големите, но и към малките, т. е. до зараждането и утвърждаването на раннофеодалната държавност у по-малките европейски народи. А това са народи, които с оглед специфични географско-политически и социално-икономически условия не могат да разширяват своя народностен обхват и поради това остават „малки“. Естествено не бива да се изпуска близостта или отдалечеността от центровете на късноантичната култура. Следователно за по-малките европейски народностни групи, каквито са полабско-прибалтийските славяни, и за които, ако приемем, че относително изоставали от по-големите — без да отричаме ролята на автономното им вътрешно социално-политическо развитие, от първостепенно значение ще бъдат контактите и външнесполитическите им отношения с по-големите държави като форма и средство за разпространение на феодализма. Подобна схема би била валидна и за франкското кралство в по-ранния етап от неговата история. Но за интересуващото ни време З. Еперлайн правилно подчертава,

че именно завоевателните войни са формирали и доизграждали „вътрешно“ феодалната структура на Германия. Тук обаче авторът подхожда малко статично към социалното положение на феодалната аристокрация, т. е., че завоевателните войни са имали значение предимно за разоряването на свободното селячество. Все пак наличието на отношенията на господство и подчинения „навън“ неминуемо ще ги катализира и „вътре“, и то в двете посоки, т. е. и като подчинения, и като господство.

Изводите на З. Еперлайн общо са напълно правилни. Агресията срещу полабско-прибалтийските славяни прекъснала тяхното социално-икономическо и политическо развитие, с определени изключения, разбира се. Някои князе успели да засилят своята мощ чрез подкрепата от страна на франкските господари. Но този процес, т. е. противоречивото влияние на франкската (немската) феодална експанзия, има не само количествено, но и хронологическо измерение. Различно е положението в началото, средата и края на IX в. с оглед и на конкретните международни условия. Авторът не е взел пряко страна в дискусията, дали през IX в. у тези славяни е имало държава или не. Наистина говори се за кралска власт, за разпадане на кралството на ободритите и за възникване на по-малки племенни съюзи начело с „малък крал“. Все пак заслужава внимание версията на З. Еперлайн, че засилването на властта на малкото славянски князе като резултат от немската експанзия „поощрява“ прехода към раннофеодални отношения и социална диференциация общо у полабско-прибалтийските славяни.

Йоахим Херман и Евамария Енгел решават в определен смисъл компромисно посочения по-горе дискуссионен проблем, което личи при въвеждането на етапите в социалното и политическото развитие на полабите, по-специално при втория и третия етап. При втория се разпадали общинните връзки и се формирали ранно-класови обществени отношения (средата на IX до началото на XI в.), като у велетите този процес бил ограничен. Важно е обаче, че това ставало във връзка с постоянния конфликт с раннофеодалната немска държава. При третия етап тези „ранно-класови обществени и феодални отношения“ се заздравили и възниквали феодални държави. Явно, че за авторите средата на IX в. е дефинитивна граница за възникването и утвърждаването на феодалните отношения, докато държавата се образувала по-късно. Все още през IX в. военната демокрация отстъпвала на „силни кълнове на държавна организация“. Тук не е ясна степента на зараждане на държавните институции — под „силни кълнове“ бихме могли да разбираме и една доста напреднала фаза в това развитие. Някои детайли също могат да предизвикат въпроси. Не е ясно например защо княжеската власт не се включва към институциите на военната демокрация. Князът най-често е бил военачалник, въпреки че е имало военни вождове, които не са били князе. По отношение на племенната структура, която е разгледана във връзка с резултатите от археологическите проучвания, не бихме си позволили да даваме друго обяснение. Но струва ни се, че селото (Dorf), по-често голямо, е основната икономическа единица. По всичко изглежда, че това е и община, т. е. земеделска община, тъй като е съставена от „големи семейства“ (Grossfamilien), както при германците. Групата от няколко по-големи или повече по-малки села съставлява може би жупата, т. е. политическа, но не социална единица, сходна повече с руската весь, но не верф. Не трябва да пропускаме, че археологическите данни често предизвикват спорни тълкувания.

Главният историографски проблем за полабско-прибалтийските славяни в съвременната наука, както се видя от всичко казано дотук, е равнището на тяхното политическо развитие през IX в., т. е. дали институциите на военната

демократия тогава са прераствали в органи на държавно управление, по-специално у ободритите. Всички учени подчертават значението на външнополитическия фактор, в по-голяма или по-малка степен, разбира се. Някои от авторите акцентират повече на вътрешното социално-икономическо развитие, с което извеждат възникването на държавността по-рано — например на границата между VIII и IX в. Други отнасят този процес по-късно и във връзка с неблагоприятните външнополитически условия. В. Д. Корольок въпреки „двойното“ решение като че ли е по-склонен към второто мнение.

ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ ВЪВ ФРАНКСКАТА ДЪРЖАВА И ТЯХНАТА РОЛЯ ЗА РАЗВИТИЕ НА ПОЛИТИЧЕСКИЯ СТРОЙ У ОБОДРИТЕ И ВЕЛЕТЕ

Полабско-прибалтийските славяни проникнали на запад и започнали да населяват по-компактно териториите между Елба/Заале и Одер от средата на I хилядолетие на н. е. Те нахлуват и по средното и долното течение на р. Заале, Горна Франкония, в североизточната част на областта около Майн и Регниц. Последните (*qui sedent inter Moinum et Radanziam fluvios*) най-напред са влезли в контакт с християнството на франкската държава⁷⁰.

В процеса на населване и на военнополитическите контакти на полабско-прибалтийските славяни с франките при тях се формирали няколко племенни групи. От Айнхард, биографа на Карл Велики, води традицията на т. нар. тричленно деление на тази група западни славяни, традиция, която е намерила място и в по-новата историография. Племените групи според това деление са ободрити, лютичи и сърби. Изворните данни дават единичните племена като членове на по-висши етнически цялости, в основата на които естествено е стояло културното единство, т. е. предимно в религията и култа. В определени исторически моменти обаче някои отделни племена ще гравитират към един или друг племенен съюз, или външнополитически сили. Това показва, че за VII и VIII в. в никакъв случай не бихме могли да смятаме, че тези етнически общности са напълно изградени. Чехословашкият учен Вл. Прохазка предлага друга класификация — ободрити, лютичи, поморяни и

⁷⁰ Наистина не може да се каже кога точно тези племена са извършили миграцията до своите исторически места. Булин, Х. (*Росатку statu obodritsko. . .*, р. 6.) утвърждава, че според най-новата археология (т. е. за 50-те години) славяните са дошли в територията между Елба и Одер преди средата на първото хилядолетие, като най-северните им групи, т. е. ободритите, достигнали Елба през III — IV столетие на н. е. Тук той се опира и на мнението на Л. Нидерле (*Slovanske starozitnosti*, III, 69). В цитирания по-горе сборник „Славяните в Германия“ се визират резултатите от най-новите археологически изследвания в ГДР при решаването на този въпрос. Йохим Херман, като изтъква, че научните данни са още малко, за да бъде нарисувана „сигурна картина“, все пак смята за много възможно този процес да е протекъл през втората половина на VI и от началото на VII в. Славянското населване се извършило от различно големи групи и от различни направления, като срещало малки останки от население, което не било включено в придвижването на германците на юг и запад. Едва от VII в. възникнали големи племенни групи на ободритите, велетите и сърбите (*Einwanderung und Herkunft der Stammesgruppen*, р. 21.). Х. Булин чрез по-ранното възникване на държавата у ободритите, т. е. че „обществената организация, която изградили тук на прехода от VIII към IX в., свидетелства за тяхното вековно развитие в тези крайморски краища при долното течение на Елба.“ Германското население постепенно напускало тези територии през II — IV в. с едновременното нахлуване на ободритите. Така могло да се обясни името на ободритското племе „варни“, прието под влияние на германците-варини (Bulin, Н. Цит. съч., с. 5). Ернст Айхлер, Теодолитус Витковски и Бруно Крюгер решават въпроса за запазването на германските етноними по друг начин — останките от германското население било славянизирано и германските и предгерманските названия били приети от славянските заселници (*Die Slawen in Deutschland*, р. 22). Вж. и Hauck, A. *Kirchengeschichte Deutschlands*, II, р. 308.

руяни⁷¹. Подобна класификация наистина има основание. Обаче обитавайки днешния о. Рюген, руяните стояли някак си откъснато от общото историческо развитие на цялата етническа група, от връзката с Германия през по-ранно време. Поморяните пък въпреки близостта им в религията и култа към лютичите, в етническо отношение са по-съотносими към полските племена. И така, в крайна сметка можем да приемем „тричленното“ деление (ободрити, лютичи и сърби), без да влагаме едностранчивия смисъл на франкските автори от края на VIII и началото на IX в., съответно, че това са само отделни етнически „цялости“, които в никакъв случай не били равностроини на франкската държава.

Ободритите заели най-северозападните територии по долното течение на Елба. П. Шафарик извеждал названието „ободрити“ от вожда Бодра, т. е. като патронимикон. Според А. Хилфердинг то е свързано с особените качества на това племе, т. е. като „бодри хора“ — една явно несъстоятелна теза. Повечето изследователи (включително Й. Перволф и Т. Леер-Сплавински) приемат, че името произлизало от мястото на първоначалното заселване на племето, т. е. от р. Одер⁷². Ободритският племенен съюз е съставен от собствените ободрити, вагрите, варните и полабите. Вагрите или част от тях се наричали „травняне“ по името на р. Трава. Първоначално ободритски племена не са били смолинците и бетенците. По времето на Карл Велики в ободритския съюз временно влизат и линяните (линоните)⁷³.

На изток от ободритите обитавали велетите (Weletabi у Айнхард), известни на немските хронисти от края на X в. и като лютичи. Според Л. Нидерле най-точното название е „велети“, от славянското „великий“, докато „вилци“ и „лютичи“ са по-късни патронимии⁷⁴. Племенното обединение на велетите също се състояло от четири отделни племена — ратари, черзепняни, доленчани и хижани.

Сръбските племена са разположени по-южно, като най-значимата им племенна група е между Елба и Заале. На изток от тях (т. е. от тези между Елба/Заале) по-обособени са били сърбите милчани и лужичани. В областта на среден Хавел обитават хаволяните или стодоряните, които могат да бъдат причислени „частично към вилците или лютичите“, но според географското описание на английския крал Алфред Велики от 890 г. по-рано били самостоятелно племе наред с четирите лютички племена⁷⁵. Сръбските племена, особено онези между Елба и Заале, през X в. не могли да отхвърлят немската власт и са германизирани най-бързо. Те се намирали непосредствено до огнището на немската агресия — Бавария.

* * *

Първите по-комплексни данни на историческите извори за полабско-прибалтийските славяни и за техните отношения с франките могат да се забележат от средата на VIII в.. Но дали през втората половина на същия век у велетите например е съществувала „кристализирала държавна организация“ с оглед наличието на единна княжеска власт, както смяташе Х. Ловмиански

⁷¹ Prochazka, V. Organizace kultu a kmenove zizeni Polabskopobaltskych Slovanu. — In: Vznik a pocatky Slovanu. Praha, 1958, 146 — 147.

⁷² Саливан, А. Самосознание ободритов. — В: Сб. Формирование раннефеодальных славянских народностей. М., 1981, с. 137.

⁷³ Bulin, H. Pocatky staty obodritskeho..., p. 7; Hermann, J. Die Slawen in Deutschland..., p. 7.

⁷⁴ Hrabova, L. Цит. съч., с. 649.

⁷⁵ Hermann, J. Цит. съч., 8 — 9.

или пък в духа на Л. Храбова, трябва да приемем, че през VIII и първата половина на IX в. у тези племена тепърва (разр. моя — Г.С.) протичала племенна концентрация посредством подчиняването на по-слабите племена на по-силните? А може би тези политически структури да са били „народностни общности“ като „преддържавни организации“, продължение на държавата на Само, както смята Л. Хавлик.

Тук отново е необходимо да се върнем към събитията от 789 г., т. е. военната експедиция срещу велетския княз Драговит, който внушавал респект с аристократичния си произход и със своята старост (вж. бел. 13) над „*primores ac reguli*“. Но трябва да отбележим, че именно конфликтът с франките извежда на преден план вътрешните отношения сред горния слой от велетското общество, без да ги решава окончателно, разбира се. В летописа на Айнхард Драговит е представен като един от велетските „*reguli*“⁷⁶. Другите източници, според Х. Булин по-малко информирани за вътрешните отношения у велетите, пресъздават нещата по друг начин — Драговит е един от кралете (*reges*) или „крал на велетските крале“, или пък, че той е единствен крал, който владее над цялата територия⁷⁷. Най-напред трябва да бъде обяснен социалният статус на „*primores ac reguli*“. Според К. Веховски по-могъщите князе били „*reguli*“, а по-слабите „*primores*“, както и някои началници на по-слаби племена били в „определена зависимост“ към по-могъщите „*reguli*“. Х. Ловмиански е на мнение, че „*reguli*“ са териториални князе, а терминът „*primores*“ указвал най-общо за принадлежността към племенната аристокрация. Несъмнено е обаче, както е забелязъл същият автор, че някои франкски източници назовават славянските вождове като „*reges*“ единствено с оглед, че не са били подчинени на франкската държава, а не съобразно с властта, която упражнявали. Подобно е и мнението на Х. Булин⁷⁸. Велетите имали отделни племенни князе на четирите главни племена, означавани в изворите като „*reguli*“ или „*reges*“. Един от тях бил и Драговит, по всяка вероятност „*regulus*“ на племето на ратарите, поради водещото му място в по-късния (от X и XI в.) лютички съюз. За военно превъзходство или за „пряка власт“ над всички лютички земи нямало данни в източниците. По отношение на „*primores*“ той счита, че това била племенна аристокрация, която се отличавала от останалия народ по „родовитостта“ си. „Материална основа на общественото положение“ на тази социална група, по-точно открояването ѝ над останалото население, се опирало върху поземлени владения и само липсата на сведения не позволявала да се говори за „феодална собственост“ в пълния смисъл на тази дума. Х. Булин не приема субординационната версия на К. Ваховски (*primores, reguli*; и накрая начело е „върховният (великият) княз“ Драговит като глава на целия велетски съюз). Той е по-склонен да приеме „координационната“ теза на К. Тименецки, в смисъл, че с термина *primores* се означавал принадлежност към „висшия обществен слой“, т. е. аристокрацията, още повече, че този термин се срещал само в множество число. Този слой, т. е. аристокрацията, в това време прераствал в „действителна обществена класа“ у всички полабски славяни. Това било фаза от тяхното развитие, която предхождала „много тясно възникването на държавата“⁷⁹.

Съпоставеността на Драговит към останалите велетски князе трябва наистина да оценяваме в духа на сведенията на Айнхард, както е забелязъл

⁷⁶ *Annales regni Francorum (qui dicuntur Einhardi)*, a.a. 789. Ed. E. Kurze, p. 87.

⁷⁷ Ann. Allamantici, a.a. 789; Pataviani, a.a. 789; Faureshamenses. MGH, SS, I, 17, 34, 44, Вж. и Bulin, H. Pocatky statu veletskeno. — Pravne — hist. studie, V, 1959, Praha, p. 12.

⁷⁸ Bulin, H. Pocatky. . . , p. 14.

⁷⁹ Пак там, с. 16, 17.

правилно Х. Булин. Всички те, по думите на Х. Ловмиански, съставлявали „свободна общност на племенни вождове“. Нямаме основание да смятаме (с оглед липсата на каквито и да е данни), че Драговит е бил „велик княз“, т. е., че е имал някаква власт над всички велети. Той, по всяка вероятност княз на ратарите, ще си остане един „*regulus*“, равен по ранг на останалите велетски князе. Различната титулатура едва ли има някакво съществено значение в случая. Славянските *reges* са гех'ове само дотолкова, доколкото са независими от франките.

В тълкуването на събитията 789 г. остава един много важен проблем, който според нас е решаван досега доста аксиоматично. За Айнхард велетските племена са етнически родствени, поради което той ги назовава с едно име (*Weletabi*). Но дали те са някаква политическа цялост, т. е. доколко бихме могли да говорим за „свободна общност на племенни вождове“? А не е ли тази общност повече „свободна“, отколкото „общност“? Ретроспекцията, която се прави от политическото състояние на велетите в края на Х в., т. е. тяхната конфедеративна структура, според нас не е издържана. Разликата във времето е почти два века, но много по-важна е разликата в международните военнополитически условия. В края на Х в. спецификата на вътрешната структура е определена от продължителната военна заплаха от страна на Германия. Докато за 789 г. Айнхард, изхождайки от етническите и политическите условия в своята родина, указва равноправното положение на велетските князе, т. е. липсата на изразена йерархична структура, без да споменава степента на единство и общност между тях. Поради това „свободният съюз“ на велетските племенни князе в края на VIII в. изглежда доста провизорен. Ако е съществувал, той би бил все още съвсем нетраен и се е активизирал само през време на чуждо нашествие, т. е. той не представлява някаква политическа цялост.

От друга страна, бихме си задали въпроса, дали етническите процеси у велетите са напреднали толкова, че да получат политически отенък, респ. дали съзнанието за принадлежност към единна народностна група ще влияе върху тази общност на велетските племенни князе. Тълкуването на източниците в това отношение е доста трудно. В летописа на Айнхард се споменава, че велетите били една от „*natio Sclavenorum*“, че Карл Велики с огън и меч преминал през „страната на вилците“ (*terra Wiltzorum*)⁸⁰. Хронистите, за да обозначат общо отвъдделбските славяни, използвали термините *Winithi*, *Winuli*, *Winedi*, *Winedes*, *Winidi*, etc. което отивало към названието „венеди“ у древните автори, докато *Scлавиния*, *Scлавия*, *provincia Sclavogum* според А. Н. Саливан били повече самоназвания на племената между Одер и Елба⁸¹. Интересно е да се приведат названията на ободритската държава от по-късно време, у Хелмонд (1, 46, 47, 49, 50) — *regnum Obodritorum*, *principatus Sclavorum*.

Както личи от приведените данни, единичното етническо название на велетите е винаги в контекста на по-архаичното общополабско название или самоназвание. На единичната етническа общност на велетите съответствува географско понятие, т. е. велетите се вменават в един географски ареал (*terra Wiltzorum*). Тук наистина трябва да отчитаме влиянието на късноантичната традиция, но тогавашните хронисти (т. е. края на VIII в.) влагат като че ли по-голям политически отенък в по-общите етнически названия с оглед своята

⁸⁰ *Annales regni Francorum* (Einhardi), а.а. 789; Х. Булин цитира целия текст (Цит. съч., с. 7).

⁸¹ Саливан, А. Самосъзнание ободритов, 134 — 135. Вж. и Hrabova, L. Цит. съч., с. 649.

недостатъчна информираност, а и тенденциозността на сведенията. При това положение едва ли ще можем да тълкуваме термина „*patio*“, респ. *gens*, който е употребяван в летописа на Айнхард за велетите като признак за „етническа и политическа цялост“, както смята Х. Булин⁸². Но не трябва да се надценява и ролята на аристокрацията, в смисъл, че тя прераствала вече в обществена класа. Племенната раздробеност, липсата на йерархични надплеменни институции са явни индикатори, че вътрешноплеменният строй на велетите все още не се е приближил към класовите отношения. Следователно края на VIII в. не може да бъде твърда граница между военната демокрация и раннофеодалната държавност у тази група полабско-прибалтийски славяни.

Полабските сърби, въпреки че част от тях е била включена в държавата на Само⁸³, в края на VIII в. също не могат да изградят някаква стабилна политическа структура. Това се отнася и към целия IX в. Както правилно е отбелязал З. Еперлайн, след 800 г., когато саксонските войни са вече приключили, сърбите били само „жертва на франкската експанзия“⁸⁴. Т. е. техните князе не могат да извлекат особени облаги от съюза с франките, съюз, който е до голяма степен принудителен.

Положението на третата група полаби — ободритите, е малко по-различно. През последните две десетилетия на VIII в. те са съюзници на франките против саксите. По това време Карл Велики няма възможност да завладее земите на ободритите и велетите с оглед конфликта с аварите и саксите. В тази насока франкският крал едва ли е имал никакви морални задържки, или както пише А. Хилфердинг, че ударът срещу ободрити „би бил съвсем явно вероломство“, тъй като ще е насочен срещу „стари съюзници“ на франкското оръжие⁸⁵. Съюзът между ободритите и франки повечето автори предполагат, че е от 780 г. Той е по същество антисаксонски и ще помогне на тогавашния ободритски княз Вилчан да засили доста своята власт. По всяка вероятност Вилчан е бил първоначално княз на собствените ободрити⁸⁶. Това усилване на властта му по всяка вероятност е било причината за откритата вражда между двете племена преди конфликта от 789 г. Но войната от 789 г. според нас има други измерения. Нейните причини са не само в това, че франките са искали да защитят своите съюзници и да накажат високомерието на велетите, както е указано в източниците (*Vita Caroli Magni*, с. 12) или че последните поддържали открити връзки с датчаните и саксите, както смята А. Хилфердинг. Второто никак не е изключено, но то едва ли би представлявало някаква сериозна опасност за източно-франкските области при наличието на усилваща се буферна политическа формация, каквато е ободритското княжество. Става дума за нещо друго — ободритите, бидейки силни и чувствайки подкрепата на франкската държава, явно ще се стремят да подчинят и велетите. Това би било вече „племенна концентрация посредством подчиняване на по-слабите към по-силните“ по схемата на Л. Храбова, племенна концентрация сред етнически родствени племена, която би

⁸² Bulin, H. *Pocatky statu veletskeho...*, p. 7.

⁸³ Става дума за княз Дерван. Не може да се търси пряка връзка между държавата на Само и след това развилите се славянски политически формации в Средна Европа, явно, че тя е имала друга роля — запазването на славянския етнически елемент предимно в среднодунавските територии.

⁸⁴ Epperlein, S. *Die Kämpfe zwischen Slawen, Franken und Sachsen...* — In: *Die Slawen in Deutschland*, p. 264.

⁸⁵ Гилфердинг. А. История балтийских славян, 1874, с. 261.

⁸⁶ В немско-латинска транскрипция Witzan, Wilzan, Wizzin, Witzin, Witsinus, Witidus, в сл. Вилчан, предложено от П. Шафарик от сл. Вилкъ, вж. и Гилфердинг. А. История... 1874, с. 263, бел. 1.

могла да има много сериозни вътрешни и външнополитически последици. Но наличието на силно славянско обединение на източната граница не е в интерес на Карл Велики, или както отбелязва З. Еперлайн, императорът се възползувал от борбата между ободрити и велети и не дал възможност на двете племена „да се обединят срещу франкската завоевателна политика“⁸⁷. Тук обаче трябва да подчертаем, че не става дума за временно антифранкско обединение, а за важна етнополитическа консолидация на полабите (без сърбите). Поради това именно франкският крал поддържа ободритите, но когато в края на краищата Драговит се предал на милостта на победителите, неговото положение е съхранено, въпреки че трябва да даде заложенници и да положи васална клетва. Пълното подчиняване на велетите би било изгодно само за ободритите, тъй като реално политически ще бъде в тяхна полза — не трябва да забравяме, че ободритите са наистина съюзници на франките и като такива ще получат, макар и временно, земите на нордалбингите. Всъщност, както се споменава по-горе, при незавършена война със саксите и при назряващия канфликт с аварите Карл едва ли е имал достатъчно ресурси, за да държи велетите в подчинение.

Княз Вилчан е титулован през 789 г. като „*princeps Abodritorum*“, докато при смъртта му през 795 г. официалните франкски анали и близки към тях извори го назовават „*rex Abodritorum*“. В други източници той е наричан „*dux Abodritorum*“, „*dux in Winedis*“. Според Х. Булин от това било видно, че Вилчан не бил княз на собствените ободрити, а на „ободритския племенен съюз“ (курсивът на Х. Булин). Ободритите подчинили вагрите, варните и полабите, а вероятно смолниците и линияните, тъй като се знаело, че последните били отпаднали от съюза през 808 г.. В източниците обаче липсвали данни за вътрешното устройство на тази „надплеменна формация“⁸⁸.

Горната постановка може да се приеме само с уточнението, че именно в последните две десетилетия (до 795 г.) на века с оглед на благоприятните външнополитически условия ободритският княз (т. е. на собствените ободрити) успява да получи върховенство над останалите ободритски племена и дори претендира за подобно върховенство над велетите. Така можем да обясним и известното „повишаване“ в неговата титулатура. Но въпреки йерархичната надплеменна общност у ободритите, традициите на военната демокрация ще останат много силни. Впрочем критерий за акорелацията между тези две тенденции могат да бъдат последващите вътрешни и външни военнополитически събития.

Политическата ситуация в разглеждания регион в началото на първото десетилетие на IX в. въпреки известните ѝ изменения, остава все така динамична. Новият ободритски княз Дражко (Вилчан, както беше споменато, е убит от саксите през 795 г.), въпреки подкрепата от страна на франките, не успява да се наложи не само над велетите, но и над част от своите ободритски князе. Причините за това се коренят може би в недостатъчната ефективност на франкската подкрепа — тя е корисна, т. е. свързана е предимно със саксонските войни, а и частична — оказва се рядко и с оглед политическите интереси на франкската държава на изток за съхраняване обособеността на велетите. Поради това обстановката на североизток е неспокойна и Карл Велики, бидейки вече император, през 804 г. се отправя към Елба. Тук при него идва Дражко и други славянски князе, които излагат своите несъгласия, т. е. нежеланието си да се подчинят на новия върховен княз. Карл разрешава

⁸⁷ Epperlein, S. Цит. съч., с. 265.

⁸⁸ Bulin, H. *Pocatky staty obodritskeho...*, p. 12.

споровете от висотата на своя императорски сан и претенции и, както смята А. Хилдфердинг, поставя Дражко за „велик ободритски княз“⁸⁹, т. е. гех. Следователно управлението на княз Вилчан за времето 789–795 г. и на Дражко до 804 г. не е чак толкова рязък прелом в развитието на политическия строй на ободритските племена. Тези двама князе безспорно са притежавали върховна военна власт през 789, 795 и 798 г., но опитите да наложат върховенството си и в мирно време като че ли се оказват неуспешни, или пък малко успешни. По този начин титлата гех на Дражко за времето преди 804 г., ако изобщо я е имал, ще да е била без достатъчно покритие. В конкретния случай, т. е. през 804 г., Карл просто го установява (*constituit*) като „крал“, и то над собствените му князе (*Sclavorum principes*), между които и него имало несъгласия. Трябва да се има предвид, както отбелязва и Х. Булин, че повечето източници означавали Дражко като „*dux Abodritorum*“ и само Айнхард за 804 г. и *Chronicon Moissiacense* за 810 г. го титуловат като гех. Несъмнено именно събитията в 804 г. са критични по отношение на ободритския княз и на неговите претенции за извисяване на княжеското достойнство. Х. Булин в съответствие със своята концепция се старае да омекоти тези събития, да ги представи като несъгласия между главния, т. е. върховния княз и други князе от същата племенна общност или пък с членове на собствения господарски род и то за власт над целия ободритски съюз. Като аргумент се представя като че ли възникналата вече наследствена княжеска власт. Но тя е в проекция към сина на Дражко, Чедраг, докато роднинските отношения на първия с Вилчан си остават хипотетични. Но дори да тълкуваме събитията през 804 г. като борба за власт над целия ободритски съюз, то и така те са показателни за положението на „върховния“ княз. Явно е, че то не е било никак стабилно, тъй като вътрешнофамилните разпри сред господстващия род много лесно биха могли да получат резонанс сред останалите ободритски племена.

От друга страна, е интересно, че титлата гех е дадена на Дражко от самия Карл Велики. За някои автори този момент не е важен, защото и неговият предходник е притежавал същата титла. Бихме добавили, че някои недобре информирани хронисти назовават гех и Драговит, въпреки че той едва ли е имал дори претенции за великокняжеска власт. Но в случая Дражко е установен за крал от самия император, като преди това не притежава тази титла — ако вярваме на Айнхард, разбира се, но в случая нямаме основания да не му вярваме. Карл Велики, наскоро получил императорската корона, от гледна точка на претенциите си за „защитник и разширител на църквата“ едва ли ще признае езически княз за гех. По това веќе практиката на папството в това отношение не е утвърдена, а тя се отнасяла само към християнски владетели. При това положение Карл, от позицията и претенцията за висш повелител на Запада и император, би могъл да си позволи подобно действие — още повече, че вероятно е предполагал разпространението на християнството в славянските земи. На второ място той има много сериозни военнополитически мотиви с оглед назряващия конфликт с датчаните. Несъмнено тези политически мотиви са надделяли у франкския император. Но установявайки Дражко за „крал“, той едва ли отчита реално съществуващата му власт. Тази власт за императора е една бъдеща проекция, и то в рамките на франкската държава.

На трето място различно информираните франкски писатели, когато приписват една или друга титла на славянските князе, изхождат от

⁸⁹ Гильфердинг, А. История. . . . 1874, с. 268.

представите за политическите отношения в собствената им страна, т. е. влагат тези отношения към обществения строй на съседните земи, поради което често допускат в една или друга степен грешки.

Горната постановка ни навежда към мисълта, че може би Дражко е установен за „крал“ и на ободрити, и на велети, каквото мнение е застъпено в по-старата историография. Тук изворните данни могат да се тълкуват и по-широко, т. е. че Дражко е поставен за „*rex Sclavorum principium*“. Това би било в духа на глобалните универсалистки тенденции в политиката на Карл Велики. Друг е въпросът, че с това издигане на ободритския княз Карл е отстъпвал от предишната си политика на съхраняване обособеността на велетите от ободритите. Но той изглежда няма друг избор на средство, с което да привлече ободритите като съюзник, а и сигурно разбирал, че върховенството над велетите (от страна на Дражко) е нереално при предстоящите стълкновения с датчаните.

Франкският владетел наистина е държал на съюза с ободритите по това време, тъй като им отстъпва и областта Вигмондия (*Wigmondia*), където дотогава живеят саксите-нордалбинги (*transalbani*). Оттук във вътрешността на страната преди това са изселени обитаващите тези земи нордалбинги. Тези действия на Карл можем да обясним и с желанието му да сломи окончателно съпротивата на саксите, като същевременно създаде буферна зона срещу враждебно настроените датчани. Последните са били традиционни съюзници на саксите и велетите⁹⁰.

През 804 г. Дражко, бидейки преди това военен предводител при военните действия срещу саксите от 798 г. и вследствие на това, намирайки се в по-тесни контакти с франкската върхушка, като княз на собствените ободрити (рериги) вероятно става и върховен („велик“) княз на ободритските племена. Неслучайно избираме тази титла за ободритския княз, тъй като последващите събития показват, че едва ли се стига към пълно подчиняване на племенните князе, с което биха се създали условия за пълно ликвидиране на племенното деление. Трябва да се подчертае, че за държавното развитие на ободритите (бъдещо, разбира се), отношенията в източно-франкската държава от средата на IX в. (феодална държава — нови племенни херцогства) не ще може да е нито образец, нито модел — на подобен път на развитие ще пречат както стеснените условия на географската среда, така и близостта към могъщи и агресивни съседи, т. е. държавният строй на ободритите (а и на велетите) би могъл да се реализира само чрез постепенното ликвидиране на племенната раздробеност от силна великокняжеска власт.

Карл Велики директно принуждава двама ободритски князе през същата 804 г. — Годелюб и Славомир — да се подчинят на новоустановения им гех. Дражко обаче не успява да пожъне плодовете на франкската подкрепа при напрегнатата обстановка в целия район. През 805 г. три франкски армии нахлуват в земите на чехите, като ги опустошават в продължение на 40 дни. В армията, която потегля от Саксония, има „множество славяни“, по всяка вероятност ободрити. Тя преминава през земите на сърбите-гломачи (далеминци). Тамошният княз Семел е принуден да даде двамата си сина за заложници⁹¹. Но походът срещу сърбите или срещу чехите не ще да е дал очаквания резултат, поради което се налага военните действия да бъдат продължени и на следващата година. Тогава войска начело със сина на Карл Велики, също Карл, прекосява р. Заале и нанася поражение на сърбите,

⁹⁰ Пак там, с. 269.

⁹¹ Havlik, L. Цит. съч., с. 182.

които живеели на запад, т. е. собствените сърби. Техният княз Милидух (Miliduch, Milidoch, Melito) загива на бойното поле. Карл след това опустошава земите на сърбите и по десния бряг на Елба. Тогава на източния бряг на р. Заале е формирана сръбската марка, с център крепост, разположена около днешния град Хале. На източния бряг на Елба, срещу Магдебург, също е построена крепост като форпост за агресия срещу тамошните славяни, моричаните, но е и важен плацдарм срещу ободритите и велетите. От тези събития проличава, че южните полаби (т. е. сърбите) са разпокъсани политически и нямат надплеменна организация и общ княз. Между Елба и Заале те вече съвсем пряко попадат под властта на франкската държава. Тяхната съпротива не е ликвидирана напълно. През 807 г. те се бунтуват и се налага да бъдат отново подчинявани. Според Л. Хавлик част от сърбите, заедно с гломачите и някои чешки князе към края на живота на Карл Велики признали „временна трибутарна зависимост“ към франкската държава⁹². По това време ободритите, велети, сърби и чехи са в различно политическо положение спрямо фанките. Сърбите, както изглежда, са администрирани пряко от императора.

През 808 г. се разиграват събития, които ще прекъснат процеса на политическа концентрация у ободритите, като ще имат и негативно значение за цялата група полабско-прибалтийски славяни. Това са съвместните военни действия на датчаните и велетите срещу ободритите.

Както е известно, датчаните още от средата на VIII в. били враждебно настроени потив франкската държава и поддържали саксите, без обаче да са влизали в открити съгласования. Известният саксонски аристократически водач Видукинд бил зет на датския крал Зигфрид. Недоволните от франкската власт сакси винаги намирали убежище на север, в Дания. Приемникът на Зигфрид, Годофрид, през 804 г., намирайки се в Шлезторн (Шлезвиг), неочаквано се отказва да преговора с Карл Велики⁹³. Този враждебен акт на датския крал според нас може да бъде обяснен единствено с подкрепата, оказана от франките на ободритите, тези традиционни неприятел на саксите.

И така, през 808 г. датчаните дебаркират от корабите си на ободритския бряг. Същевременно в страната нахлуват велетите като съюзници на Годофрид. Против Дражко се обявяват южноободритските племена смолинци и линияни. Започва много ожесточена война, главно в крайбрежните райони. Датчаните успяват да завладеят редица укрепления (castella), както и главния търговски пункт на ободритите (сл. Рарогъ), който сигурно е бил здраво укрепен⁹⁴. Дражко, претърпял поражение, трябвало да бяга по всяка вероятност в Германия. Друг ободритски княз, Годелюб, може би същият от събитията през 804 г., оказва съпротива, но е заловен и обесен от датчаните. Годофрид успява да завладее две трети от земите на ободритите и облага населението с данък. Датчаните обаче също понасят големи загуби — при обсадата на някаква крепост загива племенникът на краля и вторият по ранг във войската Региналд. При това положение, а и при настъпващото лошо есенно време Годофрид е принуден да се върне в родината си. Велетите също се оттеглят с голяма плячка. Мерките на франките в полза на техните съюзници се оказват закъснели. Карл, синът на императора, след като

⁹² Според нас само най-западните чешки племена, лучаните. Вж. и Havlik, L. Цит. съч., с. 184.

⁹³ Гильфердинг, А. Цит. съч., 268 — 269.

⁹⁴ „...emporium, quod in oceani litore constitutum, lingua Danorum. Reric dicebatur.“ MGH. SS. I, p. 195.

прекосява Елба, извършва наказателна експедиция против линияните и смолинците и бързо се връща в Саксония.

Кои са били причините за това, както изглежда, внезапно нападение на датчаните? Обясненията на самия Годофрид от 809 г., който иска да се оправдае пред императора, че ободритите сами били започнали неприятелски действия, едва ли са действителни. Х. Булин предполага като мотиви честолюбие и жажда за плячка у датския крал и още, че франко-ободритският съюз от 804 г. бил „препятствие за експанзията на датчаните на юг“. Поради това Годофрид искал да се избави най-напред от по-слабия съперник. Имали значение и търговските интереси, тъй като неслучайно ударът бил насочен срещу Рериг. При оттеглянето си оттам датчаните извели със себе си търговците, като ги настаняват в Шлезторп, по-късния Шлезвиг⁹⁵. Явно, според нас, франко-ободритският съюз от 804 г. е решаващ за определяне мотивите на Годофрид. Последният се е опасявал, че в лицето на ободритския княз ще получи в непосредствена близост силен съсед, респ. враг.

Императорът започва преговори с посланици на датския крал през 809 г. Същевременно между Дращко и датчаните се постига споразумение. На ободритския княз е позволено да се завърне в родината си, като в замяна на това трябва да даде сина си за заложник на Годофрид. С помощта на саксонски войски Дращко нахлува в земите на велетите и ги опустошава, след което покорява и смолинците, завладявайки тяхното главно средище *Connburg* (Коноград или Конов в славотранскрипция). Наистина Дращко за кратко време успява да възстанови предишното си положение, както подчертава Х. Булин. Но това става под сянката на засилващата се франкска експанзия. Извършена е корекция на границата по долна Елба, като на ободритите е отнета Нордалбингия. Там е изградена укрепената линия *Limes Sahoniae*, построени са две крепости на десния бряг на реката, което свидетелствува според данните от източниците за военни намерения срещу славяните⁹⁶.

Когато оценяваме последиците от събитията през 808–809 г., можем да приемем мисълта, че императорът „се убедил“, че не трябва повече да разчита на ободритите за спирането на набезите на датчаните и велетите, а също и обратното — Дращко не може да разчита вече нито на франките, нито на собствените си народ, „особено на южните племена от ободритския съюз“, линияните и смолинците⁹⁷. Трябва да добавим обаче, че набези на иначе войнствените велети във франкската държава до това време поне (809) няма. Може би Карл Велики целенасочено не е оказвал достатъчно подкрепа на ободритите, ако си спомним дори известния Тионвилски капитуларий от 805 г., където се забранява износът и продажбата на оръжие и брони и за ободритите.

Дращко, бидейки пряк проводник на франкската политика, се оказва твърде неудобен за датския крал. Подир това през същата 809 г. той е убит в Рериг от наемници на Годофрид. През 810 г. в Нордалбингия са докарани нови колонисти и Северната марка е изградена окончателно. Както споменахме, тя е насочена не само срещу датчаните, но и срещу ободритите.

Събитията през първото десетилетие на IX в. ще имат важни последици не само за политическите отношения на север, но и за развитието на

⁹⁵ Вероятно не само от славянски произход. Bulin, H. Цит. съч., с. 18.

⁹⁶ „... praesidioque in eis contra Sclavorum incursiones disposito...“ Ann. Regni Francorum, a.a. 808.

⁹⁷ Bulin, H. Цит. съч., с. 19

държавността у тамошните славяни. Тези събития обаче не бива да се тълкуват едностранчиво, т. е. само по посока на Германия или полабско-прибалтийските славяни, без да се отчита комплексът на зараждащите се международни отношения там. Според З. Елерлайн, както видяхме, след подчиняването на саксите жаждата на франкската аристокрация за поземлени владения била задоволена и с оглед на това провежданата от Карл Велики военнополитическа експанзия в началото на IX в. вече била в застой. На преден план излизали въпросите на управлението на новозавладените земи. Франкската църква не взела участие в подчиняването (т. е. в походите — б.а.) на сърби, лютичи и ободрити, понеже била ангажирана с християнизацията на току-що покорените сакси⁹⁸.

Горната оценка ни се струва до известна степен пресилена. Неучастието на църквата е един знаменателен факт, който показва, че франкската експанзия не е в застой, а е в началната си фаза, като се реализира предимно по отношение на собствените сърби. Агресията срещу ободритите и велетите едва сега започва (ако смятаме за акт на агресия отнемането на Нордалбингия и изграждането на Северната марка, която е насочена срещу датчаните). Тук ще пречат не само географско-политическите условия, но и политическите последици от аварските и саксонските войни, например франкско-ободритският съюз.

Х. Булин тълкува военните конфликти през първото десетилетие на IX в. в смисъл, че политическата и военна мощ на ободритския княз била голяма, вероятно по-широка, отколкото на неговия предшественик Вилчан. Това било видимо по победата му над трансалбингите (789), по бързото възобновяване на предишната му мощ след войната с датчаните (808), по военното му надмощие над вождовете на отделните ободритски племена, респ. смолинците и линияните. Това преобладаване именно било един от „главните сплотяващи елементи“ на раждащата се ободритска държава. Князът се опирал не само на силната си военна дружина, но и на народното опълчение (*exercitus*), но подкрепата от него не била сигурна, както показвали събитията при войната с датчаните⁹⁹.

Горните обстоятелства, поне според нас, са свидетелство за един първоначален момент на зараждане на държава у ободритите. Дrajко благодарение на продължителните си военнополитически контакти с франките в края на живота си се превръща от *dux* в *гех*, със самочувствие и аспирации да засили властта си въпреки условността на титулатурата, която му дават франкските хронисти. Но в края на краищата, ако не съпротивата на собствения му народ (*populages*, т. е. народното опълчение — тези понятия се покриват, но може да става дума и за родова аристокрация; последното според нас е най-вероятно), който не го подкрепя в критичен момент, или съпротивата на отделни племенни князе (линяни и смолинци), то външнополитическите условия са попречили на процеса на държавообразуване. Князът е убит, може би и с подкрепата на вътрешни сили. Последното е само предположение, но е твърде вероятно, тъй като нападението на датчаните предишната година имало за резултат „частично разпадане на ободритския съюз“¹⁰⁰. Всъщност не е лишена от основание мисълта на А. Хилфердинг, че през 809 г. ободритите се оказали вече по-слаби от велетите. Неслучайно за похода срещу последните през 809 г. Drajко е трябвало да търси помощта на неотдавнашните си врагове (до преди 10 г.) — саксите.

⁹⁸ Epperlein, S. Цит. съч., с. 266.

⁹⁹ Bulin, H. Цит. съч., 19 — 20.

¹⁰⁰ Пак там, с. 23.

Що се отнася до самите велети, участието им във войната през 808 г. на страната на датчаните показва, че подчиняването им през 789 г. е било доста формално. Както споменахме, те нямат причини да враждуват директно с франките, но през 809 г. последните започват строежа на бурга Нохбуоки (Нохбуоки), на левия бряг на Елба, срещу Lunkini, сл. Лончин, дрг. Ленцен, където били земите на смолиниците. За велетите не било трудно да се досетят за предназначението на това укрепление и през 810 г. преминават Елба и го разрушават. Велетите действували съвместно с линияните, тъй като на следващата 811 г. срещу тях е изпратена войска, която опустошава земите им, като крепостта Хобуоки е възстановена. През 812 г. военната експедиция е против самите вилци. Тя обаче едва ли има никакви решаващи успехи, тъй като велетите са принудени да дадат само заложници¹⁰¹. Какво показват всички тези факти? Преди всичко, че линияните, които са върнати през 809 г. „ad suam societatem“, явно са гравитирали повече към велетите и етнически и политически, респ., че ободритската *societas*, под върховенството на собствените ободрити не е изградена докрай преди тази година. От друга страна, в тези сведения липсват данни за съществуването на върховна княжеска власт или каквато и да е друга форма на политическа цялост на велетските племена. Поради това трябва да приемем, че положението от края на 80-те и началото на 90-те години на миналия век едва ли се е променило съществено.

Политическите отношения между империята и полабско-прибалтийските славяни не се променят съществено през следващите две десетилетия, въпреки относителното отслабване на франкската държава по време на управлението на Людовик Благочестиви (814–840). Новият ободритски княз Славомир е утвърден от Карл през 810 г. във връзка с назряващия нов военен конфликт с Дания — императорът преминава в Саксония с франкската войска, а при него идват ободритите като съюзници срещу общата опасност от север¹⁰². Този съюз продължава със сигурност до 815 г., когато саксонски войски и ободрити провеждат не съвсем успешна военна операция в Дания, която е във връзка с вътрешните междусобици там, в които се намесва и империята¹⁰³. През 816 г. в Компьен при императора идват посланици на ободритите, но подробности за водените преговори не са известни. Но през 817 г. между Славомир и Людовик се идва към открито неразбирателство. Императорът решава Славомир да раздели княжеската власт (*regiam potestatem*) със сина на Дражко — Чедраг¹⁰⁴. Какви са мотивите на франкския владетел да направи тази крачка. Според А. Хилфердинг Людовик, „слаб и чужд на каквито и да е нови политически замисли“, бил подтикнат от домашните врагове на Славомир¹⁰⁵. Х. Булин в подобен смисъл указва, че това били пратениците на Чедраг през 816 г. в Компьен, които предявили претенции за наследяване¹⁰⁶. Тези съображения наистина са верни (малко спорни биха били наследствените права на Чедраг), но интересно е според нас как се е родила идеята за „двувластие“ у Людовик? Политическата линия, която провежда този владетел към полабско-прибалтийските славяни, едва ли ще бъде различна от

¹⁰¹ Ann. regni Francorum, a.a. 811, 812; Bulin, H. Pocatky statu veletskeho..., p. 19.

¹⁰² Ann. S. Amandi, a. 810. MGH, SS. I, 14.

¹⁰³ Съперничеството за властта е между синовете на Годофрид, Олаф и Ерик, и братята на умрелия през 812 г. крал Хеминг — Харалд и Регинфрид. По-подробно вж. Гилбердинг, А. Цит. съч. с. 285.

¹⁰⁴ Ann Regni Francorum, a.a. 817, F. Kurze, p. 147.

¹⁰⁵ Гилбердинг, А. Цит. съч., с. 286.

¹⁰⁶ Bulin, H. Pocatky statu obodritskeho..., p. 24 — 25.

онези тенденции, които се стреми да прокара във вътрешноимперските дела. Той се старае да прекъсне тенденциите на дисоциация и упадък (явно ги е забелязвал) чрез църковни и политически реформи, опирайки се на привържениците на единство на империята. Главната му идея е чрез „християнизация на цялостния държавнополитически живот да обнови фаранкската империя“, респ. в това християнско единство би се дошло и към разграждането на обособеностите на различните етнически групи и на възникващите народи и тяхното смесване¹⁰⁷. Намеренията на Людовик в светската сфера са значително по-малко. Тук обаче се откроява приетият през юли 817 г. *Ordinatio imperii*. Според него най-големият син на Людовик е обявен за негов наследник и съимператор. В случай, че Людовик умре, другите двама братя (Пипин и Людовик Немски) трябвало да признаят неговото върховенство, като запазвали титлите си на крале. Освен това Пипин получавал като наследство владение Аквитания, а Людовик Немски — Бавария. Приживе Людовик Благочестиви запазвал върховната власт¹⁰⁸.

Франкският владетел може би искал да наложи патримониалното разбиране на властта и над ободритската върхушка. То обаче не би благоприятствувало политическото развитие на ободритите, поне в този първоначален етап от изграждането на техния държавен строй. Нека припомним, че Хлодвиг (края на V в.) избива всичките си роднини, за да се наложи над франките.

Славомир категорично отказва да дели властта с Чедраг и търси съюз със синовете на Годофрид. Съвместните военни действия на датчани и ободрити през 817 г. в Нордалбингия се оказват неуспешни. Ключовата крепост на *Limes Saxoniae*, Езесфелдбург, се оказва трудно превземаема¹⁰⁹. Войната продължава и през 819 г., когато Славомир претърпява поражение и е отведен в Германия, където са извикани и „*primores populi sui*“, които го обвиняват в много престъпления. Славомир не е в състояние да се защити разумно и затова неговото „кралство“ (*regnum*) е дадено на Чедраг, сина на Дражко¹¹⁰.

Горните събития, както са забелязали повечето автори, са показател и за вътрешните отношения в ободритското общество. Но понеже сведенията за франко-ободритските контакти от 20-те години до средата на IX в. са по-малко, отколкото тези за първото и началото на второто десетилетие на същия век, по наше убеждение би трябвало да се оценяват комплексно, в общ контекст. И така, през 821 г. и Чедраг е обвинен в измяна и съюзни отношения със синовете на Годофрид. Славомир е помилван и изпратен в родината му. По пътя обаче се разболява и умира, като преди смъртта си приема и християнството¹¹¹. По-особено внимание заслужават събитията през 823 г. Чедраг, който задържа княжеската власт след смъртта на Славомир, на сейма във Франкфурт през същата година отново е обвинен в недостатъчна вярност към императора и в нежелание лично да дойде в двора. Людовик изпраща при ободритския княз посланици, които се връщат заедно с някои първенци (*primores*) на Чедраг. Последните обещават, че князът ще дойде в императорския двор следващата зима. И наистина още същата година той пристига, но е посрещнат милостиво и му е позволено да се върне в

¹⁰⁷ Bartmuss, H.-J. *Der Beginn der Zerfalls... Deutsche Geschichte*, Bd. 1, 1982, p. 326.

¹⁰⁸ Wocke, R. *Vom Frankenreich Zum Deutschen Reich. Deutsche Geschichte*, Bd. 1, T. 1, 1983, p. 152.

¹⁰⁹ *Annales Regni Francorum*, a.a. 817. MGH, SS, 6, F. Kurze, 1895, p. 147.

¹¹⁰ Пак там, 149 — 150.

¹¹¹ Пак там, с. 157.

„кралството“ (regnum)¹¹². Въпреки подкрепата на франките Чедраг не чувства „здрава основа под краката си“¹¹³. Не са изминали три години и на сейма в Ингелхайм през 826 г. отново идват *primores Abodritorum*, за да се оплакват от него. Последният пристига сам при императора, но е задържан. Същевременно са изпратени легати при ободритите, които трябва да проучат дали те (*populus Abodritorum, vulgus*) ще приемат властта на Чедраг. Посланиците бързо се връщат и съобщават, че тамошният народ не е единен в мнението си той да бъде приет за крал. Но някои *melio res tamen as praestantiores* били съгласни да го приемат. Поради това Людовик, след като взема заложници, връща Чедраг и неговото кралство (*regnum suum*)¹¹⁴.

Отношенията между полабско-прибалтийските славяни и Германия през 30-те години вече съвсем пряко се свързват с фона на вътрешните междусобици във франкската държава. Людовик Благочестиви не успява да постигне желаното единство на империята. През 829 г. е решителната стъпка за разцеплението на каролингската династия. Тогава на сейма във Вормс се обявява, че на родения през 823 г. син от втория брак на Людовик Благочестиви, Карл (Плешиви), се дават като наследствени владения Швабия, Елзас, Реция и част от Бургундия, с което се нарушава *Ordinatio imperii* от 817 г. През 830 г. се бунтуват войските, които трябвало да се отправят на поход срещу бретонците. Те са оглавени от Лотар, Людовик Немски и Пипин и се насочват срещу Париж. Людовик Благочестиви е принуден да признае поражението си и на сейма през май същата година в Компьен да провъзгласи Лотар тържествено за сърегент, като фактически предава властта в неговите ръце. Но поради несъгласията между братята той скоро успява да възвърне позициите си. През 832–834 г. има нови стълкновения между Людовик Благочестиви и неговите синове. След несъстоятелната битка при Люгенфелд (до Колмар) той отново трябва да се отказва временно от властта. През 837 г. се идва към нови несъгласия с оглед на новата подялба, при която на Карл е дадена Фрисландия и земите между Маас и Сена (както изглежда, императорът твърде много е държал на последния си син — б.а.). Людовик Немски отново е недоволен, при което императорът през 839 г. му признава претенциите в *Francia orientalis*. След смъртта на Пипин е извършена нова подялба само между Лотар и Карл. Людовик Немски започва веднага война срещу баща си, но е разбит и т.н.

При тези обстоятелства са и акциите на полабско-прибалтийските славяни, особено изразени по време на доста напрегнатите вътрешни отношения в империята през 838–839 г.. През 838 г. ободритите действуват съвместно с датския крал Ерих, който предявява претенции над Фрисландия, почти завладяна от викингите. Срещу ободрити и велети са изпратени графовете Адалгар и Егило, които, когато се завръщат, обявяват, че тези славяни са подчинени¹¹⁵. На следващата 839 г. за първи път се реализира някакво общополабско единство. Сърби и велети нахлуват в сръбската марка и изгарят няколко села. Франкска войска, съставена от сакси, тюринги и източни франки (австразийци) тръгва едновременно и срещу ободритите и линияните, и срещу велетите и сърбите-голодичи (коледичи?). Князът на последните Цимускло е убит. За резултатите от похода срещу ободритите и линияните в изворите няма никакви данни¹¹⁶. Всъщност тук за последен път през IX в. франкските хронисти споменават за велетите.

¹¹² Пак там, с. 162.

¹¹³ Bulin. Н. Цит. съч., с. 32.

¹¹⁴ Bulin, Н. Цит. съч.; *Annales Regni Francorum*, a.a. 826. p. 171.

¹¹⁵ Ann. Bertiniani, a.a. 838, MGH, SS, 5. G. Weitz. 1883, p. 16.

¹¹⁶ Пак там, с. 23.

Нови военни стълкновения между Германия и ободритите следват непосредствено след окончателното разпадане на франкската държава през 843 г. През 844 г. при военната експедиция на Людовик Немски загива ободритският крал (гех) Гостмисъл. В различните източници има различия в разказа за това събитие. Фулденският анализист добавя, че след поражението на Гостмисъл и неговата смърт страната и народът са поставени под управлението на тамошните князе (*duces*)¹¹⁷. Ксантенският хронист пък съобщава, че Людовик се отправил с войска срещу славяните, където един от техните „кrale“ (*unus ex regibus eorum*) е убит¹¹⁸. Трета група източници говорят, че крал Лотар убил славянския „крал“ Гостмисъл (*Gestimulum*), а останалите кrale подчинил¹¹⁹. Ксантенският анализист добавя, че веднага след оттеглянето на крал Людовик тези славяни се отмятат от верността си към него, което може да се свърже и с евентуалното им участие през 845 г. в повторното нападение на датчаните в Нордалбингия, когато Хамбург отново бил оплячкосан¹²⁰. Трябва да приемем без съмнение мнението на К. Ваховски и други автори, че в кръга от горните извори фулденските анали са най-точни с оглед на по-добрата информираност на автора им. Но да се мисли, че анализистите от другите два кръга съвсем не са запознати с положението на изток и поради това посочвали, че Гостмисъл бил един от славянските кrale изобщо, не би било най-правилно¹²¹.

Следващото известие се отнася към 858 г. Тогава според фулденските анали срещу ободритите и линияните е изпратен малкият син на краля, също Людовик, срещу сърбите тръгва маркграфът на сръбската марка Такулф, а срещу моравците — най-големият син Карломан¹²². Изворът не показва какъв е резултатът от този поход. Безспорно е обаче, че вече през 50-те години на IX в. назрява по-общ конфликт между Германия и нейните средноевропейски славянски съседи, между които главната роля ще играят моравците¹²³. Тези обстоятелства след 851 г. се опитват да използват сърбите, за да отхвърлят властта на Германия. През 856 г. са подчинени гломачите, които са принудени да платят данък и да дадат заложници¹²⁴. По всяка вероятност преди 858 г. Людовик е успял да възстанови старото положение, опирайки се на един от сръбските князе, Честибор. Но последният е убит при вътрешни размирици може би и през следващата 859 г.¹²⁵ Този факт дава възможност за двойно тълкуване — или сърбите да са възвърнали отново самостоятелността си, или пък окончателно да са на път да загубят каквато и да е автономия. Второто ни се струва по-вероятно.

През 862 г. Людовик Немски принуждава ободритския дук Дабомисъл да даде заложници и да се подчини¹²⁶. Но пет години по-късно той отново предприема много широка военна акция, като изпраща срещу ободритите сина си Людовик със саксонска и тюрингска войска¹²⁷. В следващите две десетилетия известията в източниците за военнополитическите релации между Германия и ободритските племена не прекъсват. Напротив, за съпротива на

¹¹⁷ *Annales Fuldenses*, a.a. 844, MGH, SS, 7, F. Kurze, 1891, p. 35.

¹¹⁸ *Ann. Xantenses*, a.a. 844, MGH, SS. II. 228.

¹¹⁹ *Annales Weisburgenses*, Zamberti, MGH, SS, III, 47.

¹²⁰ Вж. и Гильфердинг, А. Цит. съч., 299 — 300.

¹²¹ Подобно на Bulin, Н. Цит. съч., с. 39.

¹²² *Ann. Fuldenses*, a.a. 858, p. 49.

¹²³ Havlik, Н. Цит. съч., 192 — 193; *Ann. Bert.* a. 851, p. 41.

¹²⁴ *Ann. Fuldenes*, a.a. 856, p. 47.

¹²⁵ *Ann. Fuld.*, a.a. 858, p. 51.

¹²⁶ Пак там, с. 56.

¹²⁷ *Annales Bertiniani*, a.a. 867, p. 87.

сръбските племена се споменава още няколко пъти. Тази съпротива е във връзка с конфликтите на Германия с Велика Моравия и Чехия, с отслабването на империята след смъртта на Людовик Немски през 876 г. и с географското разположение на сърбите, т. е. че са били най-близо към великоморавския ареал от всички полабско-прибалтийски славяни. През 872 и 873 г. изглежда сърбите въстават. След смъртта на Такулф новият маркграф на сръбската марка Ратолф и майнцият архиепископ Луитберт полагат много усилия, докато възстановят предишното положение през януари 874 г.¹²⁸ Линяни и суселци (suisli) отказват да плащат данъци, при което Карл III през 877 г. е принуден да ги събира насилствено. С по-голяма острота са събитията от 880 г. Тогава гломачите и сърбите въстават, съюзават се с чехите и нахлуват в Тюрингия. Там обаче са разбити от новия маркграф Боп (Ворро)¹²⁹. Това са също и последните данни за сърбите. Но с оглед на това, че по-нататък (т. е. до края на века) липсват данни за данъчна зависимост на сърбите към франкската държава и че тюрингският херцог не е бил означаван като херцог или маркграф на сръбската марка, едва ли трябва да се прави заключение, че сърбите са били присъединени към сферата на великоморавската държава¹³⁰.

Фулденските анали съдържат и последното известие за ободритите под годината 889. Тогава през юни и юли Арнулф решава да предприеме военни действия срещу тях. Но били постигнати малки резултати и кралят решава да разпусне събраната голяма войска¹³¹.

Преките данни за военнополитическите контакти между велетите и франкската държава след 812 г. са съвсем ограничени. На сейма във Франкфурт 822 г. при императора идват посланици и на трите групи полабско-прибалтийски славяни — велети, ободрити и сърби. Каква е била целта на тези посланичества не е ясно¹³². Може да се предполага съвсем определено, че отношенията между империята и славяните точно по това време са съвсем спокойни. На следващата 823 г. на сейма в същия град пред императора се представят двамата братя князе на велетите (Milegastus et Ceala — dragus), които водат спор за княжески престол. Те са синове на княз Люб. Последният управлявал заедно с братята си, но понеже бил най-възрастен, държал в ръцете си върховенството (ad eum totius regni summa pertinebat). Когато княз (rex) Люб загива преди 823 г. във войната с ободритите, по-големият брат Милегост бил въведен във властта според обичая (secundum ritum gentis) от народа (populus Wiltzorum). Но той управлява лошо и велетите поверяват кралската чест (regium honorem deferunt) на Целодпар. Кралят изслушва и двамата и като разбира, че желанието на народа (gentis voluntas) е на страната на по-младия брат, решава спора в негова полза¹³³.

¹²⁸ Ann. Fuld., a.a. 872, p. 81.

¹²⁹ Пак там, 89 — 90, 94 — 95.

¹³⁰ Havlik, L. Цит. съч., с. 197.

¹³¹ Ann. Fuld., a.a. 889, p. 118.

¹³² Annales regni Francorum, a.a. 822, F. Kurze, p. 159.

¹³³ Пак там, с. 160.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Накрая ще се опитаме да обобщим изложените дотук факти за военните и политическите отношения на полабско-прибалтийските славяни и франкската държава, съответно Германия, в рамките на поставената от нас историко-географска концепция.

Нека видим първо какво е положението при сърбите и велетите, тъй като данните за тях са по-малко и нещата като че ли са по-ясни. Сръбските племена (собствените сърби и живеещите отвъд Елба) са най-близо до огнищата на агресия, т. е. те са в най-неизгодни географско-политически позиции. Превесът на Германия над тях е видим някъде към средата на IX в. и опитите им за съпротива са съвсем частични, свързани са с влиянието на външни фактори (Велика Моравия, вътрешното отслабване на империята, нападения на норманите и пр.). В резултат от връзките им с франкската държава техният обществен строй най-бързо се феодализира, като се разрушават военно-демократичните отношения. Но това се извършва под прякото надмощие на Германия и сръбските племена не могат да се консолидират нито етнически, нито политически. Същевременно те не са в състояние да гравитират политически (съответно да бъдат завладяни) към етнически родствени съседи, тъй като държавнополитическият строй у последните (чехи, ободрити, велети) е все още в начален стадий на развитие.

Политическите отношения на велетите с Германия в края на първото и началото на второто десетилетие на IX в. показват, че те не са попаднали в някаква форма на зависимост от империята, а също не са единно политическо цяло, т. е., че липсва единна великокняжеска власт. В този смисъл критични се оказват 822 и 823 г. Велетите тогава никак ненадейно са попаднали под върховенството на Людовик Благочестиви, който решава техни вътрешни проблеми и разпри между техните князе. Може би това е станало вследствие на войната с ободритите преди 822 г. и сега на сейма във Франкфурт през 823 г. тази номинална зависимост е на път да бъде разширена. По-важни обаче са другите обстоятелства. Люб се различава съществено по титулатурата и по размерите на обладаваната от Драговит власт — той е гех, докато последният е бил само един от *regulus*-ите. Велетският княз, въпреки че дели властта си със своите братя, властвува над четирите основни племена от бъдещия лютички съюз като велик княз, имайки и наследствени права. Това, че отделните племенни князе (*reguli*) не са споменати при смяната на върховния княз, в никакъв случай не означава, че те не са съществували. Х. Булин не е съгласен с мнението на К. Ваховски, че смяната на Милегост и установяването на Целодраг е извършено от народно събрание на „*populus Wiltzorum*“ с оглед на това, че липсват данни за действие от съвет на племенни князе и старейшини. К. Ваховски според Булин се опирал върху по-късни данни от края на X в. за съществуването на подобно „вече на целия народ“¹³⁴. К. Ваховски разсъждавал ретроспективно. Всъщност тук Х. Булин надценява ролята на единната княжеска власт като израз на превръщането на племенния съюз в държавна организация. Във връзка с *Vita Hludowici imperatoris* на с. 36 се обяснява, че управлението на Милегост било деспотично и засегнало класовите интереси на велетската аристокрация, т. е. *primores*, които искали да имат *свой* (курсивът на Х. Булин) княз, като прослойка, която вече се превръщала в „раннофеодална шляхта“¹³⁵. Според

¹³⁴ Булин. Н. Pocatky statu veletskeho... , p. 23.

¹³⁵ Пак там, с. 24.

нас конкретните данни не позволяват такова тълкуване. Най-вероятно великокняжеската власт е току-що възникнала. При събитията през 812 г., ако следваме логиката на същия автор, няма данни за съществуването на върховен княз и такъв не е споменат. Наследствените права на Милегост върху княжеския престол *secundum gutum gentis* не могат да бъдат сериозен аргумент, защото аристократичността се е наследявала в рамките на патриархалните порядки и в по-ранните фази на военната демокрация. При това положение е естествено да се мисли, че през 20-те години на IX в. у велетите народното събрание (ако не на всички велетски племена, то поне на собствените велети) решава въпроса за смяната на властващия княз. Функциите на тази институция наистина не са ретроспекция на едни отношения, съществували в края на X в., а наследство от един по-ранен период на развитие след населването на велетите в техните земи.

Към горните събития трябва да присъединим и участието на велетите в общополабското въстание през 839 г. Следващите известия са от края на 20-те години на X в., но тогава липсва върховна княжеска власт. Повечето автори са склонни да обясняват тази празнина с вътрешни междуособици, които отслабили княжеството и довели към изчезване на централната власт, примерно на границата между IX и X в.¹³⁶ Според нас съображения в обратна посока също не биха били изключени, т. е., че империята с оглед на упадъка на каролингската система, на ангажираността ѝ предимно към среднодунавските територии и неспокойното положение в земите на сърбите (най-близки към чешко-моравския ареал), не е имала достатъчно ресурси за агресия срещу велетите и дори ободритите през втората половина на IX в.

Ходът на обществено-политическото развитие на велетите през IX в. въпреки липсата на достатъчно изворни данни, може да се реконструира приблизително по следния начин. Преходът към ранни форми на държавно устройство (върховна великокняжеска власт) с все още силни традиции на военната демокрация, щё отнесем към края на второто десетилетие на IX в. Той се извършва автономно, съдействието на външни сили — съюзът с Дания през 808 г., едва ли има някакво решаващо значение, а политическите интереси на империята не са насочени към подобно съдействие. Около 821 г. или малко преди това, след неуспешна война с ободритите, велетите са принудени да признаят върховенството на франкската държава. Бидейки в непрекъснати междуособици с размирните си синове и стараяйки се да осъществи нереалните си вътрешнополитически замисли, Людовик Благочестиви не е в състояние да ликвидира централната княжеска власт у велетите. Все пак той сигурно би предприел някакви стъпки, за да разшири дори номиналното си върховенство, което е причина за участие на велетите в общополабското въстание през 839 г., чиито последици не са ни известни. През втората половина на IX в. княжеството стои извън центъра на външната политика на Германия. Същевременно вътрешни междуособици довеждат до упадък и изчезване на върховната княжеска власт най-късно към края на IX в. Последното е може би потвърждение, че преходът към държавност в края на второто десетилетие е бил частичен.

Ободритите са свързани най-пряко с интересите на франкската държава на север още през последните десетилетия на VIII в., поради което трябва да очакваме, че процесите на политическа концентрация при тях ще започнат най-рано. И наистина князът на собствените ободрити Дражко напълно успява да наложи великокняжеската си власт и да ликвидира вътрешноплемен-

¹³⁶ Подобно е мнението на Х. Ловмиански и Х. Булин. Пак там, 27 — 28.

ните разпри, след като е поставен от самия Карл Велики за „гех“. Подкрепата на франките обаче е колеблива заради завършването на саксонските войни и неизяснените им отношения с датчаните. Напрегнатата международна обстановка на север също се отразява неблагоприятно. След войната с датчаните през 808 г. се стига до частично разпадане на ободритския съюз — отпаднали линияните и смолинците. С помощта на франкско оръжие князът успял да възвърне предишното си положение, но скоро е убит от ръката на датски наемник. Неговият наследник Славомир (810 — 819) първоначално също е в съюзни отношения с империята срещу общата опасност от север и подчинявайки се на върховенството на империята, притежава върховната княжеска власт. Но Людовик Благочестиви пряко се намесва във вътрешните работи на княжеството, принуждавайки Славомир да дели властта си със сина на Дражко — Чедраг. Когато Славомир отказва категорично, срещу него е изпратена войска, ободритите търпят поражение и през 819 г. князът им е отведен в Германия като пленник. Там са извикани и неговите *primores*, които го обвиняват в много престъпления. Изворите обаче не показват какъв е характерът на тези „престъпления“. Поради това дори да приемем, че *primores populi sui* не са били отделни князе (*Teilfürsten*, т. е. на отделните ободритски племена), то оплакванията на тези представители на висшия слой от аристокрацията могат да се обяснят единствено със стремежите на върховния княз да обуздае значителната им по това време самостоятелност.

Славомир е свален от власт, тъй като Людовик явно сметнал оплакванията на неговите първенци за основателни. Не е изключено обаче императорът да е инсценирал „оплакванията“ на аристокрацията, още повече, че две години преди това Славомир отказал да се подчини, дори заявил, че никога повече няма да прекоси Елба, за да дойде в императорския двор, а и влязъл в съюз с датчаните.

Новият княз Чедраг (819 — ?) се старае да продължи традициите от времето на своя баща, но външнополитическите условия били вече други. Както изглежда, той не само че не позволявал на аристокрацията да надига глава, но се стремил и да провежда независима от империята външна политика, установявайки връзки със синовете на Годофрид, на който Людовик нямал доверие. Поради това той е обвинен в измяна през 821 г., а през 823 г. се разменят посланически мисии, за да се стигне до критичните събития през 826 г. Тогава следват нови оплаквания на *primores Abodritorum*, вследствие на които князът е извикан и задържан в императорския двор. Императорът изпраща свои легати, които може би по дипломатически път е трябвало да подготвят смяната на властващия княз — да не забравяме, че Людовик обявява през 821 г., че Чедраг е лишен от княжеско достойнство и изпраща за негово място отново Славомир, който обаче заболява и умира по пътя. В случая изглежда военна сила не било възможно да се приложи за разлика от 819 г., тъй като вътрешните междуособици във франкската държава назряват. Легатите или не са могли да намерят подходящ човек, който да замени Чедраг, или не са получили достатъчно подкрепа за намеренията на Людовик. Поради това след като се върнали е обявено, че някои *meliores ac praestantiores* са съгласни Чедраг да остане на княжеския престол.

Следващите събития се отнасят към участието на ободритите във въстанието 839 г. и смъртта на ободритския гех Гостимисъл през 844 г. Тогава властта на старите племенни князе (*duces*) е възстановена. През 862 г. ободритският дук Дабомисъл е принуден да даде заложници и да се подчини. Военни действия се предприемат и през 867 и 889 г., без изглежда да имат някакъв видим резултат.

Изложените по-горе съображения за франко-ободритските отношения през IX в. ни карат да мислим, че и у тази група полабско-прибалтийски славяни раннофеодалната политическа структура се развива по-интензивно в края на второто десетилетие и началото на 20-те години на същия век. Франкската политика целенасочено или не, оказва задържащо влияние в това отношение. Людовик Немски независимо от подбудите му, два пъти, а може би и три пъти, се опитва да смени ободритския княз — веднъж това му се удава (819). Преките опити за намеса и за разширяване на върховенството на империята може би са довели до въстанието през 839 г., когато франкският протекторат е отхвърлен напълно. Но през 844 г. върховната княжеска власт била ликвидирана в резултат на похода на Людовик Немски. Този факт бил доста знаменателен само дори със самата му възможност, т. е. показва, че старите военно-демократически порядки не били напълно изживени. Но, от друга страна, въпреки че центърът на политиката на Германия от средата на IX в. се изместил към среднодунавските области, трябва да минат едно-две десетилетия, за да победят центростремителните сили у ободритските племена, което и станало около 862 г. Безспорно процесът на политическа централизация бил силно затруднен или забавен при липсата на благоприятните условия от началото на IX в. Далеч сме обаче от мисълта да твърдим, че през втората половина на IX в. няма единна княжеска власт, при все че характерът на ободритското княжество като раннофеодална държава не трябва да се надценява.

* * *

Процесът на възникване на ранни държавнополитически формации протича у ободритите и велетите почти едновременно, т.е. през първото и второ десетилетие на IX в. Той е по-контрастен и изразен у ободритите с оглед на прякото съдействие, което техните князе получават от франкската държава. Благодарение на това те могат да засилят великокняжеската си власт до размери, близки към владетелските институции на раннофеодалната държава. Същевременно обаче в този първоначален момент е естествено да са силни традициите на военната демокрация, генетически свързани с новите структури.

Основно значение за възникването на раннофеодалната държавност у ободритите и велетите е тяхното засилено социално-икономическо развитие в предхождащия период. Но този фактор може да реализира своето действие единствено при благоприятни външнополитически условия. В противен случай етническата и дори политическа обособеност не ще може да прерасне в раннофеодална държава.

На трето място, много важно е значението на контактите на етническите общности с външни сили, съответно с франкската държава. Тези контакти, както беше казано по-горе, от една страна, ще подтикват пряко политическата концентрация чрез получаваната военна и политическа поддръжка. В подобна посока са и други връзки — изпращането на посолства, даването на заложици и признаване на васална зависимост към франките. Но, от друга страна, и обратното действие на горния фактор може да има позитивно значение, например военната заплаха за консолидирането на велетската общност. В този смисъл провеждането на самостоятелна външна политика е важен индикатор за напредналия процес на възникване на раннофеодалната държава. Опит за самостоятелни действия прави Славомир през 818 г., когато се съюзява с датчаните, наистина принудително, тъй като Людовик Благочестиви иска ободритския княз да раздели властта си с Чедраг.

Последният вече целенасочено установява връзки със синовете на датския крал Годофрид през 821 г.

Първото десетилетие на IX в. или поне началото му се оказва много важно по отношение на втория и третия фактор, т. е. международните условия и военнополитическите контакти, тъй като тогава се определя тяхната насока. Поради това си позволихме да разглеждаме обособено събитията от това време.

* * *

Военнополитическите отношения между франкската държава и полабско-прибалтийските славяни през IX в. най-общо илюстрират зараждането на международните отношения на североизток. Но те имат различен характер, последици и значение за двете участващи страни. Франкската държава, като поставя началото на своята северна политика, по-често е активният фактор, т. е. тези отношения по същността си не са равноправни. Каролингите чрез тях подхранват и реализират имперските си християнско-универсалистки идеи, тъй като имат срещу себе си един неравностоен в повечето случаи противник. Но тази реализация не може да отиде докрай, тъй като римският християнски универсализъм се оказва невярна и неосъществима политическа доктрина, която ще влияе отрицателно и върху бъдещото развитие на Германия. В началото на IX в. по времето на К. Велики превесът на франките над непосредствените им съседи на изток може би ще влияе положително и за вътрешното утвърждаване на феодалните отношения, отношенията на господство и подчинение. Това обаче не се отнася към имперските претенции на Каролингите.

Другата страна, полабско-прибалтийските славяни, са в по-различно положение. Началните три десетилетия на IX в. явно се оказват много важен момент за тяхното политическо развитие. Тогава е началната фаза на преустройството на военно-демократичните им структури във военно-йерархични, началото на утвърждаването на държавния строй у тях. Свидетелство за това е може би фактът, че именно по това време се открива най-високият интензитет на военнополитически отношения с франките и едно относително повишаване на титулатурата на техните князе. Но поради това, че тези отношения се реализират предимно с оглед интересите на франкската държава, т. е. касаят само част от тези западнославянски племена, респ. ободритите, че тук се намесват и трети сили (Дания), се стига към неблагоприятно усложняване на международната обстановка, което в крайна сметка ще попречи на етническата, културната и политическата консолидация поне на ободрити и велети. Спадането на интензивността на тези отношения след 30-те години на IX в. според нас не трябва да се обяснява само чрез упадък на Каролингската система и династия и преместването на центъра на политически отношения към Средното Подунавие. Това е може би свидетелство и за деградацията на позитивните процеси, които се развиват в първите три десетилетия на века у полабско-прибалтийските славяни. А тази деградация ще бъде резултат предимно на конфронтацията на тези славяни с франкската държава.

ФРАНЦИЯ И ИЗНОСЪТ НА ВЪЛНА ОТ БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XVIII в.

ПЛАМЕН МИТЕВ

Рецензент: *доц. Д. Цанев*

Редактор: *Мария Велева*

Катедра по История на България

Пламен Митев. ФРАНЦИЯ И ЭКСПОРТ ШЕРСТИ ИЗ БОЛГАРСКИХ ЗЕМЕЛЬ
В XVIII ВЕКЕ

В представленной работе сделан опыт дополнить представления о развитии хозяйственных контактов Франции с болгарскими землями в XVIII-ом веке. На фоне французской торговли с Левантом, в которую активно включаются балканские провинции Османской империи, выделяется развитие экспорта шерсти из Балканского полуострова и в частности из болгарских земель. Прослеживается организация динамики этой торговли, раскрывается ее влияние на болгарское общественно-экономическое развитие в 18 столетии.

Plamen Mitev. FRANCE AND THE EXPORT OF WOOL FROM
THE BULGARIAN LANDS IN 18 c.

In the presented paper I have made an attempt to fulfil our knowledge about the development of economic contacts of France with the Bulgarian lands in the 18 c. On the background of the French trade in Levant, in which the Balcan provinces of the Ottoman Empire, took an active part we can trace the development of the export of wool from the Balcans particularly of the Bulgarian lands. The organisation and the dynamics of this trade are traced and it's influences upon the Bulgarian social and economical development in the 18 c. are revealed.

В голямата тема за развитието на френската търговия в Леванта през XVIII в. износът на вълна от българските земи е частен въпрос, на който в историческата книжнина не е отделяно специално внимание. В изследванията върху търговските контакти на Франция с Османската империя, от Масон до Романо и Зворонос, Пари и Мантран¹, различните автори подчертават значението на тази суровина за текстилното производство на западноевропейските страни и отбелязват нейното присъствие във вносно-износните листи на почти всички средиземноморски пристанища. Но поради това, че в тези изследвания акцентът се поставя върху общата организация и развитие на френската търговия в Леванта, въпросът за износа на вълна от българските земи остава неизяснен докрай.

Решаването на посочения въпрос според нас ще ни позволи: първо — да оценим реално значението на разглеждания артикул в търговската политика на европейските партньори на Османската империя и в частност на Франция, която заема през XVIII в. господстващи позиции в левантийската търговия; второ — да разкрием динамиката в развитието на френската търговия с вълна през XVIII в.; трето — да осветлим отношението на Високата Порта към тази търговия и четвърто — да намерим мястото на българските земи в търговията с вълна с оглед на цялостните търговски контакти на българите с Франция и на начеващите през осемнадесетото столетие ранновъзрожденски процеси в българското общество.

Развитието на търговията с вълна в Османската империя се благоприятства от значителното и традиционно присъствие на скотовъдството в стопанския живот на Балканите, а големите нужди от овче месо за обезпечаване на еничарския корпус и многобройното градско население, особено в столицата и Одрин, допълнително обуславят разрастването на овцевъдството и свързания с него добив на вълна.

До края на XVII в. вълна от Османската империя и в частност от българските земи се изнася чрез посредничеството на Дубровник, но не в големи количества и предимно за италианските манифактурни центрове². През XVIII в., възползвайки се от първенстващата си роля в левантийската търговия, Франция насочва активно своите търговски интереси към износа на вълна и през цялото столетие тя е един от основните износни продукти на френските колонии в големите пристанищни центрове на Османската империя. Сведения за това намираме в ежегодните отчети на френските консули в Леванта и в обобщаващите справки на Търговската Камара в Марсилия до Кралския съвет³. Показателни в това отношение са и материалите от няколкото цялостни проверки на състоянието на френската търговия в Леванта, извършени по инициатива на Търговската Камара и кралското правителство.

През 1750 г. например френският посланик в Константинопол Дезалюр свиква общо събрание на френските търговци в столицата, за да се обсъди

¹ Masson, P. Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle. Paris, 1911; Paris, R. Histoire du commerce de Marseille. t. 5. Paris, 1957; Svoronos, N. Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle. Paris, 1956; Mantran, R. La transformation du commerce dans l'Empire Ottoman au XVIIIe siècle. — In: L'Empire Ottoman du XVIe au XVIIIe siècle. Administration, économie, société. London, 1984, 220—235.

² Сакъзов, Ив. Стопанските връзки между Дубровник и българските земи през 16 и 17 столетие. С., 1930; Вечева, Е. Търговията на Дубровник с българските земи (XVI — XVIII в.). С., 1982, 177—179, и др.

³ Документите се съхраняват във Френския национален архив (Archives Nationales) в серията Affaires Etrangères. Barbarie et le Levant (по-нататък AN — AEB). Част от тях са микрофилмирани и са включени в сборките на ЦДИА.

състоянието на търговията през последните 20 — 30 години и да се очертаят перспективите за нейното развитие. Резултатите от обсъжданията са изложени в мемоар, изпратен на 25. I. 1751 г. до кралския министър⁴. Според мемоара първо място във френския износ заема вълната.

Три години по-късно, през 1753 г., Монтаран изготвя обобщаващ доклад за Френската търговия в Леванта⁵. Изнасяните от Османската империя стоки той разделя на няколко групи и независимо от личните си предпочитания към хранителните стоки, признава, че най-значителен е делът на вълната и памука.

Барон дьо Тот, изпратен да инспектира през 1777—1779 г. френските левантийските колонии, също определя вълната и памука като основни износни продукти от Османската империя⁶.

Пиер Масон, автор на най-авторитетната и до наши дни история на търговията в Леванта през XVII и XVIII в., с богат фактологически материал доказва, че най-голям дял във френския износ от Османската империя заемат текстилните суровини (памук, вълна, коприна и някои техни производни)⁷. Но въз основа на анализа на паричните стойности на внасяните в Марсилия стоки той достига до извода, че вълната, макар и да присъствува трайно в левантийската търговия на Франция, не бележи такова развитие, като памука. Авторът търси основната причина в качеството на вълната, изнасяна от Османската империя, която не отстъпвала на предпочитаната от френските производители испанска вълна⁸.

Посочените изводи на П. Масон влязоха трайно в научната литература и се прилагат почти безкритично в изследванията по стопанската история на Европейския Югоизток. С оглед обаче на въпроса за мястото на българските земи в голямата левантийска търговия се налагат някои уговорки при използване на събраната от Масон историческа информация.

Първо — целта на Масон е да разкрие организацията и количествено-качествената характеристика на левантийската търговия с оглед развитието на френското стопанство през XVII и XVIII в. В този смисъл предлаганите от него данни за вноса и износа на Франция не могат да ни очертаят реалните и търговски контакти с една или друга провинция на империята и в частност с българските земи.

Наистина Масон подчертава, че най-много вълна се произвежда в европейските провинции на Османската империя⁹ и че за константинополските търговци вълната, кожите и восъкът идват от България¹⁰. Но зад обобщените данни, извлечени от годишните отчети на консулствата и Търговската Камара, трудно се долавят конкретните измерения на стопанските връзки с отделните балкански провинции на Османската империя. Такава информация може да се получи само при внимателен анализ на френската търговия във всяка отделна колония и специално за българските земи в Константинопол, Солун, Кавала и Одрин.

Второ — крайните изводи на значението на различните стоки във френския износ Масон прави въз основа на анализа само на техните парични стойности. Подобен подход позволява да се преувеличи делът на по-скъпите

⁴ AN — AEB^I 429.

⁵ AN — AEB^{III} 190 Rapport fait au Bureau du commerce.

⁶ AN — AEB^{III} 233 Mission de Tott (1777—1779).

⁷ Masson, P. Histoire du commerce. . . , p. 432.

⁸ Пак там, 439 — 440.

⁹ Пак там, с. 441.

¹⁰ Пак там, с. 613.

стоки за сметка на стоките с по-ниска стойност, без да се отчете тяхното тегловно съотношение. При това цените на едни и същи стоки в различните пристанища на Османската империя са различни и често варират. Общите парични стойности са функция на една сложна стопанска конюнктура¹¹ и следователно не могат да бъдат точен показател на реалното място и значение на отделните артикули във вносно-износната политика на Франция на Балканите през XVIII в.

Трето — целесъобразно е количествените показатели, привеждани в отчетите на консулствата и Търговската Камара, да не се абсолютизират, тъй като цифровите данни не са достатъчно прецизни и понякога за едни и същи години в официалните документи на различните френски представителства в Леванта се посочват различни цифри.

Част от посочените изводи са отчетени от Робер Пари, автор на пети том от многотомната история на търговията на Марсилия, който обхваща края на XVII и целия XVIII в.¹² В основни линии Р. Пари следва постановките на Масон и също достига до извода, че текстилните стоки са най-търсени от френските търговци в Османската империя¹³. Според посочените от него данни за целия XVIII в. паричната стойност на изнасяната от Османската империя вълна нараства 3,06 пъти и в годините преди революцията достига средно по 2 257 000 ливри, а стойността на изнасяния памук се увеличава 8,37 пъти и между 1785—1789 г. средногодишната сума е 12 792 000 ливри¹⁴.

За разлика от Масон, Пари привежда и сведения за теглото на изнасяните текстилни суровини. Това позволява по-обективно да откроем мястото на отделните продукти в общия износ¹⁵ на Франция от Османската империя¹⁶ (табл. 1).

Таблица 1

Години	Памук		Вълна	
	парична стойност, в ливри	тегло, в кинтали	парична стойност, в ливри	тегло, в кинтали
1700 — 1702	1 303 000	21 262	737 000	30 598
1717 — 1721	—	34 551	—	26 123
1736 — 1740	—	—	—	24 551
1750 — 1754	1 924 000	56 403	911 000	33 771
1786 — 1789	2 939 000	106 784	2 257 000	54 048

Ако изобразим графично цитираните данни, ще доловим по-ясно и наличието на една вътрешна динамика във френския износ на вълна и памук от Османската империя (фиг. 1).

¹¹ Беров, Л. Движението на цените на Балканите през XVI — XIX в. и европейската революция на цените. С., 1976.

¹² Paris, R. Histoire du commerce...

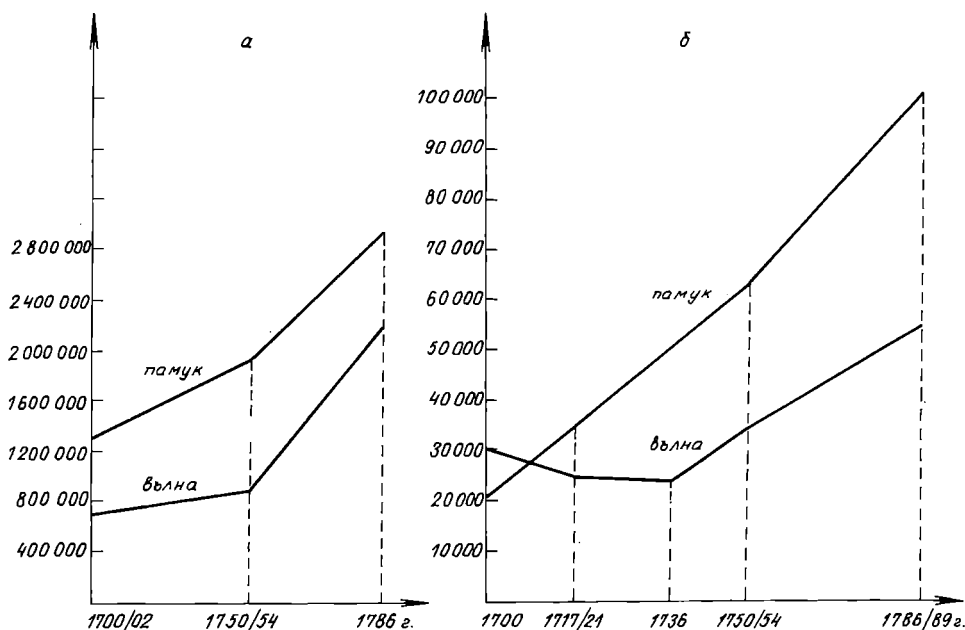
¹³ Пак там, 515 — 519.

¹⁴ Пак там, с. 505, 510 — 519.

¹⁵ Пак там, с. 511 (бел. № 1 под линия), 514.

¹⁶ Пак там, с. 516 (бел. № 4 под линия).

Горната картина обаче отново не ни дава отговор на въпроса за връзката на френската търговия с българските земи, защото подобно на Масон, Р. Пари не си поставя за цел да разкрие в детайли спецификата на стопанските контакти на Франция с отделните османски провинции.

Фиг. 1. Съотношение на изнасяните от Османската империя вълна и памук през XVIII в. за Марсилия
а) според паричната стойност, в ливри
б) според теглото, в кинтали

Единствено гръцкият изследовател Зворонос¹⁷ е направил досега сполучлив опит да покаже по-конкретно развитието на френската търговия в един отделно взет регион на Османската империя. Проследявайки дейността на френската колония в Солун, той въвежда богат фактологически материал и съумява да очертае динамиката на френската търговия с вълна в тази част на Балканския полуостров за целия XVIII в.

Анализът за количествените показатели на цената и теглото на изнасяните текстилни суровини от Солун, за периода до 1797 г., разкрива, че постепенно и едва през втората половина на века първенстващо значение на френския износ от Солун придобива памукът, който измества вълната на втори план.

Според Зворонос само една малка част от вълната, която се изнася за Марсилия от Солун, идва от българските земи. Той изрично подчертава, че преобладаващото количество от вълната, произвеждана от българското население, се изнася чрез Дубровник, Анкона и Дурацо към Венеция и Виена или направо към Австрия¹⁸.

¹⁷ Svoronos, N. Le commerce de Salonique au XVIIIe s. Paris, 1956, 239 — 242.

¹⁸ Пак там, 239 — 242.

Липсата на специални изследвания върху развитието на френската търговия в останалите големи центрове на Османската империя — Константинопол, Смирна и Одрин, доведе до известно абсолютизиране ролята на Солун като главно експортно средище за българските земи в посока към Франция. В литературата по стопанска история на Възраждането¹⁹ основните изводи на Зворноос за структурата на френския износ бяха възприети и приложени спрямо всички български земи и постепенно се затвърди представата, че през XVIII в. за търговските контакти на българите с Франция най-голямо значение има износът на памук.

Съхраняваните в Националния архив в Париж документи на френските дипломатически представителства в Леванта²⁰ позволяват посочените по-горе празноти в изследванията върху развитието на френската търговия в Европейския югоизток да бъдат попълнени в общи линии. Съпоставянето на извлечената от тези документи цифрова информация на френската търговия в различните османски провинции ще даде възможност за по отчетливо разкриване на стопанските контакти на българските земи с Франция на фона на общоимперската търговия със Западна и Централна Европа. За илюстрация ще приведем конкретните данни за търговията с вълна и памук през втората половина на XVIII в. в Солун, Кавала, Одрин, Константинопол и Смирна (табл. 2)²¹:

Таблица 2

Година	Вълна		Памук			
	тегло в кинтали	стойност в ливри	% от общия износ	тегло в кинтали	стойност в ливри	% от общ. изн.
1	2	3	4	5	6	7
1756						
Константинопол	7542	298945	68,17%	43	21715	4,95%
Солун	9894	295762	43,17%	4508	247808	36,17%
Смирна	19411	987393	13,30%	41388	2877375	42,66%
1758						
Конст.	6508	288761	93,26%	—	—	—
Солун	4291	145781	83,93%	319	19152	11,03%
Смирна	12414	517171	19,14%	10542	1843651	68,25%
1762						
Конст.	12549	476847	68,04%	2098	220019	31,39%
Солун	1447	65101	36,59%	—	—	—
Смирна	3659	11324	0,31%	18007	2334231	64,81%

¹⁹ История на България. Т. 5. С., 1985, 70 — 71; Стопанска история на България 681 — 1981. С., 1981, и др.

²⁰ В Националния архив се съхраняват консулските отчети от Константинопол, Кавала, Солун, Дурацо, Дубровник, Смирна и др., и годишните статистически отчети на Търговската камара в Марсилия.

²¹ Цитираните данни са извлечени от AN — AEB^{III} 271 — AEB^{III} 277

1	2	3	4	5	6	7
1763						
Конст.	4112	148023	24,35%	70	6277	1,03%
Солун	9242	415907	32,98%	79	6732	0,53%
Смирна	10503	378111	4,85%	39770	4623423	59,30%
Общо внесени в Марси- лия от всички османски провинции	55360	1736932	8,24%	70065	8017167	38,02%
1764						
Конст.	10910	405485	24,34%	574	56336	3,38%
Солун	10319	412753	33,95%	1537	153732	12,64%
Смирна	19045	742768	8,62%	43941	5201419	60,38%
Общо в Марс.	51855	1847540	8,39%	69193	8017071	36,39%
1766						
Конст.	7079	287141	36,83%	130	19138	2,45%
Солун	16516	743235	28,70%	6559	603096	23,29%
Смирна	23848	835750	7,88%	47320	6487367	61,13%
Общо в Марс.	55636	2084686	8,36%	62831	8225645	32,18%
1767						
Конст.	5728	229119	27,36%	13	7860	0,94%
Солун	17050	681994	18,17%	5809	512855	13,66%
Смирна	21266	744293	7,42%	58050	7373160	73,55%
Общо в Марс.	61863	2168410	8,27%	74775	9309017	35,51%
1768						
Конст.	4606	127279	24,27%	209	14650	2,79%
Солун	21270	1169864	32,56%	4757	394046	10,98%
Смирна	25306	1012220	9,41%	46343	5262586	48,94%
Общо в Марс.	59458	2546276	9,13%	73376	8159221	29,26%
1769						
Конст.	5610	280490	27,03%	—	—	—
Солун	27431	1645843	40,81%	10944	692365	17,17%
Смирна	22765	1024423	13,36%	29755	3036291	39,59%
Общо в Марс.	71698	3465234	12,78%	56968	5341685	19,70%
1770						
Конст.	14834	741716	57,75%	499	35305	2,75%
Солун	15897	874354	34,46%	12383	826431	32,57%
Смирна	18768	938421	12,08%	36482	3974346	51,15%
Общо в Марс.	53482	2663119	10,80%	75065	6977094	28,29%
1771						
Конст.	27765	1388235	55,15%	1	144	0,001%
Солун	23109	1155445	24,46%	30843	2165980	45,85%
Смирна	12288	552975	8,19%	32912	4158838	62,00%
Общо в Марс.	72136	3354184	11,24%	81771	7890604	26,44%
1772						
Конст.	11494	451433	24,87%	—	—	—
Солун	12879	635644	13,95%	19073	1335104	29,30%
Смирна	14333	613103	8,91%	26273	3202746	46,57%
Общо в Марс.	47818	1950135	7,46%	61894	5825184	22,28%

1	2	3	4	5	6	7
1774						
Конст.	11103	555171	30,08%	89	6248	0,56%
Солун	10918	600525	11,81%	26693	1616893	31,80%
Смирна	7682	384074	4,56%	50869	5285651	62,81%
Общо в Марс.	44984	2052946	7,48%	82590	7384698	26,90%
1776						
Конст.	9198	413930	33,77%	1550	155045	12,65%
Солун	3569	107074	3,80%	35980	2155510	76,51%
Смирна	12353	370585	3,72%	59830	5804873	58,24%
Общо в Марс.	37416	1273846	5,24%	110779	9295559	38,20%
1778						
Конст.	14554	627055	56,79%	—	—	—
Солун	15812	948700	37,43%	9831	836356	33,00%
Смирна	13807	536111	7,88%	274946	4194638	61,50%
Общо в Марс.	87714	3449821	16,09%	297655	6762758	31,55%
1780						
Конст.	2332	79718	12,12%	4261	426146	64,77%
Солун	11775	639963	25,32%	17061	1620819	64,13%
Смирна	19582	736830	6,77%	49630	6072265	55,77%
Общо в Марс.	37061	1543782	7,07%	82643	9546233	43,74%
1783						
Конст.	6864	260547	42,29%	—	—	—
Солун	16577	596761	31,67%	6599	70644	3,75%
Смирна	34806	990915	7,99%	56283	6611838	53,31%
Общо в Марс.	78840	2466048	7,16%	122375	13526385	39,26%
1785						
Конст.	22435	756758	30,33%	3119	328979	13,18%
Солун	7042	295584	10,77%	13594	1524177	55,54%
Смирна	17195	668820	5,00%	68633	8579540	64,16%
Общо в Марс.	56746	2014522	5,86%	113238	13569779	39,47%

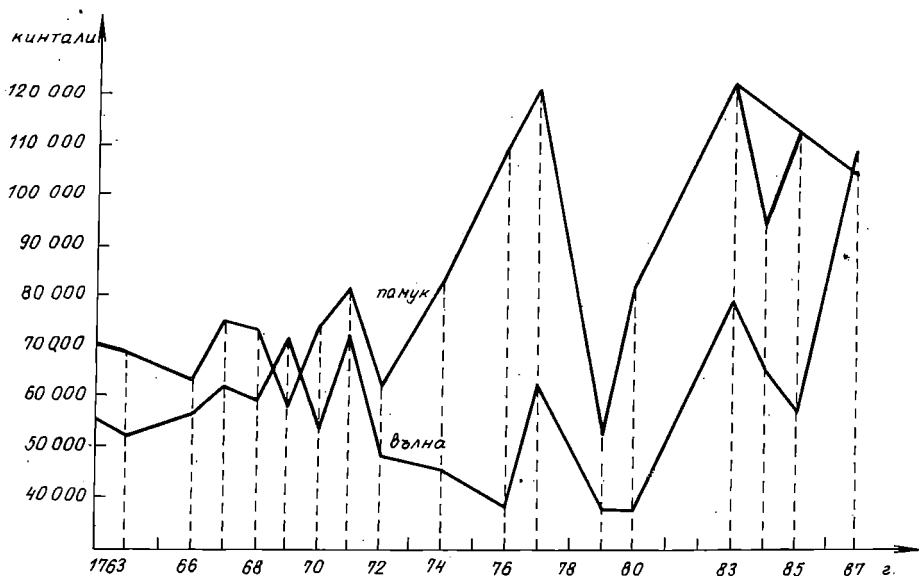
Какви изводи могат да се направят от посочените количествени показатели?

Първо — на фона на общата за века тенденция на разрастване на френската търговия с вълна и памук се забелязват и години на силни колебания. Те са причинени от политическата и стопанската конюктура в Османската империя, в Леванта и в света изобщо. Основен задържащ фактор са дългогодишните войни, в които се вплита както Франция, така и Османската империя. Към тях трябва да се прибави и липсата на сигурност за търговията в Средиземно море, силната междудържавна конкуренция и др.

Второ — видимо е преимущество на памука пред вълната в общия внос на текстилни суровини от Леванта в Марсилия. Но за търговските колонии на Франция на Балканите — Константинопол, Солун, Одрин и в Морея, съотношението между износа на вълна и памук, за по-голямата част от XVIII в., е в полза на вълната. През втората половина на века памукът става основен износен продукт само за Солун, което се обяснява с разширяване на памукопроизводството в Македония.

Трето — през целия период на османското владичество особено важно значение за българското стопанство, като потребител и като дебуше към европейската търговия, има Константинопол. Значителна част от продукцията на българските земи е привлечана под различни форми от френските търговски къщи в Константинопол и включвана в техния търговски оборот с Марсилия. Анализът на изворовите податки показва недвусмислено, че основният износен артикул на френските търговци от Константинопол през XVIII в. е вълната. Традиционно износът на памук е нищожен, а нерядко такъв изобщо липсва. Подобна е картината и за износа от Одрин, независимо че тази колония е закрыта през втората половина на века. Направеният извод е важен, тъй като ще се установи, че сумарно за българските земи най-голям дял във френската търговия има вълната, а не памукът.

Посочените по-горе изводи могат да бъдат добре илюстрирани в няколко схеми (фиг. 2, 3, 4).

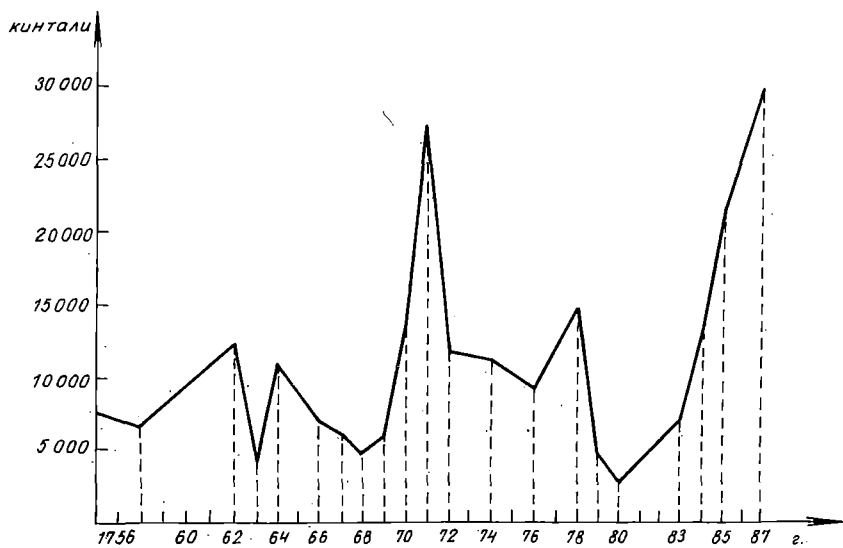

Фиг. 2. Внос на вълна и памук в Марсилия от Леванта изобщо

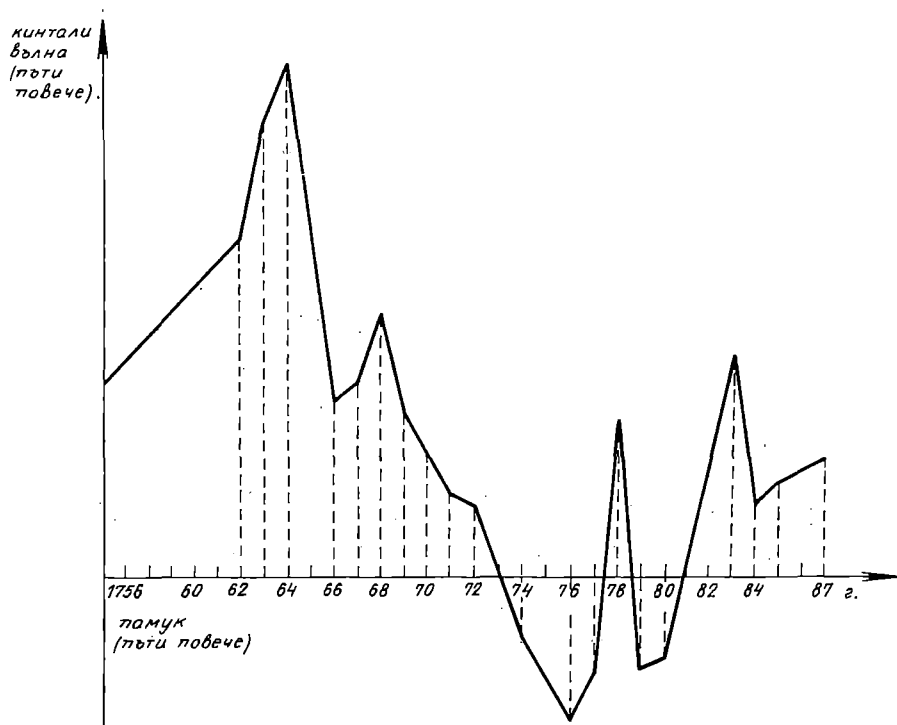
Как се е осъществявал износът на вълна през XVIII в. от балканските провинции на Османската империя?

През първите десетилетия на века в търговската политика на Франция липсва ясна концепция относно организацията на износа на вълна. Общите нужди на развиващото се текстилно производство в Западна Европа налагат търсенето и импортирането на тази суровина. Но реализирането на необходимите доставки на вълна се осъществява с голяма доза стихийност, без нужната координация и ритмичност. Всичко е зависело както от общата стопанска и политическа конюнктура в Леванта, така и от инициативността на отделния търговец, от неговите лични способности и парични възможности, от неговите познания върху спецификата на османския пазар.

Надеждите за бърза и лека печалба привличат в орбитата на левантийската търговия много авантюристи, начинаещи търговци и неопитни младежи. Малцина от тях успяват да се утвърдят в голямата търговия. Повечето стават жертва на фалитите и общата несигурност в Леванта. Само

Фиг. 3. Износ на вълна от Константинопол (в кинтали)

Фиг. 4. Съотношение между износа на вълна и памук от Балканите (според тегловите им стойности)

продължителният престой в Европейския югоизток е позволявал, с изучаването на местните езици и обичаи, с приспособяването към османската действителност да се организира и поддържа конкурентноспособна и печеливша търговия²². И неслучайно, наред с идеята за създаване на Левантийската компания, Колбер предлага да се открие колеж за източни езици, в който трябва да се подготвят бъдещите организационни кадри на френската търговия в Османската империя — консули, драгомани, търговци²³.

Общите затруднения на френската търговия се допълвали от наличието на силна конкуренция, която може да се проследи на три различни нива — между самите французи; между френските търговци и местните производители; между отделните европейски държави, партньори на Османската империя — главно между Франция, Англия, Холандия, Венеция и Австрия.

Особено пагубна за французите в началото на века била вътрешната конкуренция. Тя се проявила между отделните френски търговци и между самите търговски колонии на Франция (най-вече между Константинопол, Солун и Смирна²⁴). Само през 20-те години на XVIII в. броят на фалиралите търговци в Марсилия, ввлечени в търговски операции из Леванта, надвишава 70²⁵. Безпорядъкът в търговията се отразява пряко и върху текстилното производство на Франция, което осигурява своите суровини (вълна и памук) предимно от тази търговия.

Стопанските и политически интереси на Франция в Средиземноморския басейн налагат стабилизирането на левантийската търговия чрез активната намеса на държавните институции в организацията и ръководството ѝ. В края на 20-те и 30-те години с активното участие на маркиз Вилньов — посланик в Константинопол от 1728 до 1741 г., и кралския министър Морпа са разработени серия от документи, насочени към разширяване стопанското проникване на Франция в Леванта и към премахване на силната конкуренция между френските търговци в този район. По своята същност взетите мерки са опит за почти пълно регламентиране на различните търговски дейности, осъществявани от Франция в Османската империя, като точното определяне броя на търговците в отделните колонии, ограничаване на техния престой до 10 години, фиксиране на цените и др.

В историческата книжнина проблемът за еволюцията на концепциите за организация на френската търговия в Леванта е добре осветлен. Изследванията на Масон, Пари и други автори²⁶ разкриват етапите на тази еволюция, отразяват разгорещените дискусии, водени между търговци, манифактуристи и политици, проследяват последователните опити на държавата да подчини и усъвършенствува съществуващата система на търговия с Османската империя. С оглед на конкретната ни тема ние ще разгледаме само някои неизползвани до момента документи, които илюстрират организацията на износа на вълна от Османската империя — въпрос останал в сянката на голямата тема за общата организация на френската търговия в Леванта.

Липсата на единодействие между отделните френски търговци в условията на силната конкурентна борба до края на 20-те години на XVIII в. довела до рязко покачване на изкупната цена на вълната и до облагодетелствуване на местните търговци, които изкупували вълната от селяните на ниски цени и впоследствие я препродавали на френските търговци на значително по-

²² AN — AEB^I 432. Мемоар на Дезальор от 22 авг. 1753.

²³ AN — AEB^{III} 190. Rapport de Montaran en 1753.

²⁴ Пак там.

²⁵ Пак там.

²⁶ Masson, P. Histoire du commerce...; Paris, R. Histoire du commerce...

високи. Затова една от основните идеи на Вилньов била да се обединят френските търговци, чрез прилагане на общи покупки на основните износни продукти.

Взетото от представителите на търговските колонии в Константинопол, Солун и Смирна принципно решение от декември 1731 г. за взаимно договаряне и фиксиране на продажбите на френски платна — основния вносен продукт за френските търговски къщи в Османската империя, било добра основа за договаряне и на покупките на вълна²⁷.

В отделните търговски колонии се организирали обсъждания за разработване на конкретни проекти за осъществяване на бъдещите общи покупки. Най-напред обсъжданията завършили в Солун, където се провели три събрания на френските търговци²⁸.

Първото събрание се провело на 8 март 1732 г. На него било прието предложение за фиксиране само на изкупните цени на вълната. Второто събрание от 26 март доразвило идеите на първия проект. Според него вълната трябвало да се изкупува общо за цялата търговска колония от специално избрани за целта представители, след което е трябвало закупената вълна да се разпреди между отделните търговски къщи според предварително направените заявки. Третият проект бил разработен на 1 април 1732 г. В него отново се предвиждало общо закупуване на вълната, но разпределението е трябвало да бъде извършено по равно между всички търговски къщи²⁹.

Вилньов се запознал внимателно с трите проекта на солунската колония и препоръчал на Търговската камара в Марсилия да утвърди последния трети проект. Той смятал, че фиксирането само на изкупните цени няма да промени с нищо съществуващото положение, тъй като няма никакви гаранции, че отделният френски търговец в прекия си контакт с производителите ще спази поетите ангажменти. Вторият проект според френския посланик също бил нецелесъобразен, защото допускал възможности за силна предварителна конкуренция между търговските къщи при приемането на техните заявки. В подкрепа Вилньов привежда примера от последната година, когато френските търговци в Солун заявили 7000 бали вълна, а били доставени само 4000.

Търговската камара в Марсилия също се запознала внимателно с предложенията на солунската колония. И тя отхвърлила първия проект, но за разлика от Вилньов защитила втория проект и дала съгласието си за неговото приложение. Основният ѝ мотив бил свързан с желанието да се предостави по-голяма свобода за действие на отделните търговски къщи, като същевременно била оставена възможност след експерименталното осъществяване на проекта и при необходимост той да бъде усъвършенствуван³⁰.

В Константинопол решението за общо изкупуване на вълната е взето в началото на март 1732 г. Вероятно под силното въздействие на маркиз Вилньов френските търговци в Константинопол приемат и равното разпределение на закупената вълна³¹. Останалите търговски колонии вземат подобни решения, но било поради своята отдалеченост от Константинопол, било поради многочислеността си или незначителния износ на вълна, направените договаряния в действителност остават непримени.

Въвеждането на общите покупки на вълна е сериозна крачка към неутрализиране на пагубните за френската търговия последствия от силната

²⁷ AN — AEB^{III} 190. f. 57; Masson, P. Histoire du commerce..., p. 17.

²⁸ AN — AEB^{III} 190, f. 64.

²⁹ Пак там, с. 64.

³⁰ Пак там, с. 66.

³¹ AN — AEB^I 426; AEB^{III} 190 f. 62.

конкурентна борба. Тази мярка позволява износът на вълна от Османската империя да бъде стабилизиран и постепенно увеличен. До известна степен се създават и възможности за ограничаване на ценовия натиск от страна на местните производители и търговци. Не на последно място общото закупуване на вълна позволява да се разшири и утвърди прекият контакт на френските търговци с местните производители, а отгук и въздействието в една или друга степен и форма със стопанството на отделните балкански провинции на Османската империя.

Премахването на конкуренцията между отделните френски търговци не намалило обаче конкуренцията между самите френски колонии. Тази конкурентна борба засягала почти всички вносни и износни артикули. По отношение на вълната тя се проявява особено силно между Константинопол, Смирна, Солун и Одрин. С намесата на Вилньов през 1732 г. е постигнато общо споразумение, според което константинополската колония получава монопол над износа на т. нар. пеладска вълна (добивана от заклани животни). Пеладската вълна се добивала предимно в областите около Константинопол от огромното количество овце, изпращани за консумация в столицата главно от българските земи. При това пеладската вълна съставлявала „почти единствения износен продукт“ за френските търговци в Константинопол³².

Останалите колонии можели да изнасят пеладска вълна само при условие, че е произведена в техните области. Специално разпореждане на Кралския съвет по търговията от 10 януари 1739 г. узаконява монопола на константинополските търговци върху износа на пеладска вълна, като изисква всички пратки в Марсилия да бъдат снабдени със сертификат, удостоверяващ, че покупката е извършена в съответствие със съществуващата регламентация. В противен случай вълната се конфискувала, а на съответните търговци били налагани парични глоби³³.

Няколко години по-късно, по повод на пеладската вълна, избухва конфликт между колонииите в Константинопол и Одрин. Населението в Одринско, усвоило технологията за добив на пеладска вълна и започнало да осигурява френските търговци в Одрин с нея. Значителната консумация на овче месо във втората столица на Османската империя позволява бързото нарастване на изнасяната от Одрин пеладска вълна (вж. табл. 3)³⁴.

Качеството на одринската пеладска вълна било по-добро от това на константинополската. В Марсилия вълната, добивана в Одринско, се продавала с 0,14 — 0,17 пъти по-скъпо от внасяната чрез Константинопол пеладска вълна. Френският посланик бил принуден да вземе мерки, тъй като високата цена на одринската вълна привлякла производителите от областите непосредствено в района на Константинопол, които започнали да се договарят с търговците от Одрин и да продават там своята пеладска вълна.

Таблица 3

Износ на пеладска вълна от Одрин

години	количество	години	количество
1747	57 бали	1750	200 бали
1748	65 бали	1751	202 бали
1749	135 бали	1752	331 бали

³² AN — AEB^{III} 190 f. 62.

³³ AN — AEB^I 431 — Писмо на Дезальор от 25. II. 1733 г.

³⁴ AN — AEB^I 431.

През 1752 г. одринските търговци били договорили 400 бали пеладска вълна, която по право принадлежала на търговците от Константинопол. Последните се оплакали пред френския посланик и спорът бил разрешен в тяхна полза. Търговците на Одрин били принудени да прекратят поупките от други райони. Фиксирано било количеството пеладска вълна, което те имали право да изнасят в Марсилия — 250 бали годишно, и цената не по-висока от 6 1/2 пиастра единия кинтал. Наложено било одринските търговци да закупуват общо вълната чрез комисари, които ежегодно да се заменят³⁵.

В края на 50-те години Търговската камара премахнала задължителните взаимни договаряния и фиксиранията на поупките на френските търговски къщи в Леванта. Била предоставена свобода на търговията, защото допълнителните регламентации, въведени от търговските колонии на Франция в Османската империя, спъвали свободното развитие на текстилната промишленост в самата Франция. Постепенно собствениците на големи манифактурни предприятия наложили на Кралския съвет исканията си за осигуряване на свободната конкуренция в огромните пазари на Османската империя.

Единствено константинополските търговци запазили доброволно старата традиция и многократно настоявали пред Търговската камара за възстановяване на регламентацията и предварителното договаряне на поупките. Показателен е техният натиск през 1767 г.³⁶ В няколко мемоара те молят за респектиране на кралското разпореждане от 10 януари 1739 г., като изтъкват, че свободната конкуренция води до рязко повишаване на изкупните цени — от 5 1/2 на 8 1/2 пиастра за един кинтал вълна. Търговската камара обаче отхвърля тези искания.

Така системата, изработена под ръководството на Вилньов в края на 20-те и началото на 30-те години на XVIII в., изиграла своята роля за стабилизиране и разширяване на търговските позиции на Франция в Леванта, отстъпва постепенно през втората половина на века пред нуждите на развиващата се качествено нова френска промишленост. Тези промени в различна степен и в различни посоки за отделните османски провинции, ще намерят своите проекции в по-нататъшното проникване на капиталистическите производствени отношения на Балканите и в частност в българските земи.

През целия XVIII в. независимо от завоюваните успехи и от приоритета си пред останалите европейски държави френската търговия в Леванта се развива в условията на силна конкуренция с Англия, Холандия, Венеция и Австрия. По отношение на износа на вълна подобна конкуренция съществува, но без да има решаващ, остър характер. Количествата вълна, изнасяни от Англия, Холандия и Венеция, отстъпват многократно пред износа на Франция, а австрийският износ на вълна се реализира главно от северозападните райони на империята (включително от Северозападна България), където до края на века френските търговци не успяват да проникнат и да се установят трайно³⁷.

Много по-решаващо значение за френския износ на вълна от Балканите и по-специално от българските земи има конкуренцията с местните потребители, предимно големите работилници за производство на аба за нуждите на еничарския корпус. Тази конкуренция присъства в стопанските контакти на Франция с Османската империя през цялото осемнадесето столетие и

³⁵ Пак там.

³⁶ AN — AEB I 440.

³⁷ Svoronos, N. Le commerce de Salonique. . . , 239 — 242.

неведнъж предизвиква продължителни конфликти между френските търговци и поданиците на империята. Едно писмо на посланика Дезальор до консула в Смирна — Пейсонел, от 24 юни 1754 г. ни позволява да проследим динамиката на конкурентната борба през първата половина на века³⁸.

Началото на търговския спор френският посланик отнася към годините на управление на Мустафа II (1695 — 1703), който „по подобие на християнските крале“ положил много усилия за развитие на текстилното производство в своята империя. Значителните нужди от вълнени платове за еничарския корпус и двореца и ревността на султана към разширяващото се стопанско и политическо проникване на европейските държави в империята принудили Мустафа II да въведе отделни административни мерки, облагодетелстващи местното производство.

Търговците евреи, изпълняващи функциите на снабдители на големите работилници в Солун, Одрин и Константинопол с необходимите количества вълна, получили специални фермани, които осигурявали монополното им право да изкупуват вълната, докато доставят нужното на тези работилници количество суровини. Изрично се постановявало изкупната цена на вълната, предлагана на евреите, да не надвишава 12 аспри оката.

Френските търговци били сериозно ошетени. Най-засегнати били търговците в Солун и Константинопол, тъй като суровинната база на големите работилници за аба в империята била предимно Румелия, откъдето и френските търговски къщи осигурявали значителните количества, изнасяна за Марсилия, вълна.

Няколко писма на консулите в Солун разкриват добре възникналия конфликт в края на XVII и началото на XVIII в. На 12 август 1699 г.³⁷ Антоан Арно информира кралския министър, че през настоящата година евреите, снабдени със заповеди от Високата Порта, изкупували всичката произведена вълна за имперските работилници, и то на много ниски цени. Покровителствувани от еничарите, те продавали впоследствие излишните им количества вълна на французите, но на по-висока цена. Арно бил принуден да потърси съдействието на Високата Порта и заминал за Одрин, но бил посъветван от приближени на двора лица да се оправи сам и с мир. Следвайки дадения съвет, консулт раздал подаръци за 500 екю на солунските първенци, което позволило на френската колония да отклони за момента натиска на местните търговци.

Две години по-късно (1701) положението не се променило с нищо. В писмо от 12 март 1701 г.⁴⁰ Арно отново съобщава за големи загуби на френските търговски къщи, причинявани от местните търговци евреи, които започнали да договарят изкупуването на вълната от селяните три месеца преди стриженето на овцете. Разчитайки на подкрепата на еничарите, евреите извършвали покупки на места и със сила. Селяните от своя страна, за да компенсират загубите си от тези по същество задължителни доставки — широк разпространена практика в стопанския живот на империята, продавали оставеното от евреите количество вълна на френските търговци на много високи цени.

Според Арно единственият изход бил обединението на всички французи и извършването на общи покупки на желаните количества вълна от отделните търговски къщи. По този повод на 23 февруари 1701 г.⁴¹ френската колония в

³⁸ AN — AEB^I 433.

³⁹ AN — AEB^I 990 f. 38 — 40.

⁴⁰ Пак там, 46 — 48.

⁴¹ Пак там, 50 — 51.

Солун изготвила меморандум, подписан от всички търговци (Рубо, Еспане, Гарние, Бронд-син, Готие и кѣмпани, Касто). Документът бил изпратен на посланика в Константинопол. В него намираме една интересна податка, разкриваща сложната и противоречива панорама на взаимоотношенията, които господствували в системата на османската търговия. В противовес на търговците евреи солунските французи предлагат съдействие на местните търговци „гърци и турци“, които предпочитали да продават вълната си на французите вместо на евреите, защото последните заплащали с непълноценни монети, а понякога вземали и насила най-хубавата вълна⁴².

Загубите на търговците в Солун и Константинопол принудили френския посланик да поиска намесата на Високата Порта, но отговорът бил необичайно твърд. Рами Мехмед паша, велик везир от декември 1702 до август 1703 г., издал заповед за забрана на износа на вълна от територията на Османската империя⁴³. Изкупните цени били понижени, местното производство насърчавано и предпочитано, а френските търговци били поставени при изключително тежките условия да извършват на практика контрабанден износ на вълна. Заповедта за забраната на износа на вълна била подготвена при възкачването на престола на Ахмед III.

Независимо от трудното положение, в което изпаднали френските търговци, пратките с вълна за Марсилия не били прекратени. Така в меморандум на солунските търговци от 1721 г.⁴⁴ се подчертава, че основният артикул за търговците в града е вълната, но тя не можела да се изкупува, преди евреите да са осигурили имперските работилници с необходимото количество, при това на много по-високи цени.

При управлението на Ахмед III (1703—1730) османското правителство полагало специални грижи за развитие на местното текстилно производство. Ибрахим паша, велик везир от 9 май 1718 до 30 септември 1730 г., осигурил за работилниците в Константинопол работници дори от Полша. Но тези своеобразни протекционистки мерки на Високата Порта завършили с неуспех поради непригодността на Османската империя, на нейните стопански устои, по пътя на формалното реформиране да достигне модерното европейско производство. Единствено работилниците в Солун и Пловдив продължили да функционират нормално и те поели тежестта по осигуряване на аба за еничарския корпус.

Забраната за износ на вълна станала излишна. Местните търговци евреи получавали своите ежегодни заповеди, но в тях вече изрично се ограничавали привилегиите им в рамките на 3000 кинтала вълна, достатъчни за нуждите на солунската работилница. С ферман от 25 юни 1731 г. Махмуд I забранил на търговците евреи да изкупуват по определената цена от 12 аспри на ока вълна каквото и да е било количество над нужното за солунската работилница⁴⁵.

Новото положение позволило на френските търговски къщи да се договарят пряко с евреите. За целта били обсъдени два проекта. Първият следвал съществуващата практика — да се оставят евреите да изкупят необходимото им количество за по 12 аспри оката, след което френските търговци трябвало да осъществяват своите общи покупки. Вторият проект предвиждал покупките на вълна да се извършват само от френски търговци, като те се задължили да предоставят на евреите 20% от изкупената вълна на

⁴² Пак там, с. 51^a.

⁴³ AN — AEB¹ 439.

⁴⁴ AN — AEB¹ 991 f. 246 — 247.

⁴⁵ AN — AEB¹ 433 — Писмо на Пейсонел до Дезалъор от 2 юни 1754.

цена 12 аспри оката. Французите предпочели втория проект, защото вероятността да продадат вълната си на евреите на безценица принуждавала селяните да насочат вълната си на север, към австрийските и унгарските земи⁴⁶, което нанасяло значителни вреди и загуби на френските колонии в Солун, Одрин и Кавала.

След Белградския мир (1739) търговията между Османската империя и Австрия се разширила. Нараснало общото търсене на вълна и памук. Конкуренцията между Франция, Австрия и Венеция се засилила. За търговците в Солун ставало все по-трудно да задоволяват нуждите на евреите, осигуряващи имперските работилници за аба и вълна. Последните се принудили да нарушат сключените взаимни договорки и отново започнали да изкупуват самостоятелно необходимата им вълна. Високата Порта, заинтересована да се поддържа местното производство на аба, възстановила с лекота протекционистките си мерки и със специален ферман облагодетелствувала местните търговци на вълна. Във всички зони от Солун до Константинопол османските поданици получили пълни привилегии в изкупуването на вълната, произвеждана в цяла Румелия.

През 1753 г. френските търговци от Одрин потърсили съдействието на посланика Дезальор, но той бил посъветван от министъра на вътрешните работи да не бъде много настоятелен, защото въпросът за износа на вълна не се третираше специално в капитулациите, дадени на Франция, и упорството на френските търговци можело да предизвика отново забрана на износа на вълна от цялата империя.

На следващата година (1754) конфликтът се задълбочил. Този път пострадали и смирненските французи, които изкупували част от необходимата им вълна от балканските провинции на империята чрез свои посредници в Константинопол и Одрин. Мненията сред френските търговци се поляризирали. Колониите в Солун, Смирна и Одрин настоявали френския посланик да защити твърдо техните интереси пред Високата Порта, като се премахнат привилегиите на местните търговци. Най-активен привърженик на тези действия бил консултът в Смирна — Пейсонел.

Търговците в Константинопол и посланикът обаче били по-умерени. Те се опитали да избегнат повторната забрана на износа на вълна и заложили на изпитаната вече тактика — да спечелят на своя страна столичните управници. След поредица от срещи с представителите на еничарския корпус и с висши имперски чиновници, преминали в много обещания, вежливости и придружени с немалко подаръци, Дезальор успява да постигне компромисно решение — френските търговци се задължавали да осигуряват по 2600 кинтала вълна вместо 3000 кинтала, които щели да се предоставят на търговците евреи срещу фиксираната в султанските фермани цена. Евреите от своя страна трябвало да се откажат от предоставените им привилегии да изкупуват с предимство добиваната в цяла Румелия вълна.

От 60-те години нататък липсват данни за подобни нови конфликти. Вероятно премахването на задължителните общи покупки е съдействувало за преодоляване на острите сблъсъци между френските търговци и местните производители и консуматори. За стопанския живот на балканските провинции на Османската империя задължителните изкупувания по предварително фиксирани от централната власт цени продължават да играят роля на задължаващ фактор. Но френските търговски къщи съумяват в условията на една силна корупция на чиновническия апарат в империята да извлекат

⁴⁶ Пак там.

максимални изгоди от тази практика и да разширят своите възможности за увеличаване на износа на памук, вълна, мед, зърнени храни и други артикули, които са били обект на специално внимание от страна на Високата Порта.

Важна роля във френския износ на вълна са имали използваните от френските търговски къщи посредници в покупките, които по правило са поданици на Османската империя. В ръцете на тези търговски агенти, главно евреи, се намирала съдбата на всеки французин, решен да намери място в голямата левантийска търговия. Те са влизали в контакт с производителя и са се договаряли за количеството и цената. Те са контролирали качеството на закупената вълна и са осигурявали транспортирането ѝ до складовете и магазините в Константинопол, Солун, Смирна, Кавала и Одрин. От тяхното умение зависело до голяма степен, дали ще се избегне произволът на османските чиновници и провинциалните първенци. Понякога френските търговци се доверявали поради малкия си опит на мошеници и в подобни случаи загубите били неизбежни. Красноречив пример е несполуката на търговската къща на Мартин Рикар. През 1749 г. един от нейните търговски агенти присвоява 10 000 пиастра, с които е трябвало да осъществи поредната покупка на вълна от Тракия⁴⁷.

Несигурността принуждава френските търговски къщи да предприемат действия за ограничаване на зависимостта си от поданиците на Османската империя. Със съдействието на Дезалъор на 11 ноември 1749 г. в Константинопол е проведено общо събрание на френските търговци и техните помощници евреи. Прието е съвместно решение за учредяване на корпорация на търговските агенти (посредници), която ще бъде гарант за благонадеждността на всеки свой член. Френските търговски къщи се задължавали да вземат за свои агенти в търговските операции само членове на корпорацията. А тя от своя страна открила гаранционна каса с основен капитал от 12 000 пиастра. В случай на загуби по вина на своите посредници търговците могли да бъдат обезщетени напълно чрез гаранционната каса. Събранието приело съвместен договор с 20 общирни статии, в които се регламентират задълженията на двете страни⁴⁸.

Постепенно корпорацията на търговските агенти на френските търговски къщи се превръща в своеобразна привилегирована и затворена система, в която синът унаследява бащата, а всяка търговска къща има постоянни, потомствено покровителствувани търговски посредници. Примерът на Константинопол не е последван повсеместно от останалите колонии.

Трудно е да се проследи съдбата и конкретното функциониране на новосъздадената в Константинопол корпорация. В запазените документи от втората половина на века липсват сведения за фалити и неуспехи на френските търговски къщи в столицата на Османската империя, причинени по вина на техните местни агенти и посредници. Едно е сигурно — ангажирани с вноските си в гаранционната каса и заинтересовани с процент от печалбата на търговските къщи, които обслужват, местните търговски агенти са един от залозите за трайното развитие на френската търговия с вълна на Балканите.

Същевременно интегрирани в системата на една качествено различна търговия, каквато е френската, търговските посредници стават потенциални носители на духа на тази модерна търговия, пряко свързана с развиващото се в Западна Европа капиталистическо производство, носители на духа на самата просвещенска епоха. И ако през първите десетилетия на XVIII в. трудно

⁴⁷ AN — АЕВ¹ 428 — Писмо на Дезалъор от 12 дек. 1749.

⁴⁸ Пак там.

могат да се установят измеренията на подобна социално-икономическа функция, то от 30-те години нататък в търговската активност на невключените във френската търговия балкански търговци (по-силно и по-рано при гърците и евреите и малко по-късно при българите) могат да се открият елементи, взаимствувани от френските търговци и техните агенти.

Широко разпространение например през втората половина на века във вътрешноимперската търговия получават платежните писма, които са били типични за френската левантийска търговия. В конкуренцията между френските търговци и местните снабдителни на абаджийските работилници в Константинопол, Солун, Одрин и Пловдив последните използват някои от характерните прийоми на френските търговски къщи, като колективните покупки, предварителното договаряне, препродажбата, и др.

След направения анализ на организацията и развитието на износа на вълна от балканските провинции на Османската империя през XVIII в., естествено възниква въпросът, какво е мястото на българските земи в този износ? Отговорът на този въпрос е свързан с цялостното изясняване на търговските контакти на Франция с българските земи през разглеждания период. В общи линии нашата историческа наука е разкрила формите и етапите на включване на българското стопанство в голямата левантийска търговия⁴⁹. Но в досегашните проучвания не е отделяно специално внимание на износа на българската вълна, осъществяван от френските търговски колонии в Османската империя.

Безспорно е, че вълната е традиционен износен продукт за българското стопанство, който до края на XVII в. е бил реализиран предимно чрез дубровнишките търговци. През XVIII в. целенасоченото стопанско проникване на Франция в Европейския югоизток довежда до постепенното включване на българските земи в нейните търговски интереси. Освен големите възможности за пласмент на манифактурни и колониални стоки българските земи предоставяли изгодни условия за организиране износа на значителни количества суровинни продукти, като вълна, кожа, восък, памук и др. Показателни за френския интерес към българското стопанство са изготвяните по различно време проекти за създаване на официални представителства в Русе и Пловдив за нуждите на търговската политика на Франция⁵⁰.

Включените обаче до момента в научно обръщение исторически извори не ни позволяват да очертаем точно мястото на българските земи във френския износ на вълна. Основната трудност идва от обстоятелството, че почти липсват преки свидетелства за контактите на френските търговци с българското производство. Френската дипломатия е разполагала с богата информация за стопанските възможности на българските земи, която се получавала чрез пътешественици, мисионери или специално натоварени лица⁵¹. Независимо от това търговските къщи в Солун, Одрин, Константинопол и Смирна се ограничавали предимно в посещение на големите панаирни средища в българските земи — Сливен, Узунджово, Неврокоп, Свищов и др. Малко

⁴⁹ Гандев, Хр. Търговската обмяна на Европа с българските земи през XVIII и началото на XIX в. — В: Проблеми на Българското възраждане. С., 1976, 395 — 425; Pasculeva, V. Contribution aux relations commerciales des provinces balkaniques de l'Empire ottoman avec les Etats Européens au cours du XVIIIe et la première moitié du XIXe s. — In: Etudes Historiques. Sofia, 1968, 265 — 292; Георгиева, Цв. Френската политика и българите в началото на XVIII в. — ГСУ. Т. 70, 1976, 1980, 85 — 106; Георгиева, Цв. Един документ за френско търговско проникване в българските земи през втората четвърт на XVIII в. — Изв. НБКМ. Т. 16 (22), 1981, 649 — 664. и др.

⁵⁰ Георгиева, Цв. Един документ. . . , 649 — 664.

⁵¹ Цветкова, Б. Френски пътеписи за Балканите XV — XVIII в. С., 1975.

вероятно е при тези посещения френските търговци да са изкупували и вълна, тъй като транспортирането ѝ в значителни количества е представлявало сериозно затруднение, а и не всички панаири се провеждали непосредствено след необходимото за добива и обработката на вълната време.

За разлика от Дубровник през целия XVIII в. френската търговия не е могла да използва активно дунавските и черноморските пристанища, с което би увеличила многократно възможностите си за трайно стопанско проникване в българските земи. Затова основните количества българска вълна са изкупувани от френските търговски къщи опосредствено — или чрез прекупуване от местните търговци, които сами доставяли вълната в Константинопол, Солун, Одрин, или чрез самостоятелно изкупуване, но в близкия за техните колонии хинтерланд.

През XVIII в. главно дебуше на българската вълна по посока Франция е Константинопол⁵². Вълната, изнасяна през Солун, е добивана от Македония, като по-голямата част от северозападните български земи осигурявали износа на вълна за Австрия, Унгария, Дубровник, Венеция⁵³.

Значителни количества българска вълна се изнасяли под формата на т. нар. пеладска вълна — добивана от големите стада овце, осигурявани от българското население, които били предназначени за консумация в столицата и Одрин. Както вече беше посочено, с кралска заповед от 10 януари 1739 г.⁵⁴ на Константинополската колония било предоставено монополното право да изнася „пеладска вълна“.

Определени количества българска вълна са били доставяни на френските търговски къщи от Константинопол и Одрин и чрез местните търговци. В документите от епохата тази вълна често е назовавана „вълна от Черно море“ или „българска вълна“⁵⁵. Нейното качество било сравнително пониско, но в условията на нарастващото търсене „българската вълна“ намирала добър прием от страна на френските търговци. За това свидетелствуват наблюденията на френските дипломатически представители Дезалюр, Вержен, Кастелан, Льо Бак и др.

Интерес представлява и обстоятелството, че част от вълната, изнасяна за Марсилия през Смирна, била закупувана с помощта на посредници в Константинопол и близките на столицата райони. Това разкрива една неизследвана досега посока в търговските връзки на Франция с българските земи. Още повече, че до 60-те години на века важна роля в левантийската търговия на Франция играе керванната търговия, която свързва в активен стокообмен Балканите, Мала Азия, Сирия, Египет и Франция. Централна роля в тази керванна морска търговия се пада на Смирна, обособила се като най-мощната френска колония в Османската империя през XVIII столетие. Ако прибавим и силното българско присъствие в Смирна в лицето на десетките установили се там българи, можем да установим действителни предпоставки за активни социално-икономически връзки на българските земи с френската търговска колония в Смирна.

Най-значимото следствие от износа на вълна от българските земи като елемент на френската търговия с Османската империя е създамата се благоприятна предпоставка за разширяване на българското производство.

⁵² Георгиева, Цв. Цит. съч. с. 652.

⁵³ Svoronos, N. Le commerce de... , p. 652.

⁵⁴ AN — AEB¹ 431 — Писмо на Дезалюр от 25 февр. 1753.

⁵⁵ Masson, P. Histoire de commerce... , p. 613; AN — AEB¹ 443. Писмо на Приест от 7 февр. 1778; AEB¹ — 440. Писмо на Вержен от 19 февр. 1767; AN — AEB¹ 433. Писмо на Приест от 7 февр. 1778; AEB¹ 440. Писмо на Вержен от 19 февр. 1767, и др

Нарасналото търсене на текстилни суровини от страна на Франция и другите западноевропейски държави подтиква през XVIII в. количественото разрастване на селскостопанското производство в българските земи и в частност на занаятите, свързани с добива и обработката на вълна.

По-добрите възможности за пласмент на произведената продукция, предлагани от организираната система на френска търговия в Леванта, позволили на активните в стопанско отношение българи да намерят своето място като производители и търговски посредници в голямата търговия на Европа с Османската империя. Така те били приобщавани постепенно към една качествено различна стопанска система.

Като се вземе предвид значителното количество вълна, изнасяна от Балканите и в частност от българските земи, подобни влияния върху местния производител и търговец имат своето значение за наслояване на новия търговски дух, който в следващите десетилетия ще се изяви като един от бележите на общоисторическото развитие на балканските народи, като един от факторите на наченалите възродителни процеси в българското и другите балкански общества.

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ В СЪВЕТСКИТЕ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИ ИЗДАНИЯ И ОБЩИТЕ КУРСОВЕ ПО ХУМАНИТАРНИТЕ НАУКИ

ЕЛКА ДРОСНЕВА

Рецензент: проф. Евлоги Бужашки

Редактор: Мария Велева

Елка Дроснева. ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ В СОВЕТСКИХ ЭНЦИКЛОПЕДИЧЕСКИХ
ИЗДАНИЯХ
И ОБЩИХ КУРСАХ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

Объектом исследования являются материалы о Л. Каравелове, опубликованные в БСЭ, МСЭ, энциклопедических словарях, Детской энциклопедии, в национальных энциклопедиях советских республик и в энциклопедиях по истории, литературе и философии, в учебниках и хрестоматиях новой истории, истории южных и западных славян, истории философии и политических учений, в „Всемирной истории“ и академической „Истории Болгарии“, в „Очерках истории болгарской литературы XIX — XX вв.“, университетских учебниках литературы с 1926 по 1984 гг.

Как правило, авторами терминов и статей выступали выдающиеся советские ученые-слависты и болгаристы. Научный уровень работ полностью соответствовал степени изученности проблемы в болгарской и советской науках и общественно-политическому климату ко времени выхода в свет каждого материала. После второй мировой войны заметно расширился круг сведений о Каравелове в рассматриваемых изданиях, в результате углубленных монографических исследований его жизни, идеологии, революционной и литературной деятельности и за счет введенных новых терминов. Читателю предлагались более объективные и научно обоснованные оценки его места в болгарской истории и русской и сербской общественной, научной и культурной жизни.

Рассматриваемые издания выходили большими тиражами. Они пользуются заслуженным авторитетом не только в СССР, но и за границей. Таким образом советские ученые исполняют и роль посредника в ознакомлении отечественных и зарубежных читателей с одной из самых замечательных личностей Болгарского национального возрождения.

The paper studies the materials about Ljuben Karavelov, which were published in The Large Soviet Encyclopedia, The Small Soviet Encyclopedia, the encyclopedic dictionaries, the national encyclopedias of the Soviet republics, The Child Encyclopedia, in history, literature and philosophy encyclopedias, in the textbooks and readers in modern history, in history of south and west Slavs, in history of philosophy and political studies, in „World History“, in „Sketches in the History of Bulgarian Literature“, in the university textbooks in literature from 1926 up to 1984.

As a rule the authors of these materials were the best Soviet scientists, specialists in Slavonic and Bulgarian studies. The scientific level of their works corresponded with the stage of the development of the problems in Bulgarian and Soviet science and with the social and political situation at the time of the publication. After World War II the representation of Karavelov in these publications enlarged due to the new special studies of his life, ideology, revolutionary and literature activities and to the including of some new terms in the encyclopedias. The estimation of his role in Bulgarian history and Russian and Serbian social, scientific and cultural life became more objective and scientifically grounded.

The studied publications had large circulations. They have authority both in the USSR and abroad. Thus the Soviet scientists turn into mediators in the acquaintance of the readers in the USSR and abroad with one of the most remarkable persons of Bulgarian national Renaissance.

Изследването на живота и дейността на един от идеолозите на българската национална революция — Любен Каравелов — продължава повече от столетие. Библиографиите, с които днес разполагаме, показват, че особено интензивен е интересът към тази проблематика в България и Съветския съюз. Един оправдан интерес, предизвикан от сложната и богата личност на Каравелов, от неговото място в цялостния живот на българите и в руския обществен живот през 50-те — 60-те години на XIX в. В продължение на десет години Каравелов живее и твори в Русия. Част от тях съвпадат с времето на първата революционна криза, с разрастването на славянофилството и новите ярки изяви на революционерите демократи, с един по-висок етап в развитието на руската хуманитарна наука. Каравелов сътрудничи на руския печат, движи се сред най-активните кръгове на руската общественост, създава едни от първите си творби със значимо място в контекста на руската българистика. Така дейността и творчеството му се превръщат в неделима част от историята и културата на Русия. Това е едно важно допълнително обстоятелство, което и днес определя интереса към неговото дело в Съветския съюз.

Стремежът на всеки издател на енциклопедия е да представи в синтезиран вид последните постижения на науката по всички термини на словника. Това обстоятелство превръща енциклопедиите в своеобразно огледало на развитието на научните дирения по интересуващия изследователя въпрос. Но проучването на темата за Каравелов в този род издания и в общите курсове по хуманитарните дисциплини се налага и от още едно съображение. Историкът не може да не се интересува какво от постиженията на историческата наука достига до масовия читател, защо и как. А в нашето време, пренаситено от информация, разглежданите тук издания са първите, до които прибегва за справка и непрофесионалният читател, и професионалистът, незапознат отблизо с проблематиката.

Необходима е една уговорка, преди да се анализират материалите на Каравелов от съветските енциклопедични издания и общите курсове по хуманитарните науки. Съветската наука получи извънредно скромно наследство от дореволюционните учени по въпроса за живота и делото на

българския възрожденец¹. Периодът на формиране на съветската славистика е около 30 години (1917 — 1946). В началото на този период излизат предимно съчинения, подготвени още до революцията, или отделни статии, посветени най-вече на съвременната проблематика². Естествено това направи невъзможно по-пълното отразяване на живота и делото, на творчеството на Каравелов в първите енциклопедични издания и курсове по обща история. Добра основа по интересуващия ни въпрос е фактически само натрупаният огромен опит на дореволюционните учени в съставянето на енциклопедиите — някои от тях с множество свои статии, не са загубили научното си значение и днес. Но, както отбелязват в предговора съставителите на първото издание на Голямата съветска енциклопедия (по-нататък БСЭ), „революцията създаде един нов читател, с нови изисквания, с настойчивото желание да се ориентира в цялото многообразие на съвременността, да систематизира знанията си, да закрепи революционно-материалистическия си мироглед, да се запознае с последните постижения на науката“³. Този нов читател вече не можеше да бъде удовлетворен поради подготовката и най-вече поради мирогледа си от дореволюционните издания. Неговите потребности доведоха до решението на Президиума на Централния изпълнителен комитет на СССР за създаването на Голямата съветска енциклопедия.

Това внушително издание бе предназначено за „основните кадри, осъществяващи изграждането на съветския строй“. „Челните редици на работниците, ръководителят на работилницата, профсъюзният деец, агрономът и селският стопанин, кооператорът и съдията, учителят и журналистът, партийният работник, съветският административен кадър, учащият се и пр. трябва да намерят в нашия речник както статии, задълбочаващи и обогатяващи техните знания в съответния отрасъл, така и справките, нужни им при практическата работа“⁴. Затова и акцентът беше поставен върху „икономиката, съвременната политика и съветската практика“. Тези изходни позиции на редколегията, оглавявана от О. Ю. Шмид, както и неразработеността на проблематиката обясняват немногословното представяне на Каравелов.

В термина „Болгария“ (автор И.Б. Орманов) Каравелов единствен от четиримата големи идеолози на националната ни революция не е споменат⁵. Но в същия този том 6, завършен през 1927 г., а през 1930 г. излязъл и в допълнителен тираж от 15 000 екземпляра, на Каравелов е отредено място в статията „Болгарская литература“. Авторът ѝ К. С. Кузмински го представя с няколко произведения — „Хаджи Ничо“, „Войвода“ и „Мамино детенце“, говори за силното впечатление, което е направила книгата му „Памятники древнего быта болгар“. Той прави обща характеристика на тематиката в

¹ Дореволюционните публикации за Каравелов, включително рецензии върху произведенията му и статии в речници, са по-малко от 20.

² Вклад советской науки в изучение истории зарубежных славян. — В: Историки-слависты СССР. Библиографический словарь-справочник М., 1981, с. 8 и сл. До 30-те години съветските публикации за Каравелов в общи линии се изчерпват със следните заглавия: Волков, Е. Христо Ботев. М., 1926; Караиванов. Болгарская литература. — Вестник иностранной литературы, 1928, № 11, 108 — 111; Козьмин, Б. П. Любен Каравелов и Светозар Маркович и их связи с русскими революционерами. — Каторга и ссылка, 1933, № 4 — 5 и посочената по-долу статия на Д. Димитров (вж. бел. 8). Преглед на проучванията на руските дореволюционни и съветски учени за Каравелов вж. у Ерихонов, Л. С. Руското общество и българската литература. С., 1967, 207 — 230. Срв. и Шарова, Кр. Любен Каравелов и българското освободително движение 1860 — 1867. С., 1970, с. 19 сл.

³ От редакции. — БСЭ. Т. 1. М., 1926.

⁴ Пак там.

⁵ Болгария. — БСЭ. Т. 6. М., 1930, стлб. 708 — 757.

творчеството му, подчертава призива на Каравелов за борба срещу социалните и националните врагове и заключава, че най-голямата заслуга на възрожденеца ни като писател е, че е „дал първите образци на българската проза“. За революционната му дейност не се говори⁶. Липсата е попълнена в отделения термин „Каравелов“, чийто автор не е посочен. В него заслужават внимание няколко момента: оценката, че Каравелов е представител „на революционната дребна буржоазия в епохата на борбата за национална независимост“, че е издавал „революционните вестници „Свобода“ и „Независимост““ и е създател на българската повест. Последната оценка днес вече е надживяна. От съчиненията му са посочени „Крива ли е съдбата“ и „Българи от старо време“. Пригодена за нуждите на съветския читател, статията специално изтъква периода на живота му в Русия и влиянието на съчиненията на Чернишевски върху творчеството му, особено на „Какво да се прави“⁷. По-богатата информация в този термин се дължи на няколко обстоятелства. Към времето, когато се готви и печата томът (излязъл е през юли 1937 г.) в съветската наука вече се е появила първата голяма статия, изцяло посветена на нашия възрожденец⁸. Създаден е Институтът по славяноведение в Ленинград, който вижда своите задачи в изследването на проблемите на съвременността и в подчертаното внимание към развитието на славянските народи в епохата на капитализма и към класовата им борба⁹. През 1930 — 1931 г. са излезли и първите томе на „Литературная энциклопедия“, която и в по-голям обем отразява жизнения път, дейността и литературно-художественото наследство на Каравелов.

Литературната енциклопедия идва в отговор на потребностите от преосмисляне на световната литература от позициите на марксизма-ленинизма и от нейното популяризиране. „Нашата епоха — отбелязват редакторите ѝ, сред които е и А. В. Луначарски, — постави проблемите на културната революция сред основните си проблеми. Към културата се приобщиха и търсят знания огромни човешки маси. Нуждите на новия читател в областта на литературата са значителни. Систематизацията на сведенията в тази област се превърна в насъщна необходимост. Всичко това налага издаването на Литературната енциклопедия“¹⁰. Стремехът на създателите ѝ е възможно най-пълно да представят историята и съвременното състояние на литературата в СССР и зад граница.

Терминът „Болгарская литература“ е разработен от Караиванов. Заедно с Ботев и Славейков Каравелов е поставен сред най-ярките представители на възрожденската ни литература: „Тези писатели и поети, които в същото време бяха и политически дейци, и революционери, завещаха на новата българска литература борческите мотиви. Те подчиняваха поезията на задачите на освободителното движение на българския народ. Творчеството им беше проникнато от неопределима ненавист към всички угнетители.“¹¹ Литература за Каравелов не е посочена, освен общите съчинения като това на Б. Пенев.

В термина „Болгарский язык“ авторът Г. К. Данилов не посочва имената на творците, допринесли за формирането на съвременния български

⁶ Болгарская литература. — БСЭ. Т. 6, стлб. 757 — 763.

⁷ Каравелов. — БСЭ. Т. 31. М., 1937, стлб. 426.

⁸ Димитров, Д. К. Изучению Любена Каравелова. — В: Труды Института славяноведения. Т. 1. Л., 1932, 117 — 140.

⁹ Державин, Н. С. Наши задачи в области славяноведения. — Труды. . . , 1 — 14.

¹⁰ Предисловие. — В. Литературная энциклопедия. Т. 1. М., 1930, с. 3. Тиражът на Т. 1 е 15 000 екз., а на Т. 5, в който попада терминът „Каравелов“ — 35 000 екз.

¹¹ Болгарская литература. — В: Литературная. . . , стлб. 560.

книжовен език, но самата поява на термина разширява тематичния обхват на българската проблематика в съветската енциклопедична традиция¹².

Живеещият по това време в СССР Георги Бакалов е автор на термина „Каравелов“ в петия том на изданието. Той представя възрожденеца като „известен български революционер, писател, поет и публицист, фолклорист“. През 1857 г. Каравелов се преселва в Москва, където се запознава с напредничавата руска литература и възприема тогавашните радикално-национални идеи. От руския период са посочени съчиненията му „Паметници. . .“ и „Страници из книги страданий болгарского племени“. В Сърбия Каравелов „става изразител на политическите стремежи на радикалната младеж (Омладина) в литературата. Особено влияние има повестта му „Крива ли е съдбата“, която до известна степен е преработка на „Какво да се прави“ от Чернишевски. Освен изповядването на свободни отношения между половите в тази си повест Каравелов прокарва и социалнополитическите си възгледи, разобличава богатите като гребители на чуждия труд.“ След освобождаването му от затвора, Каравелов се преселва в Румъния и „става вожд на революционно настроените емигранти“. Под негова редакция в Букурещ излизат два вестника, които си поставят задачата да готвят селяните и занаятчиите в България за въстание. След гибелта на Левски (1873) — ръководителят на революционната партия в България, изразяващ освободителните стремежи на дребната буржоазия към освобождение от турците и гърците (отвън), от една страна, и от търговско-лихварската буржоазия (вътре в страната), от друга, — Каравелов се оттегля от революцията и става типичен просветител. Той организира дружество за разпространение на полезни знания, издава аполитичното списание „Знание“ (1875). Бакалов определя Каравелов като „първия български писател — професионалист и основоположник на българската белетристика. Въпреки разлятостта си и изобилието от лирически отклонения, разказите му са правили силно впечатление на читателите с описанието на народните страдания. В много от тях Каравелов рисува българските богаташи с много хумор и сарказъм.“ От повестите му авторът на термина изтъква „Българи от старо време“. „Каравелов има огромно значение и като литературен критик — продължава Бакалов. — В серия статии „Знаеш ли ти кои сме?“ той подлага на безпощадна критика слабохудожествените четива, печатани на български език по това време.“ Според Бакалов стихотворенията му „нямат големи художествени достоинства, но за времето си са много популярни“. Посочени са още издаваната от Каравелов „Детска библиотека“ (1872—1873), книгата „Кирил и Методий“ (1875) и сборникът „Сокол“ (1872). Към термина Бакалов привежда доста подробна библиография на съчиненията на Каравелов на български език и преводите на руски, осемтомното издание на З. Стоянов и четиритомното на Асен Младенов (1924), което е рецензирал през 1925 г., и литература за възрожденеца: първия том от „История на Априлското въстание“ от Д. Т. Страшимиров, брошурата си „Българската литература и социализма“ (1919), част първа на „Българската литература“ от Б. Ангелов и „Биография на Христо Ботев“ от Михаил Димитров (1924)¹³. Редица оценки на Бакалов, включени в този термин, впоследствие бяха надживяни, но по времето когато е писан те са широко разпространени в българската марксистка книжнина, а отчасти и в буржоазната литература. Остаряването им с течение на времето съвсем не омаловажава заслугите на Георги Бакалов в популяризирането на живота, дейността и литературното наследство на

¹² Болгарский язык. — В: Литературная. . ., стбл. 564 — 567.

¹³ Каравелов. — В: Литературная энциклопедия. Т. 5. М., 1931, стлб. 105.

Каравелов сред съветските читатели в първите десетилетия след Октомврийската революция.

В годините до Втората световна война две издания претърпява Малката съветска енциклопедия (по-нататък — МСЭ). Първото започва да излиза през 1928 г. по решение на Президиума на БСЭ в отговор на необходимостта от „сравнително неголяма и при това по-популярна енциклопедия, предназначена за широките маси“, по-достъпна „и по обем, и по съдържание, и по цена“. За авторския колектив с главен редактор Н. Л. Мешчериков това е задача „с огромна политическа значимост, заемаща сред задачите на пролетарската диктатура съвсем не последното място“¹⁴. Изхождайки от предназначението на изданието, неговите издатели акцентират при подбора и разкриването на термините върху въпросите на икономиката и политиката. Като пример за такъв подход може да послужи дори само терминът „Болгария“, в който в няколко реда е дадена цялата ни история до Освобождението, а на повече от страница — съвременният период, състоянието на работническото и социалистическото движение и пр. и е посочен авторът само на тази част — Я. Букшпан¹⁵. Ето защо и името на Каравелов липсва в този термин. Среждаме го в следващия термин „Болгарский язык и литература“, чийто автор не е посочен. Целият текст за Каравелов изглежда така: „От началото на XIX в. под руско и европейско влияние се развива художествената литература (Петко Славейков, Каравелов, Христо Ботев)“. Тук обаче има един нов момент, липсващ в БСЭ, който заслужава внимание — желаещите да обогатят знанията си за българската литература са насочени от автора към две реномирани издания на руската дореволюционна славистика: книгата на А. Пипин и В. Спасович „История славянских литератур“, том I (СПб., 1879) и на К. Кузмински „Очерк развития новой болгарской литературы“ (М., 1907)¹⁶.

Във второто издание на МСЭ за Каравелов се говори само в термина „Болгарская литература“. Авторът му Георги Бакалов определя Каравелов като създател на българската повест, а наред с Ботев и като представител на „обществено ангажираното изкуство и публицистичната критика“¹⁷.

Името на Каравелов, а отчасти и дейността му са отразени в два от издадените преди Втората световна война енциклопедични речника. В „Новейший энциклопедический словарь“ липсва уводна статия, от която да се добие представа за целите и задачите на изданието, за принципите на комплектуване на словника. В термините „Болгария“, „Болгарский язык“ и „Болгары“ имена не се споменават. Самостоятелният термин „Каравелов“ гласи: „Каравелов, Любен (1837—1878) — изтъкнат български политически деец и писател, събрани съчинения в 8 тома (1887)“¹⁸.

„Советский энциклопедический словарь“ е замислен като четири томно издание, но от него излиза само том първи. „Днес — пишат съставителите му — когато масовият пролетарски поход за овладяване на всички културни върхове едва започва, даже най-простото систематизиране на научните знания и опита на борбата придобива изключително значение. Такава задача си поставят енциклопедичните издания, и по-специално Съветският енциклопе-

¹⁴ Предисловие. — МСЭ. Т. 1. М., 1928, с. 2.

¹⁵ Болгария. — МСЭ. Т. 1, стлб. 776 — 780.

¹⁶ Болгарский язык и литература. — МСЭ. Т. 1, стлб. 780.

¹⁷ Болгарская литература. — МСЭ. Т. 2. М., 1937. Това издание в тираж 61 500 екз. е допечатка на второто издание. Томът излиза за първи път през 1933 г. в тираж 51 000 екз. В. Т. 5 (М., 1937) липсва термин „Каравелов“.

¹⁸ Новейший энциклопедический словарь. Т. 1. Л., 1926—1927, стлб. 1144. Тиражът на тома е 25 000 екз.

дичен речник.¹⁹ Томът прави впечатление с количеството българистични термини, особено от новата история, колкото и кратко да е изложението в тях: „България“, „Българска литература“, „Българска социалдемократическа партия“, „Българска комунистическа партия“, „Българското въстание от 1923 г.“, „Българи“, „Българи волжски“. Каравелов е споменат в термина „Болгарская литература“ редом със Славейков, Раковски и Ботев като един от представителите на „новобългарската литература, която през втората половина на XIX в. преживява разцвет, намира се под силното руско и западноевропейско влияние и отразява стремежите към национална независимост и различните моменти от борбата за нея“. Той е „едновременно писател и политически деец“²⁰. Трудно е да се каже дали съставителите са предвиждали отделен термин за този български възрожденец — такава практика, макар и все още немного ярко изразена, вече съществува в съветската енциклопедична традиция. След името на Славейков специално е отбелязано в скоби да се види отделният термин — такова указание няма след името на Каравелов. Няма обаче и след името на Ботев, а термин „Ботев“ е включен в речника.

В самия край на 30-те години в СССР е издаден един от първите марксистки курсове по нова обща история. Негов автор е Е. В. Тарле. Общият замисъл на курса, акцентът върху развитието на западноевропейските страни в ново време обясняват лаконичното представяне на българското националноосвободително движение през епохата на Възраждането единствено с Априлското въстание²¹.

По време на Втората световна война през зимата на 1943—1944 г. в Москва Н. С. Державин чете пред български емигранти лекции по българска история. Те обхващат проблеми на произхода на българите и образуването на Първата българска държава, на богомилското движение, живота на българите по време на византийското и османското владичество, началото на възрожденските процеси и националноосвободителното движение докъм 1875 г. Техният автор е с вече доказани трайни интереси към българската история, особено към периода на Възраждането. В процес на подготовка е основният му труд „История Болгарии“. Но в конкретния случай с лекциите си той трябва да отговори и на ясно определената политическа задача — да представи пред нашите емигранти в СССР една марксистка концепция за миналото, а с оглед на историческия момент и предстоящите задачи — с подчертано внимание към политическите, националните и класовите борби на българите през вековете. Именно тази задача обяснява и акцентите в лекционния курс на Державин.

Лекцията за Л. Каравелов е първият в съветската историопис опит за цялостно монографично разглеждане на живота, революционната дейност, идеологията и творчеството на големия български възрожденец. В този смисъл тя е важен етап в развитието на съветското каравелознание. Ученият прави кратка животописна скица на Каравелов, очертава социалния му произход, пътя му към революцията, идейните влияния върху него. При подбора на фактите Державин се опира предимно на български буржоазни и марксистки автори и показва добро познаване и ориентиране в съществуващата литература. Оценките му са почерпани от съчиненията на Хр. Кабакчиев, Г. Бакалов и М. Димитров, осмислени и обогатени от самия него.

¹⁹ Предисловие. — В: Советский энциклопедический словарь в 4-х томах. Т. 1. М. — Л., 1931. Тиражът на тома е 100 000 экз.

²⁰ Болгарская литература. — Советский..., стлб. 185.

²¹ Тарле, Е. Новая история. Ч. 1 — 2. М., 1939.

Като цяло очеркът дава точна представа за времето, в което е писан, и за състоянието на научните дирения по това време. Ето защо така вътрешно противоречиво е представена и идеологията на Каравелов: той според Державин е възприел позициите на руската разнородна интелигенция, на революционерите демократи, на руския утопичен социализъм, на революционното народничество и началата на радикално-демократическата литературно-художествена критика (според съветското издание „История Болгарии“), или на либерално-демократическата (според българското издание на лекциите). Едновременно с това Каравелов е представен и като демократ-народник, и като човек, отразяващ интересите на радикално настроената дребна буржоазия²². Последната оценка е направо заета от Кабакчиев. Явен е стремежът, без да се подценяват заслугите на Каравелов към националнореволюционното движение, той все пак да остане — заради последните пет години от живота си — в сянката на Ботев и Левски. Това въпреки е тенденция, която се забелязва значително по-рано, още в края на 20-те години. Поради класовия си произход, смята Державин, през 1874 г. Каравелов „се обърква пред този нов революционен порой, който руши и завлича по пътя си всички прегради, каквито и жертви да му струва това; Каравелов не успява да поеме ръководството на този нов порой, до голяма степен бликнал от неговия извор — БРЦК, и пороят отминава покрай него. Каравелов честно и съзнателно отстъпва мястото си на други, които в даден етап от развитието на революцията се оказват на достатъчна висота да разберат нейните насоки и задачи не в зависимост от личния характер или темперамент, защото тези други идеологично стояли на нивото на възникналите нови задачи.“²³

С незначителни изменения същият текст на лекциите на Державин влиза в четвъртия том на неговата „История Болгарии“²⁴. Почти до средата на 50-те години те остават най-пълното изложение на руски език за живота и делото на Каравелов и оказват влияние върху следващите общи курсове и енциклопедични издания независимо от това, дали авторите им се позовават или не на труда на Державин. Би могло да се каже, че като модел на подреждане на информацията за българския възрожденец техният живот е още по-продължителен — биографична скица с акценти върху социалния произход и периода в Русия, маркиране на пребиваването в Сърбия, Австро-Унгария, публицистична дейност в Букурещ и оглавяване на революционното движение като председател на БРЦК, оттегляне от комитета и издаване на сп. „Знание“, литературно творчество. От тези лекции нататък традиционни за съветските автори на общи курсове и термини в енциклопедичните издания стават проблемите за идеологията на Каравелов и нейното формиране, за разбиранията му за политическата платформа на движението, за южнославянската федерация и бъдещото устройство на свободна България, за действията му след гибелта на Левски, взаимоотношенията с Ботев и напускането на комитета.

През 1942 г. Държавният научен институт „Съветска енциклопедия“ започва издаването на серия справочници за отделни страни и региони — „САЩ“, „Страни Тихого океана“, „Британская империя“, „Страни Ближнего и Средного Востока“, „Скандинавские страны“. В тази поредица през 1946 г.

²² Державин, Н. С. Лекции по българска история. С., 1946, 324 — 338. За очерка, посветен на Каравелов срв. Ангелов, Д., Г. Д. Тодоров. Н. С. Державин като историк на българския народ. — Ист. преглед, 1963, № 6, с. 92.

²³ Державин, Н. С. Лекции. . . , с. 320, 327 — 328.

²⁴ Державин, Н. С. История Болгарии. Т. 4. М., 1948. Тиражът на този първи общ курс по българска история до Освобождението, написан от марксистки позиции, е 7000 екз., а на българското издание на лекциите — 15 000 екз.

излиза справочникът „Балканские страны“. Негов отговорен редактор е Ф. Н. Петров. Справочникът съдържа три уводни статии с общобалканска проблематика — „Балканите и балканските народи“ от Васил Коларов, „Балканският полуостров“ от И. А. Шелапутин и „Балканите и немската агресия“ от М. М. Жирмунски. На всяка страна са посветени отделни очерци — Югославия (130 стр.), Румъния (105 стр.), България (92 стр.), Гърция (82 стр.) и Албания (34 стр.). Изданието е снабдено с библиография, хронологическа справка и карти. Очеркът „България“ е разработен от византиниста Б. Т. Горянов, а това обяснява защо като цяло параграфът за освободителното движение през Възраждането прави впечатление с хаотичността на излагания материал и множеството неточности. За Каравелов например се казва, че е „създател на цяла мрежа революционни комитети сред емигриралите в Румъния българи“²⁵. В същото време обаче за първи път в съветско издание от този тип се споменава, че „през 1860 г. група български студенти в Москва начело с Каравелов, Р. Жинзифов, К. Миладинов (станали по-късно видни обществени дейци) организират българско дружество „Братски труд“²⁶. Революционната дейност на Каравелов остава неразкрита, но тази оценка се отнася и за Ботев и Левски, за когото се твърди, че се е самоубил в затвора. В параграфа „Култура“ С. Б. Бернщайн го представя като „първия голям български белетрист“, т. е. възприема оценката на Г. Бакалов. „Литературната си дейност започва в Москва, където живее около десет години. Каравелов е основоположник на реалистическата повест и се намира под силното влияние на Гогол и Шевченко. Силно влияние върху формирането на мирогледа му оказват Чернишевски и Херцен. Най-известни са повестите от сборника му „Българи от старо време“. Каравелов взема активно участие в подготовката на въстание на българския народ против турците, издава вестници, пише публицистични статии. В тази си дейност той е тясно свързан с видния български поет и революционер Христо Ботев, който застава начело на подготовката на въстанието, избухнало през 1876 г., в което и загива.“²⁷ Бернщайн сочи Каравелов и като един от българите „учили в Русия, усвоили всички постижения на руската култура, а после посветили живота си на делото на политическото и културно възраждане на българския народ“ (в параграфа „Културните връзки на българи и руси“)²⁸. В общата хронология са посочени годините на раждането и смъртта на възрожденеца ни и на създаването на „Братски труд“. Както се вижда, представянето на Каравелов е твърде бледо и нелишено от съществени пропуски и неточности, което между другото се дължи на факта, че в авторския колектив не са привлечени специалисти по история на българското Възраждане.

Справочникът „Балканские страны“ с всички свои достойнства и въпреки недостатъците си се ползва с голяма популярност в първите следвоенни години, когато все още липсва достатъчно научна и популярна литература по българските проблеми, а потребността от нея е огромна поради новата общественно-политическа обстановка на Балканите след Втората световна война. Той обаче не оказва въздействие върху по-нататъшното развитие на съветската енциклопедична традиция и върху общите курсове по хуманитарните науки в тази област. В отчета на Катедрата по история на южните и западните славяни в МГУ „М. В. Ломоносов“ за учебната 1946—1947 г. се отбелязва, че студентите от II курс, специализиращи

²⁵ Балканские страны. М., 1946, с. 339. Тиражът на изданието е 50 000 екз. За авторството на Горянов срвн.: Историки-словисты Московского университета. 1939—1979. М., 1979, с. 22.

²⁶ Балканские страны..., с. 339.

²⁷ Пак там, с. 366.

²⁸ Пак там, с. 375.

в катедрата, вместо да ползват посочената от преподавателите литература, разчитат при подготовката си на този справочник, на първото издание на БСЭ и някои други справочници. В такива случаи преподавателите са отказвали да ги изпитват, а и общата им успеваемост е била незадоволителна²⁹. Тази оценка на катедрата категорично разкрива принципите и високите ѝ изисквания, на които почива разбирането ѝ за подготовката на кадри по история на южните и западните славяни, включително на България. Същевременно тя е и косвена оценка на справочника и показва становището на учениите от катедрата, че довоенните енциклопедични издания, в т. ч. и БСЭ, вече не отговарят на новите потребности на времето.

В началото на 50-те години няколко издания дават облика на съветските общи курсове и енциклопедии, засягащи въпросите около живота и делото на Л. Каравелов. Тогава са преведени от български език лекциите на Д. Косев „Нова българска история“ и трудът на Ж. Натан „Българско възраждане“. Явление в българското каравелознание, добре познато на съветските учени, е книгата на М. Димитров „Христо Ботев“ (С., 1948). Именно на тях се опират съставителите на академичната „История Болгарии“, второто издание на БСЭ и третото на МСЭ, на тритомния „Энциклопедический словарь“ и многотомната „Всемирная история“, на университетските учебници по нова история и на учебниците за девети клас на средните училища. Всички изброени издания са готвени в първите следвоенни години и се вписват във втория, съвременния етап от развитието на съветската славистика. Важно значение за тяхното осъществяване има възобновеният в края на 40-те години Институт по славяноведение към АН на СССР, който вижда задачите си във всестранното разработване на историята и културата на славянските народи. „Историята на трудещите се маси — историята на работническата класа и селячеството, историята на революционното движение, на създаването и развитието на националното движение в славянските страни, поели пътя на строителството на социализма, — такива са най-важните области за изследване от съветските историци-слависти.“³⁰

Двухтомната академична „История Болгарии“ излиза в отговор на поставената задача за написване на отделни истории на всяка славянска страна — задача, която има своите научни и обществено-политически измерения. При нарастващия интерес на съветските хора към миналото и настоящето на България, пишат авторите на труда, „наличната литература, даваща общ очерк по история на България, е извънредно оскъдна и в никакъв случай не може да удовлетвори нуждите на съветския читател, още повече, че или е остаряла и представя едностранно българското минало, или е написана от позиции, чужди на марксистко-ленинската методология“³¹. Характерът на изданието определя представянето на Каравелов в него не в отделен очерк, а в контекста на революционното движение в българските земи и дейността на БРЦК. Автор на параграфа „Образуване на БРЦК“ е един от големите съветски историци българисти С. А. Никитин. Като се имат предвид неговите трудове в следващите десетилетия, включително по тези проблеми, веднага става ясно, че страниците за Каравелов са плод на вникване в съществуващата литература, не и на работа с изворите и самостоятелно проучване. Тази оценка не омаловажава значението на „История Болгарии“ в развитието на изследванията на съветските учени за

²⁹ Отчет о работе кафедры истории южных и западных славян в 1946—1947 учебном году. — В: Историки-слависты Московского университета. . . , с. 190.

³⁰ Греков, Б. Д. От редакции. — В: Уч. зап. Института славяноведения. Т. 1. М. — Л., 1949. с. 3.

³¹ История Болгарии. Т. 1. М., 1954, с. 7 и сл.

българския възрожденец. Никитин е обхванал всички до момента постижения на българските и съветските изследвачи в разработването на проблемите — трудовете на П. Зарев, А. Бурмов, С. Каракостов, Д. Т. Страшимиров, Ж. Натан, М. Димитров, партийните документи. Но нека не забравяме, че това е време до голяма степен на утвърдените схеми, на все още липсващи задълбочени проучвания на извори и издирване на нови, на засилена тенденция за противопоставяне на четиримата големи идеолози на Възраждането един на друг, а в общественно-политически аспект — време на култа към личността. И ако днес можем и трябва да отхвърлим преобладаващата част от оценките на Никитин за идеологията на Каравелов, отразени в това издание, то трябва определено да подчертаем — това са оценки не само неговии, а и на тогавашната наука. Ето защо е налице цялата разлятост и противоречивост в представянето на идеологията на Каравелов — той е „буржоазен демократ“, а още и „либерал“ и „либерален просветител“, фактически без инициатива в създаването на БРЦК, а само привлечен от Левски, след гибелта на когото става и „ренегат“, проявява диктаторски стремежи и е изцяло в услуга на сръбската политика. Но Никитин не се поддава докрай на тези преднамерени твърдения — той подчертава важното значение на Каравелов за българската революция, макар че повече го поднася като тезис, отколкото да го докаже аргументирано. И все пак той остава на позициите, че поради класовата си природа Каравелов не може изцяло да приеме революционерите демократи, попада под влиянието на реакционното славянофилство — именно такава е тогавашната оценка на съветската наука за славянофилите — и според особеностите на момента е с революционерите или с просветителите. „За него — пише Никитин — са характерни политическата неустойчивост, колебанията между революционност и либерализъм; и в края на краищата либералният просветител у него взема връх.“³² Тази неизбистреност в оценките за идеологията на Каравелов е характерна не само за Никитин — тя е грешка на растежа на науката и обществото. За времето, когато е писан, трудът е напълно представителен и точен като обобщение на постиженията и слабостите не само на съветското, но и на българското каравелознание.

Тогавашното разбиране за политика и дееца на националното революционно движение Каравелов е сложило отпечатък и върху представянето на българския възрожденец в главата, разкриваща българската култура през тази епоха. Авторът ѝ И. М. Шептунов, впоследствие един от големите специалисти по живота и творчеството на Каравелов дава първия в съветската наука по-цялостен преглед на литературното наследство на Каравелов, който се отличава и с добре дозирани оценки. Но макар и с уговорки и той се е поддал на общата неразбория около идеологията на Л. Каравелов и най-вече около „прелома“ у него след гибелта на Левски. И. М. Шептунов отбелязва, че оттеглянето на Каравелов от комитета оказва влияние и върху качествата на литературните му творби: „В произведенията на Каравелов, създадени след 1874 г., вече няма предишната революционна страст, те са по-слаби и по формата си. Критичното отношение към окръжаващата го действителност в този последен период от творчеството му има не революционен, а либерално-буржоазен характер.“³³ В следващите години, когато пристъпва към задълбочено изследване на литературното наследство на Каравелов, Шептунов ще има нужната научна доблест да преодолее тази своя оценка. За това най-добре свидетелствува трудът му,

³² Пак там, с. 720.

³³ Пак там, с. 318.

публикуван в „Очерки истории болгарской литературы XIX — XX вв.“ (М., 1959).

Тази книга, предназначена за широк кръг от читатели, както пишат създателите ѝ, е „опит за създаване на обобщаващ систематизиран курс по история на българската литература от 50-те години на XIX в. до наши дни. . . В отделни глави са разгледани онези писатели, чието творчество е най-характерно за един или друг исторически период“. Така те осъществяват една отдавнашна идея на академик Н. С. Державин — написване на история на българската литература³⁴.

Каравелов е многократно споменаван в общия преглед на българската литература през епохата. На неговия живот, революционна дейност и литературно наследство е посветена и специална глава. Към времето на написването ѝ авторът И. Шептунов вече е защитил кандидатската си дисертация на тема „Отражение гайдуцкогo движения в болгарской литературе 50—70-х гг. XIX в.“ (М., 1956), в която разглеждат и хайдушките повести на Каравелов³⁵. Детайлният анализ на произведенията на българския възрожденец от всички жанрове, открояването на най-ярките от тях, създадени в Русия, Сърбия или Румъния, очертаването на точното му място в развитието на българската литература показват задълбочената работа на Шептунов по изследване на художественото и идейното наследство на Каравелов, запознаването му с българската научна книжнина. Още в началото на главата, посветена на Каравелов, той категорично отбелязва: името на този „голям писател от епохата на националноосвободителната борба на българския народ през 60-те — 70-те години на XIX в., на един от първите създатели на реалистични произведения в българската проза по право стои редом с имената на Христо Ботев и Иван Вазов. . . Той е изтъкнат революционен деец, голям познавач на бита на българския народ, фолклорист, етнограф, литературен критик, издател и редактор на революционните емигрантски вестници „Свобода“ (1869—1872) и „Независимост“ (1873—1874), а така също и на културно-просветното списание „Знание“ (1875—1878).“³⁶ Жизненият път на Каравелов е представен през призмата на формирането на неговите идейно-политически и художествено-естетически възгледи. В този процес Шептунов откроява опознаването от Каравелов на българската действителност, влиянието на руската обществено-политическа мисъл от 50-те 60-те години и особено на възгледите на революционерите демократи, най-вече на Чернишевски „по естествонаучните, етически и естетически въпроси“. Такова конкретизиране на влиянието на руските революционери демократи върху възгледите на Каравелов срещахме за първи път в съветската наука. „Именно на тези въпроси Каравелов отдава предпочитание, тях възприема по-дълбоко, отколкото проблемите на селската революция, революционната борба и социализма. Това не е могло да не окаже влияние и в бъдеще, когато моментът е изисквал да се прояви решителност и последователност в революционната борба за освобождението на България.“³⁷ Представяйки цялостно творчество на българския възрожденец, Шептунов все пак се спира по-задълбочено на най-ярките произведения от времето на престоя му в Русия — „Паметници. . .“, „Страници. . .“, в Сърбия — „Крива ли е съдбата?“ „Е ли крива судьбина?“, след Будапеща — „Записки от мъртвия дом“; публицистиката му от времето на БРЦК и трилогията „Три картини из българския живот“; „Българи

³⁴ Очерки истории болгарской литературы XIX — XX вв. М., 1959, с. 9, 12.

³⁵ Срв. Ерихонов, Л. С. Руското общество. . ., с. 222.

³⁶ Очерки истории болгарской литературы. . ., с. 52.

³⁷ Пак там, с. 54.

от старо време“ „Записки за България и българите“ и др. Авторът специално изтъква, че Каравелов изхожда от принципите на материалистическата естетика, „отдава огромно значение на възпитателното въздействие на литературата върху читателя, подчертава общественото ѝ значение и пледира за правдивост на литературата“³⁸. Едно от най-големите достойнства на труда на Шептунов е, че той е съумял да открие мястото на Каравелов в българската литература не само като новатор, минал през школата на руската класическа литература, но и като наследник на художественотворческите принципи на Д. Чинтулов и Г. Раковски — писателя, учения и публициста, на революционната традиция на българската литература. В тази връзка той разглежда и хайдушките повести на Каравелов. Добре дозирано Шептунов представя взаимното влияние между творчеството на българския възрожденец и тогавашната сръбска литература. В общия преглед на творчеството му авторът дава и новото си разбиране за произведенията от периода след оттеглянето му от БРЦК. Според него тези съчинения и особено „Три картини из българския живот“ свидетелствуват, че, макар и авторът им вече да се е оттеглил от активна борба, той продължава да стои на демократични позиции и вижда социалната несправедливост също толкова остро, както и преди, бори се със социалното зло за народното дело³⁹. Този извод Шептунов подкрепя с анализа на трите произведения в художествен и идеен аспект. Посочвайки, че с трилогията си „Отмъщението“, „После отмъщението“, „Тука му е края“ Каравелов по същество прави първия опит за написване на български роман, след цялостния преглед на творчеството му Шептунов стига до извода, че заедно с Ботев той е основоположник на „българския реализъм, одухотворен от революционната романтика и патоса на народната борба“⁴⁰.

„История Болгарии“ и „Очерки истории болгарской литературы XIX — XX вв.“ са два труда с дълъг научен живот. Именно те заедно с руските издания на книгите на Д. Косев и Ж. Натан служат за основа на разделите в енциклопедичните издания и общите курсове по литература и история, засягащи живота, дейността и творчеството на Каравелов. Тази констатация се отнася и до малкото случаи, в които С. А. Никитин и И. М. Шептунов не са автори на съответните раздели в публикациите от 50-те и 60-те години.

Във второто издание на БСЭ съставителите отбелязват, че целта им е тази енциклопедия да се превърне в „систематизиран свод от знания по социално-икономическите и естествените науки, техниката, военното дело и да стане универсален справочник за широките кръгове на съветската интелигенция, да осветли световноисторическите победи на нашата страна, постиженията на СССР в областта на икономиката, науката, културата, изкуството“. Необходимостта от него е продиктувана както от обществено-политическото развитие на СССР и следвоенна Европа, така и от новите постижения на науката, от невъзможността на първото издание да отговори на новите изисквания на времето⁴¹.

Каравелов е споменат на няколко пъти в термина „Болгария“ от С. А. Никитин, И. М. Шептунов и българския учен А. Бънков. Статията е в петия том, подготвен през 1950 г., т. е. по времето, когато в съветската наука все още няма монографични изследвания за живота и делото му и авторите са принудени да се опират предимно на постиженията на българските учени — буржоазни и марксистки, и на току-що излязлата „История Болгарии“ на

³⁸ Пак там, с. 59.

³⁹ Пак там, с. 69.

⁴⁰ Пак там, с. 75.

⁴¹ От Редакции. — БСЭ. Т. 1. М., 1950. Тиражът на изданието е 300 000 екз.

акад. Державин. Каравелов е охарактеризиран като ръководител на радикално-буржоазното крило на БРЦК, на което са били присъщи колебанията и което е довело до смекчаване на редица положения в програмата на комитета. Макар и да е изпитвал влиянието на революционерите демократи, като представител на буржоазията Каравелов не е могъл да възприеме революционната им същност и е „непоследователен революционер“. За философските му възгледи е казано, че се е колебаел между буржоазните реформисти и революционерите демократи и след участието си в революционната борба до 1874 г. преминава в лагера на просветителите реформисти. „Колебанията му отразяват идеологията на либералните слоеве на националната буржоазия.“ Като мислител, поет и литературен критик е под влиянието на руските материалисти Белински, Херцен, Чернишевски и Добролюбов. За литературното му творчество е отбелязано, че в първия период до 1874 г. „отразява революционните настроения на народа“, доказателство за което е „знаменитото двустиише „Свободата не ще екзарх! Искра Караджата!“. Изтъкнато е влиянието на Херцен и Чернишевски, на Гогол и Шевченко. От произведенията му са споменати „Паметници. . .“ и „Страници. . .“⁴²

Терминът „Каравелов“ е разработен от С. А. Никитин. Възрожденецът е представен като „виден български публицист и обществен деец, крупен писател-реалист“. От биографията му са отбелязани родното място и социалният произход, годините на пребиваване в Русия, Сърбия и Букурещ. Погрешно е посочено, че е завършил Историко-филологическия факултет на Московския университет. Подчертано е влиянието на руските революционери демократи, които не възприема докрай. Като председател на БРЦК, избран през 1869 г., издава „Свобода“ и „Независимост“. Оглавява радикално-буржоазното крило в комитета. Пропагандата му в сп. „Знание“ е оценена като „аполитична“, а политическият му идеал е буржоазната република. Творчеството му е разделено на два периода — до 1874 г., когато е написал най-добрите си произведения: „Паметници. . .“, „Крива ли е съдбата“, „Сока“, „Горчива съдбина“, и след 1874 г. Посочено е значението на сръбския му период за развитието на реализма в сръбската литература и ролята на Каравелов като „един от основоположниците на реализма в българската литература“. Стиховете му са писани под влияние на Шевченко и „имат известно значение“⁴³.

Както се вижда, в сравнение с първото издание на БСЭ животът и делото, художественото наследство на Каравелов са представени значително по-пълно. Нещо повече — посочена е и литература за него — брошурата на Б. Пенев „Любен Каравелов“ (С., 1936) и книги, излезли в България по времето, когато е готвен томът — на Г. Константинов (1949), В. Христу (1948) и библиографията „Любен Каравелов“ (1948). На читателите се препоръчват осемтомното издание на съчиненията му от З. Стоянов, фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме“ (1947) и руските „Повести и рассказы“ и „Болгары старого времени“. В представянето на Каравелов и тримата автори са се стремили да отчетат последните постижения на науката, да очертаят главните моменти в живота му и да покажат най-значителните му произведения.

Към „широките кръгове на съветските читатели — работници, кооператори, градската и селската интелигенция, учащата се младеж“, е адресирано

⁴² България. — БСЭ. Т. 5. М., 1951, 416 — 417, 436, 438.

⁴³ Каравелов. — БСЭ. Т. 20. М., 1953, 97 — 98. Статията не е подписана. За авторството на С. А. Никитин срв. Историки-слависти московского университета. . . , с. 64.

третото издание на МСЭ⁴⁴. В термина „Болгария“ авторът М. Е. Позолотин не се спира на революционната дейност на Каравелов. Сред водачите на националнореволюционното движение са посочени само „революционерите демократи В. Левски и Хр. Ботев“. Името му срещаме единствено в литературната част на термина. Авторът и И. М. Шептунов характеризира Каравелов като един от писателите, които развиват българската проза през 50-те — 70-те години (тук са още В. Друмев и И. Блъсков), и един от българите, учили в Русия и „възприели руската прогресивна култура“⁴⁵. Вероятно Шептунов е автор и на термина „Каравелов“. Такъв термин се появява за първи път в МСЭ. Охарактеризиран е като „български писател и обществен деец, участник в националноосвободителната борба“. Акцентът е поставен върху московския период от живота му. Изтъкнато е, че през 1869 г. е избран за председател на БРЦК и оглавява радикално-буржоазното крило в него, а след 1874 г. престава да се занимава с политическа дейност. Като писател създава повести на руски, български и сръбски език и е един от основоположниците на реализма в българската литература. От произведенията му са отбелязали „Страници. . .“, „Крива ли е съдбата“ и „Паметници. . .“. На читателите са препоръчани българското тритомно издание на съчиненията му (1954—1956) и руските „Повести и рассказы“ и „Болгары старого времени“. От цялата съществуваща литература е посочен само трудът на Н. Кондарев „Идеологията на Любен Каравелов“ (1957), т. е. последното крупно изследване за българския възрожденец (томът излиза две години по-късно, през 1959)⁴⁶.

За най-широките кръгове на съветските читатели е предназначен тритомният „Энциклопедический словарь“, издаден през 1953—1955 г. Отчитайки наличието на второто издание на БСЭ, създателите на речника се стремят в малки по обем статии да дадат „най-кратко обяснение на понятията и термините и да включат някои най-важни справочни данни“⁴⁷. Поради ограничения обем авторите на термините не са означени. В термина „Болгария“ Каравелов не е споменат — казано е само, че по време на освободителната борба „начело на българския народ застават революционерите демократи Васил Левски, Христо Ботев и др.“ В самостоятелния термин Каравелов е представен като „изтъкнат български писател и политически деец, един от идеолозите на националноосвободителното движение“, чиято политическа дейност се характеризира с непоследователността си, и който към края на живота си се е оттеглил от революционерите демократи. Сред съчиненията му, писани на руски, български и сръбски език, са посочени „Паметници. . .“, „Страници. . .“, „Крива ли е съдбата“, като в последното се търси влиянието на романа на Чернишевски „Какво да се прави“ и на Херцен „Кой е виновен“⁴⁸.

Изданието на МГУ „История южных и западных славян“ (1957) бележи началото на издаване на университетски учебници в СССР по проблемите на историята и културата на славянските народи. Идеята за такива учебници и помагала датира от началото на 40-те години, след създаването на катедрата в Московския университет и принадлежи на акад. Пичета. Този първи учебник е в тираж от 9000 екземпляра.

На 23 страници авторът на глава XV „Разлагане на феодално-

⁴⁴ От редакции. — МСЭ. Т. 1. М., 1958. Томът е с тираж 250 000 екз.

⁴⁵ Болгария. — МСЭ. Т. 1. стлб. 1103, 1108.

⁴⁶ Каравелов. — МСЭ. Т. 4. М., 1959, стлб. 513. Тиражът на тома е 310 000 екз.

⁴⁷ От редакции. — Энциклопедический словарь в трех томах. Т. 1. М., 1953. Тиражът на изданието е 500 000 екз.

⁴⁸ Каравелов. — Энциклопедический. . . Т. 2. М., 1954, с. 36.

крепостните и развитие на капиталистическите отношения в България. Националноосвободителното движение на българския народ. Освобождението на България от Русия (края на XVIII — 70-те години на XIX в.)“ С. А. Никитин представя в синтезиран вид проблемите на българската възрожденска епоха. Сред дейците на националноосвободителното движение е открит и Любен Каравелов. Акцентът е поставен върху московския период от живота му, когато изпитва влиянието на руската революционно-демократична мисъл, но „не става последователен привърженик на революционно-демократичната програма“. Никитин смята, че Каравелов е възлагал твърде много надежди на сръбската помощ и по този начин е подценявал значението на борбата на самия български народ. Той го характеризира като „буржоазен демократ, изразител на интересите на дребната и средната буржоазия. Политическият му идеал е самостоятелна буржоазна републиканска България“. Като писател той възприема естетическите възгледи на Чернишевски. През април 1870 г. заедно с Левски създава БРЦК, чиято задача е отхвърлянето на османското иго и създаването на Дунавска федерация. Програмата на комитета, според Никитин, е компромис между радикално-буржоазните възгледи на Каравелов и революционнорепубликанските на Левски. Специално са подчертани разногласията между двамата дейци, довели до множество спънки в работата на комитета и до особеностите на програмата му. След гибелта на Апостола тези разногласия между двете крила се задълбочават, като Каравелов все повече се отдалечава от революционната борба към либералното просветителство и в крайна сметка започва да издава „аполитичното“ списание „Знание“, а Ботев застава начело на революционното крило в комитета и се обявява против Каравелов. Вижда се, че Никитин представя Каравелов по начин, подобен на този в „История Болгарии“, съвсем леко смекчен, но в основата отново като противопоставяне на Каравелов първо на Левски, а после и на Ботев. В хронологическата таблица, приложена в края на учебника са посочени годините, в които е живял българският възрожденец — в това издание 1835—1879⁴⁹.

През същата 1957 г. излизат „Очерки истории южных и западных славян“, ръководство за учители в средните училища, подготвено от ленинградските университетски слависти. Целта на изданието е „да допълни, задълбочи и разшири знанията на учителите по основните въпроси от историята на славянските народи“⁵⁰. Материалите за националноосвободителното движение на българите са разработени от известния българист В. Н. Белановски. Каравелов е представен като „виден български обществен деец и крупен писател реалист“, който заедно с Левски основава през 1870 г. БРЦК в Букурещ и оглавява умереното, либерално крило в комитета. Каравелов и привържениците му не вярват напълно в силите на народа. Той „по-специално проявява колебания и по въпроса за формата на бъдещото устройство на България, като смята, че този въпрос трябва да се уточни по-късно“ в зависимост от желанието на самия народ. Те разчитат на сръбската помощ и гледат на създаването на Дунавската федерация като на „необходимо условие за освобождението на България“. Според Белановски, след гибелта на Левски Каравелов и привържениците му вземат връх в комитета и стоят на изчаквателни позиции, което фактически води комитета до бездействие чак до август 1874 г., когато революционно-демократичното крило съумяло да ги убеди в необходимостта от свикване на общо събрание и постепенно поело в свои ръце делото на БРЦК. След оттеглянето на Каравелов от комитета,

⁴⁹ История южных и западных славян. М., 1957, 262 — 264.

⁵⁰ Очерки истории южных и западных славян. Пособие для учителей. Под ред. С. М. Стецкевича. Л., 1957, с. 4. Тиражът на изданието е 16 000 екз.

Ботев предприема стъпки за реорганизирането му, оглавявайки лявото революционно крило⁵¹. Видно е, че Белановски не стига до крайности в противопоставянето на Каравелов на Левски и Ботев и се стреми към една про-обективна оценка за мястото му в дейността на комитета. Всъщност в учебниците за IX клас на средните училища и христоматиите към тях, издавани през 50-те години, главното внимание е насочено към Ботев, а Левски и Каравелов обикновено са споменавани мимоходом сред дейците на националноосвободителното движение с демократични убеждения⁵². Причините за това трябва да се търсят в трайно утвърдилата се линия на противопоставяне на двамата на Ботев и изтъкването на последния на преден план поради разбирането, че той е социалист-утопист и затова заслужава най-много внимание. Ето защо е рядко споменаван и Раковски. Отделни очерци за четиримата няма. Специално се подчертава влиянието на руските революционери демократи върху мирогледа им.

През 50-те години българската проблематика е застъпвана и в университетските и институтските учебници по нова обща история. В изданието от 1958 г. с главен редактор П. С. Галкин автор на главата „Народите на Балканския полуостров през 50-те — 60-те години на XIX в.“ е Никитин. Той представя Каравелов като републиканец, буржоазен демократ, изразяващ интересите на дребната буржоазия, изпитал влиянието на руските революционери демократи. След московския период, вече в Сърбия във връзка с подготовката на борбата ѝ срещу Османската империя, разчитайки повече на Сърбия, отколкото на силите на българския народ в борбата за освобождение, Каравелов „взема активно участие в сръбския политически и литературен живот“⁵³. В БРЦК, чийто създател е заедно с Левски, той оглавява радикално-буржоазното крило и противостои на революционно-демократичното начело с Левски.

Многотомната „Всемирная история“ започва да излиза също през 50-те години. Проблемите на националноосвободително движение и на българската възрожденска култура в този труд са разработени от С. А. Никитин, Л. П. Солнцева, А. А. Грешкович, И. С. Кремер, Г. Л. Арш, В. Г. Карасов, И. Н. Частухин и С. В. Никольски. Изданието е „първият в марксистката литература обобщаващ труд, който осветлява пътя, изминат от човечеството от най-стари времена до наши дни“. Както отбелязват неговите създатели, налице са необходимите обществени и научни предпоставки за осъществяването му. Написването на една цялостна световна история според тях би било „невъзможно без разкриването на мястото на славянските народи в нея, на историята на вековната им освободителна борба и богатата им самобитна култура“. Без да претендират за пълнота на изложението и осветляване на всички проблеми, авторите все пак се стремят да обхванат възможно по-пълно историята на отделните страни и народи и да я проследят през

⁵¹ Пак там, 179 — 180.

⁵² Срв. Новая история. Учебник для IX класса средней школы. Под ред. М. Хвостова. В изданието от 1945 до 1948 г. няма глави за историята на южните славяни. Това от 1949 г. е означено като „издание четвертое, переработанное и дополненное“. В него за първи път се появява глава „Южные и западные славяне в конце XIX — начале XX вв.“. Неин автор е А. Я. Манусевич.

⁵³ Новая история. Т. 2. 1789—1870. М., 1958, с. 647. Подобна е информацията за Каравелов и в: Нарочницкий, А. Л., Новая история. Ч. 1. М., 1963, с. 622. Автор на главата „Буржуазно-национальное освободительное движение и образование самостоятельных государств в Балканских странах“, където се съдържа тя, отново е С. А. Никитин. В „Новая история. Первый период“. М., 1972, също предназначена за студентите, авторката на съответния параграф И. М. Белявская свързва дейността на БРЦК само с В. Левски, без да споменава Каравелов. В хронологическата таблица събитията от българската история не са включени. В Хрестоматия по новой истории. Т. 2. 1815—1870. М., 1965, липсват документи за Каравелов.

призмата на взаимните им влияния и връзки. При подбора на материала те се стараят да открият „най-важните факти, които позволяват да се даде цялостна картина на световния исторически процес в рамките на една епоха и като се отчита своеобразието му в отделните страни“. Целта на изданието е едновременно да подпомогне разпространението на историческите знания и разширяването на международните връзки в областта на науката и културата⁵⁴.

Том шести проследява развитието и на българското националноосвободително движение през 50-те — 60-те години на XIX в. Автор на очерка и този път е Никитин. Той пише, че „Каравелов се различава от Левски по това, че стремейки се към националното освобождение на България, не издига никаква програма за социално преустройство“⁵⁵. Тази неаргументирана оценка е невярна, защото пледирайки и работейки за българското освобождение, Каравелов естествено не си представя България като феодална държава, каквато все още по това време е Османска империя; а като република от типа на Швейцария или САЩ. Точно такива са оценките на самия Никитин в останалите му посочени по-горе работи. Отново е много ярко противопоставянето Каравелов на Левски — докато Левски разчита на широките народни слоеве, Каравелов, според Никитин, се стреми преди всичко към съглашение със сръбското правителство, т. е. не се уповава на самия народ. Въпреки всичко двамата заедно основават БРЦК през 1870 г., в който Каравелов оглавява едно от крилата. В тези няколко реда липсва определение за политическите възгледи на Каравелов и за политическата физиономия на оглавяваното от него крило, различни от революционнотодемократичните на Левски, както ги представя авторът. Като цяло Каравелов е окачествен като „писател реалист и крупен обществен деец“. В същия том, в главата „Литературата и изкуството през 1789—1871 г.“, в параграфа за балканските страни, Полша, Чехословакия и Унгария авторите Солнцева и Гершкович (никой от тях не е българист) представят Каравелов като „писател реалист, певец на свободата“, формирал се под въздействието на руската демократична култура, написал около 30 повести и разкази, сред които са посочени „Войвода“, „Дончо“, „Мъченик“ и „Маминото детенце“. Той „въвежда в литературата съвременната тематика, полага началото на развитието на критическия реализъм в България, утвърждава в българската проза образа на революционера-борец“⁵⁶. Основните съчинения, препоръчвани на читателя, са „История Болгарии“, първият том на първото академично издание „История на България“, съветските издания на книгите на Д. Косев и Ж. Натан, както и българският сборник с документи „Положението на българския народ под турска власт“ (1953, съставител Н. Тодоров). В хронологическата таблица към тома от всички събития в българските земи е отбелязано само: „1870. Създаване на Националния революционен комитет в България от В. Левски и Л. Каравелов.“⁵⁷

Том седми на „Всемирная история“ проследява развитието на човечеството от Парижката комуна до Октомврийската революция. Национално-освободителното движение на българския народ е разгледано в общия параграф „Източната криза през 70-те години“, включен в глава десета, чиито автори са И. С. Кремер, Г. Л. Арш, В. Г. Карасьов и И. Н. Частухин. Акцентът в редовете за БРЦК е поставен върху дейността на Левски и Ботев. Заради статиите на последния са споменати и печатните органи на комитета „Свобода“ и „Независимост“, без обаче да се говори, че те са редактирани и

⁵⁴ Всемирная история. Т. 1. М., 1955, с. V, XX, XXIII. Тиражът на изданието е 165 000 екз.

⁵⁵ Всемирная история. Т. 6. М., 1959, с. 525.

⁵⁶ Пак там, с. 692.

⁵⁷ Пак там, с. 754.

издавани от Каравелов. След гибелта на Левски, пишат авторите, председателят на комитета Л. Каравелов, „който дотогава взема активно участие в освободителната борба, се заема изключително с просветителска дейност“⁵⁸. Това твърдение обаче е доста далеч от истината. Каравелов е споменат още веднъж в този том — в главата за литературата и изкуството през периода (автор С. В. Николски) като един от големите обществени и литературни дейци на епохата редом със Славейков и Ботев⁵⁹. Сред препоръчаната литература е и второто издание на монографията на Ал. Бурмов за БРЦК (1950). За Каравелов извори не са дадени.

На Любен Каравелов е посветена отделна глава в учебника за педагогическите институти „История зарубежных литератур XIX в.“ (1957, тираж 50 000 екземпляра; II издание 1961г., тираж 40 000 екземпляра). Какви са побудите на авторите за включването на българската литература в учебника не е ясно, тъй като в предговора те отбелязват, че задачата им е да представят пред студентите „основните явления в литературите на Франция, Англия, Германия, Америка, Полша, Чехословакия и Унгария“⁶⁰. Текстовете за Каравелов в двете издания са еднакви, но във второто е поправена една груба печатна грешка, допусната в първото — че е бил в Сибир (вместо в Сърбия), и са споменати стихотворенията му. Авторката Н. П. Михалская разглежда Каравелов като „основоположник на реализма в българската проза, . . . изтъкнат представител на прогресивната обществена мисъл от времето на подема на националноосвободителната борба в България през 60-те — 70-те години. Литературнопублицистичната дейност на Каравелов е тясно свързана с политическата му дейност в България, Русия, Румъния и Сърбия.“ Пребиваването му в Москва и запознаването с руската класическа литература и революционната младеж според Михалская се оказват решаващи за формирането на мирогледа му. „Но жизненият път и социално-политическите възгледи на Каравелов не са лишени от значителни колебания. От 1874 г. той се оттегля от политическа дейност. Това е предизвикано от временния разгром на революционните организации. Непоследователността на революционните възгледи на Каравелов довеждат до излизането му от състава на Централния революционен комитет. В последните години на живота си Каравелов издава вестник (sic!) „Знание“, чиято цел е да просвещава народа чрез популяризирането на научни знания.“⁶¹ На следващите страници авторката представя писателя и критика Каравелов, разглежда формирането и същността на литературните му възгледи, връзката на хайдушката тема в творчеството му с произведенията на Раковски и подчертава, че „призовавайки читателите към национална и социална борба, Каравелов се стреми чрез силата на образите, които създава в произведенията си да докаже необходимостта от такава борба“, а още и да покаже неизбежността на поражението, което ще претърпят Османската империя и българските чорбаджии⁶². Освен че споменава „Паметници. . .“, „Страници. . .“, вестниците „Свобода“ и „Независимост“, Михалская се спира подробно на най-важните повести и разкази на Каравелов и ги подлага на идейно-естетически анализ. В главата „Болгарская литература“ тя представя Каравелов заедно с Раковски и Ботев като водачи на революционно-демократичното крило в българската общественост, „което призовава към

⁵⁸ Всемирная история. Т. 7. М., 1960, с. 169.

⁵⁹ Пак там, с. 689.

⁶⁰ История зарубежной литературы XIX века. М., 1957, с. 3; Второ издание — М., 1961, с. 3. Следващите позовавания са по първото издание.

⁶¹ История зарубежной литературы. . ., с. 531, 532.

⁶² Пак там, с. 535, 536.

освобождение на страната чрез въоръжено въстание и готви освободителна революция⁶³.

В средата на 50-те години към разработването на темата за Каравелов пристъпва съветската философска наука. Във втория том от многотомната „История философии“ очеркът за България е написан от младия тогава историк, но вече и кандидат на историческите науки Л. В. Воробьов, който в следващите години израства като един от най-крупните познавачи на живота, делото, идеологията и литературно-художественото наследство на Каравелов. Няколкото страници, посветени на българския възрожденец, правят силно впечатление с новия изворов материал, въведен в обръщение от автора и особено с новите постановки. Наред с широко познатите осемтомно и тритомно издания на съчиненията на Каравелов са използвани отделни броеве на „Свобода“ и „Независимост“, документи от архива му, съхраняван в Народната библиотека в София. Воробьов пише за участието му в нелегалните студентски кръжоци в Москва, спира се на статията му от 1862 г. „По поводу славянского отдела газеты „День““, на сътрудничеството му в печатните органи на „Омладина“ със статии по балканския въпрос и критически обзори на сръбската литература, на критиките му срещу сантиментализма и реакционния романтизъм. В „Крива ли е съдбата“ Каравелов създава образи на „новите хора, които се обявяват против закостенялостта и полуфеодалната рутина на сръбския живот“⁶⁴.

Без да влиза в открит спор с предшествениците си, Воробьов всъщност създава една нова и научноаргументирана представа за Каравелов, преодолявайки и някои свои неотдавнашни възгледи. Народът според Каравелов, отбелязва той, „е субект на всички социални изменения, единствената сила, способна да ликвидира националния и феодалния гнет. Народът е истинският суверен и истинският самодържец на бъдещата свободна държава.“⁶⁵ Така Воробьов се противопоставя на широко разпространеното мнение, че Каравелов не е вярвал в силите на народа. Авторът подчертава, че нашият възрожденец е „първият мислител в България, който след многовековното господство на теологията и религията пропагандира материализма като цялостно философско учение. Материалистическите възгледи на Каравелов, развивали се в борбата с идеализма и църковното мракобесие, са теоретичната основа на социалнополитическите му концепции. Каравелов остава материалист до края на живота си въпреки по-късната си политическа еволюция надясно.“⁶⁶ Бидейки материалист, Каравелов естествено се противопоставя на философския идеализъм на либералите, групирани около „Читалище“, „Век“, „Право“, „Напредък“. В миросгледа му са налице и отделни диалектически идеи. Под формата на политически искания „тези идеи на диалектиката играят революционна роля.“⁶⁷

За първи път в подобен род издание е поставен въпросът за историческите възгледи на Каравелов. Те са окачествени като идеалистически поради представите му за народността — „свкупност от езика, обичаите, вярванията и прочие“ и разбирането му, че материалното производство няма решаващо значение. Авторът изтъква, че в социологическите възгледи на Каравелов определено място заемат антропологическите елементи и че той надценява ролята на географския фактор в развитието на обществото⁶⁸. В

⁶³ Пак там, с. 523.

⁶⁴ История философии. Т. 2. М., 1957, с. 513. Тиражът на тома е 50 000 екз. В следващите години поредицата беше преведена и на български език.

⁶⁵ Пак там, с. 513. Срв. и с. 516.

⁶⁶ Пак там, с. 514.

⁶⁷ Пак там, с. 515.

⁶⁸ Пак там, с. 517, 516.

представите си за природата Каравелов стои на материалистически метафизични позиции, на обективни идеалистически в разбирането за историческия процес и на материалистически в естетиката и литературната критика.

Обобщавайки наблюденията си върху теоретическите позиции на Каравелов, революционната му и литературната му дейност, Воробъов стига до важни изводи, които категорично противостоят на някои от възловите предубеждения, натрупани към това време в българската и съветската наука. Той посочва, че „либерално-реформистката програма на „Знание“, която обективно е в ущърб на революционното движение, съвсем не позволява Каравелов да бъде отъждествяван с буржоазните либерали от средата на 70-те години“. Аргументацията на схващането си Воробъов търси в литературните му съчинения след 1875 г., от които се вижда, че „у Каравелов се запазва ненавистта към турските насилници и чорбаджиите, стремежът към социален преврат. Либералните колебания на Каравелов не означават, че той е изменил на народното дело, но той се заблуждава, считайки, че само дългият път към духовното просвещение и израстването на народа може да доведе до революция. В „Знание“ Каравелов продължава пропагандата на материализма и материалистическата естетика.

Теоретическите възгледи на Каравелов са първият етап от развитието на революционно-демократическата идеология и материалистическата философия в България, отделяща се от либерално-буржоазната идеология. В дейността и произведениата си Каравелов е изразител на двойствена природа на селяните, занаятчиите, на дребната буржоазия изобщо. Той изразява не само революционните им стремежи, но и собственическата им природа, техните слаби страни като собственици. В това е ключът за разбиране на колебанията и залитанията му към либерализма и противоречивостта във възгледите му.

Но — подчертава Воробъов — близостта между революционерите демократи Левски и Ботев, от една страна, и Каравелов, от друга, е много по-съществена от различията между тях. Тази близост се състои в провъзгласяването на необходимостта от борба срещу феодализма, срещу турското владичество, а следователно на необходимостта от борба за решаване на аграрния въпрос в интерес на селячеството, в разбирането, че националното движение има социално съдържание и отразява стремежа на трудещите се класи към социално освобождение от феодалния гнет, в борбата за свобода и равенство за народните маси, т. е. за селяните и занаятчиите, за демократична република. Общофилософската основа на възгледите на тези български революционери демократи е материализмът.⁶⁹ Оттук и възгледите на Ботев Л. Воробъов разглежда като един следващ етап в развитието на революционния демократизъм на българска почва⁷⁰. Въпреки някои не съвсем приемливи оценки очеркът на Воробъов се превърна в едно от най-съществените явления в съветското каравелознание. През 50-те години именно Л. Воробъов наред с Л. С. Ерихонов, И. М. Шептунов и Д. Ф. Марков, опирайки се на емпиричния материал, поставиха поновому въпросите за идеологията и дейността на Любен Каравелов, оценявайки го в една или друга степен като революционер демократ.

В съветската философска литература обаче, и за жалост не само в нея, много от тези оценки не срещнаха нужния прием. През 1960 г. излезе първото издание на „Краткий очерк истории философии“. До 1981 г. той претърпя още три издания — през 1967, 1975 и 1981 г., но текстът за Каравелов остана непроменен в него, т. е. българската философска мисъл от епохата на

⁶⁹ Пак там, 518 — 519.

⁷⁰ Пак там, с. 523, 525, 527.

Възраждането е представено в него почти единствено с Ботев. Авторът И. С. Нарски отбелязва: „Видни идеолози на освободителното движение са В. Левски (1837—1873) и просветителят материалист Л. Каравелов (1835—1879). Каравелов е първият български мислител от XIX в., който излиза с открита пропаганда на материалистическата философия, почиваща върху идеите на Фойербах и Чернишевски.“⁷⁴

Термин „Каравелов“ липсва и в издадените през 50-те години и по-късно философски речници под редакцията на М. М. Розентал и П. Ф. Юдин, както и под редакцията на И. Т. Флоров. Включен е само термин „Ботев“⁷². Нищо не се споменава за Каравелов и в учебниците по история на политическите учения — дори в тези, които излизат през 70-те години⁷³. И в тях е отредено място само за Ботев и Левски.

На прага на новото десетилетие беше направена равностметка за постиженията на съветската славистика в следвоенните години и бяха очертани новите задачи пред изследователите. В статията на В. Д. Королук и И. А. Хренов от 1960 г. беше дадена обзорна преценка на традициите на дореволюционната славистика, на тяхното усвояване и обогатяване след победата на Октомврийската революция. Отчитайки постиженията, двамата автори отбелязват важното значение, което се е придавало на изследванията за влиянието на руските революционери демократи върху обществените дейци на България и Сърбия, по-специално върху Каравелов и Ботев. Тези проблеми и развитието на националноосвободителното движение, революционните връзки между славянските народи, националното им възраждане, формирането на националните култури, издирването и публикуването на извори за тях Королук и Хренов виждат като централни пред съветските учени, занимаващи се с епохите на феодализма и капитализма в славянските страни и народи⁷⁴. Множеството последвали самостоятелни изследвания се отразиха благоприятно върху представянето на Каравелов в енциклопедичните издания и общи курсове.

През 60-те години продължава издаването на подготвената в края на предишното десетилетие „Украинска съветска енциклопедия“, една от първите съветски национални енциклопедии. Тя си поставя задача да насочи вниманието на читателя към онези термини, които имат пряко отношение към историята и културата, към съвремението на Съветска Украйна, да го запознае с други страни и народи, преди всичко с онези, които са поели пътя на изграждане на социалистическото общество⁷⁵.

В термина „България“ авторите на историческата част В. А. Жебокришки и И. М. Кулинич споменават Каравелов като един от дейците, които наред с Раковски и особено с „революционерите демократи Васил Левски и Христо Ботев“ са изиграли важна роля в борбата за национално освобождение. В литературната част на термина О. В. Шпилова пише за влиянието на

⁷¹ Краткий очерк истории философии. М., 1960, с. 384. Тиражите на изданието са съответно 100 000 (1960), 30 000 (1967), 50 000 (1975) и 70 000 екз. (1981).

⁷² Срв. Краткий философский словарь. М., 1951 и следващите издания от 1952, 1954, 1955 г. под ред. на М. Розентал и П. Юдин; Философский словарь. Под ред. Т. Флорова. изд. IV. М., 1980; Философский словарь, под ред. М. М. Розенталя и П. Ф. Юдина. изд. II. М., 1968. Във Философский энциклопедический словарь. М., 1983 липсва и термин „Ботев“, но тъй като изданието няма предговор, не са ясни и принципите на подбор и комплектоване на словника му.

⁷³ Срв. История политических учений. М., 1955, II издание — М., 1960; История политических учений. М., 1959, следващи издания — 1965, 1971.

⁷⁴ Королук, В. Д., И. А. Хренов. И тоги задачи славистических исследований в СССР (1945—1959). — Вопросы истории, 1960, № 6, с. 119.

⁷⁵ Передмова. — УРЕ, Т. 1. Київ, 1959.

Шевченко, Гогол и Марко Вовчок над творчеството на Каравелов⁷⁶. Авторът на термина „Каравелов“ не е посочен. В него българският възрожденец е представен като „писател, публицист и обществен деец“. На преден план е изнесена литературната му дейност, изтъкнато е сътрудничеството му в руските периодични издания, най-вече в „Отечественные записки“, а от съчиненията му са посочени „Памятники. . .“, „Страницы. . .“ и вестниците „Свобода“ и „Независимость“, в които печата редица статии. Мирогледът му се формира под влиянието на руските революционери демократи и Шевченко. Художествените му произведения са писани под влияние на Шевченко и М. Вовчок, чиито произведения превежда. Пише на български, руски и сръбски, разкрива реакционността на „българските либерали и духовенството, призовава народа на борба“. С неговото име е свързано началото на критическия реализъм в българската литература. Заедно с Левски през 1870 г. той създава БРЦК и става негов председател, а след 1874 г. се оттегля от политическа дейност. На читателите авторът препоръчва тритомното българско издание на съчиненията му, украинското „Дончо“ и руското „Повести и рассказы“⁷⁷.

През 70-те и 80-те години термини „Каравелов“ бяха включени в още няколко съветски национални енциклопедии — Белоруската, Казахстанската, Литовската, Таджикската и Латвийската, издадени на съответните езици на съветските републики⁷⁸.

Ново явление в съветската енциклопедична традиция стана издаването на специална енциклопедия за децата. В първото ѝ издание от 60-те години Каравелов не е споменат. Главното внимание е отново към Ботев, а Левски и Раковски са посочени почти мимоходом от авторите Н. Н. Яковлев, Ю. Н. Яркин и Ю. Е. Тупикова⁷⁹.

Второто издание на „Детская энциклопедия“ започва да излиза малко след като е завършено издаването на първото — през 1964 г. Авторът на очерка „Русите и българите през войната от 1877—1878 г.“ А. А. Улунян, един от изтъкнатите съветски специалисти по история на Българското възраждане, посочва, че начело на националноосвободителното движение на българския народ застават „революционерите Г. Раковски, В. Левски, Л. Каравелов, Хр. Ботев“ и подчертава влиянието на руските революционери демократи върху формирането на мирогледа им⁸⁰. В очерка „Литературата през XIX — началото на XX в.“ в параграфа за българските литературни творци В. Злиднєв отбелязва: „В повестите и разказите на Л. Каравелов за първи път са изобразени ярки национални характери.“⁸¹ Тиражът на изданието е 500 000 екземпляра и то се ползва със заслужена популярност не само сред децата в съветската страна, но и зад граница.

Нов момент в съветската енциклопедична традиция бе и публикуването на специализирани енциклопедии по отделните науки.

⁷⁶ България. — УРЕ. Т. 2. Київ, 1960, с. 17. 21.

⁷⁷ Каравелов. — УРЕ. Т. 6. Київ, 1961, с. 179.

⁷⁸ Беларуская савецкая энцыклапедыя. Т. 5. Минск, 1972, с. 421, (тираж 25 000 экз.); Казак совет энциклопедиясы. Т. 5. Алматы, 1974, с. 256 (тираж 40 000 экз.); Энциклопедияи советии Тоҷик. Т. 3. Душанбе, 1981, с. 234 (тираж 20 000 экз.). Lietuviškoji tarybinė enciklopedija, v. 5, Vilnius, 1979, p. 295 (тираж 75 000 экз.); Latvijas padomju enciklopēdija, v. 4, Riga, 1983, p. 668 (тираж 75 000 экз.).

⁷⁹ Яковлев, Н. Н. Русские и болгары в войне 1877—1878 годов. — ДЭ. Т. 7. М., 1961, с. 530; Яркин, Ю. Н. Болгария. — ДЭ. Т. 9. М., 1962, 109 — 114; Тупикова, Ю. Е. Литература нового времени. — ДЭ. Т. 10. М., 1961, с. 128.

⁸⁰ Улунян, А. А. Русские и болгары в войне 1877—1878 гг. — ДЭ, II изд. Т. 8. М., 1967, с. 502.

⁸¹ Злиднєв, В. -И. Писатели Болгарии. — ДЭ, II изд. Т. 11. М., 1968, с. 213.

Според замисъла на създателите си „Советская историческая энциклопедия“ (по-нататък СИЭ), предназначена за специалистите, студентите и аспирантите по история, за широките кръгове на интелигенцията, има преди всичко справочен характер. Главното внимание е насочено към проблемите на новата и най-новата история. В сравнение с БСЭ и МСЭ в нея са поместени много „нови статии — термини по история на СССР и останалите страни, множество нови статии по история на революционното и националноосвободителното движение“. Много внимание е отделено и на проблемите на историографията и осветляването на въпросите в съвременната наука, подсилен е библиографският апарат⁸².

В историческата част на термина „България“ авторът С. А. Никитин отбелязва, че „създаденият през 1870 или 1869 г., според последните изследвания, Български революционен централен комитет (БРЦК), най-дейни участници в който са В. Левски и Л. Каравелов, и широката мрежа от вътрешни революционни комитети извършват огромна работа по подготовката на общобългарското националноосвободително въстание, но не успяват да го организират“. В хронологическата таблица са дадени годините, през които излиза „Свобода“ на Л. Каравелов и създаването на БРЦК през 1869 или 1870 г. от Левски и Каравелов⁸³. Сред изворите са посочени двата сборника с документи „Положението на българския народ...“ и тритомникът „Освобождение Болгарии от турецкого ига“, а сред литературата — трудовете на К. Иречек, А. Л. Погодин, Я. Сакъзов, Н. С. Державин, Д. Косев, Й. Митев, Ж. Натан, Д. Ангелов и М. Андреев, българското и съветското академично издание по история на България, „Кратка история на България“ (1958).

И в тази енциклопедия автор на термина „Каравелов“ е Никитин. Каравелов е охарактеризиран като „български обществен деец, писател, публицист и философ“. След Москва заминава за Белград като кореспондент на умеренолибералните вестници „Голос“ и „Русские ведомости“. В Сърбия се сближава с радикално-демократичната младежка организация „Омладина“, после е изгонен от сръбските власти, емигрира в Австро-Унгария, където е арестуван по обвинение в убийството на М. Обренович. От 1869 г. живее в Румъния. „Литературните и обществено-политическите възгледи на Л. Каравелов — пише авторът — се оформят под влиянието на руската реалистическа литература, литературна критика, прогресивна публицистика, особено на произведенията на руските революционери демократи Н. Г. Чернишевски, Н. А. Добролюбов, А. И. Херцен, под влияние на популярните по това време в Русия съчинения на историците позитивисти Бокл и Драйпер; и в същото време известно влияние върху Каравелов оказва славянофилството. Каравелов обяснява обществените явления със закономерностите на природата и надценява значението на географската среда. Народът той счита за субект на всички обществени промени, а демокрацията — за най-добро държавно и обществено устройство. Нейния образец вижда в държавния строй на САЩ. Каравелов се стреми към освобождението на България от турско иго, но няма ясна представа за обществено-политическия строй на освободената страна.“⁸⁴ Каравелов редактира революционните вестници „Свобода“ и „Независимост“, а през 1870, или през 1869 г. според други автори, заедно с В. Левски е избран в състава на БРЦК. Той е автор на програмата на комитета. През 1872—1875 г. оглавява радикално-буржоазното крило в комитета и за разлика от Левски не явява във възможността за освобождение

⁸² От Редакции. — СИЭ. Т. 1. М., 1961. Тиражът на изданието е 65 000 екз.

⁸³ България. — СИЭ. Т. 2. М., 1967, стлб. 531 — 532, 554.

⁸⁴ Каравелов. — СИЭ. Т. 6. М., 1965, стлб. 1011 — 1012.

само със силите на народа, а разчита предимно на външна помощ, най-вече от Сърбия. След оттеглянето си от БРЦК в списание „Знание“ прокарва идеите на чистото просветителство. В българската литература той е основоположник на критическия реализъм. Произведенията му рисуват бита и нравите на българското общество, героичната борба на хайдутите. От тях Никитин посочва „Паметници. . .“, „Крива ли е съдбата“, „Страници. . .“, „Сока“, изтъква влиянието на повестите му, писани в Сърбия върху сръбската реалистична литература, но специално подчертава, че това са произведения, създадени до 1874 г., т. е. преди Каравелов да се оттегли от БРЦК. От съчиненията му на читателя се препоръчват осемтомното издание на З. Стоянов, тритомното от началото на 50-те години и „Публицистиката на Любен Каравелов 1860—1869“ (С., 1957). Сред литературата са трудовете на Д. Благоев, М. Димитров, библиографията „Любен Каравелов“ (Плевен, 1959), сборникът „Изследвания и статии за Любен Каравелов“ (С., 1963) и книгата на Л. В. Воробьов за философските и социалогическите възгледи на българския възрожденец (М., 1962)⁸⁵. Благодарение на последната книга — едно от най-ярките явления в съветското каравелознание — идва и разширяването на тематическия обхват на термина „Каравелов“: за първи път в съветската енциклопедична практика се говори за философските и социалогическите му възгледи.

За първи път в съветска енциклопедия в СИЭ се появява и терминът „Български революционен централен комитет“. Разработен е от М. А. Бирман, добре познат с изследванията си върху революционните традиции на българския народ. Той отбелязва големия интерес на историците в България към въпросите около създаването и дейността на комитета. „Приема се, че БРЦК е създаден по инициатива на В. Левски и Л. Каравелов“ в Букурещ през 1869 г. — според Ал. Бурмов, а според Д. Косев — през втората половина на 1870 г. Освен революционерите демократи начело с Левски в него влизат и лица, „колебаещи се между революционерите и либералите.“ Както и Никитин, Бирман посочва, че програмата е публикувана в руското емигрантско списание „Народно дело“, излизащо в Женева, и по същество представлява „компромис между буржоазно-радикалното и революционно-демократичното течение“, без да вижда обаче Каравелов като оглавяващ буржоазно-радикалното крило, или пък да говори за това, че е председател на комитета. В литературата по термина са посочени изследванията на А. Бурмов и Д. Косев⁸⁶.

Едновременно с издаването на СИЭ започва да излиза и „Краткая литературная энциклопедия“ (по-нататък — КЛЭ), предназначена за „писатели, журналисти, педагози-филолози, студенти и аспиранти по филология, за всички читатели, интересувани се от литературата“. Задачата на авторите ѝ е в сбита форма да представят „само най-важните въпроси, само основните биографични сведения и кратка характеристика на творчеството на най-известните писатели от различни страни“, а в обзорните статии да отразят накратко развитието на художествената литература в съответната страна⁸⁷.

Автори на термина „Болгарская литература“ са известните българисти Д. Ф. Марков и И. М. Шептунов. Те отбелязват, че през 60-те — 70-те години на XIX в. в българската литература „протича процес на по-нататъшното развитие на романтизма и заедно с това — на задълбочаване на реалистичните тенденции, който намира отражение в прозата на Каравелов, в творчеството на П. Р. Славейков, на младия Вазов и в изключителната

⁸⁵ Пак там.

⁸⁶ Болгарский революционный центральный комитет. — СИЭ. Т. 2. М., 1962, стлб. 580 — 581.

⁸⁷ От Редакции. — КЛЭ. Т. 1. М., 1962. Тиражът на изданието е 100—110 000 екз.

лирика на Ботев“, обръщат внимание на Каравеловите вестници „Свобода“ и „Независимост“. От изследванията върху българската възрожденска литература на читателя се препоръчват трудовете на Б. Пенев, В. Велчев, Г. Константинов и Л. Ерихонов⁸⁸.

Четиримата възрожденски писатели са споменати в термина „Болгарский язык“ (авторът му не е посочен), тъй като с творчеството си са допринесли за „окончателното формиране на съвременния български литературен език през втората половина на XIX в.“ От лингвистичната литература са препоръчани съчиненията на Б. Пенев, Б. Цонев, К. Мирчев и Ст. Младенов⁸⁹.

Терминът „Каравелов“ в КЛЭ е разработен от И. М. Шептунов. В краткото представяне на жизнения му път в българските земи, Русия, Сърбия и Румъния стремежът на автора е да проследи формирането на българския възрожденец като писател и обществен деец; подчертано е влиянието на Н. В. Гогол, Н. А. Некрасов, Т. Г. Шевченко, И. С. Тургенев, М. Вовчок върху него. „Каравелов е първият българин последовател на революционерите демократи — пише Шептунов. — Той не вярва в реформите на турските поробители и вижда в революцията единствен изход.“ Потресен от гибелта на Левски, „Каравелов се оттегля от активна борба, прекратява издаването на в. „Независимост“. От 1875 г. той се обръща към просветителството, започва да издава сп. „Знание“ и издига девиза „Знанието е сила“; организира „Дружество за разпространение на научни знания“, издава детска литература. Оттеглянето му от революционната борба е понесено тежко от българската емиграция в Букурещ. По време на Освободителната война Каравелов е преводач в главната квартира на руската армия.“⁹⁰ Както се вижда, голяма част от информацията, особено за времето след 1875 г., се появява за първи път в съветско енциклопедично издание. Подчертавайки, че Каравелов е основоположник на българския критически реализъм, Шептунов посочва основните теми в творчеството му и изброява произведенията му „Войвода“, „Паметници. . .“, „Страници. . .“, „Крива ли е съдбата“, „Сока“, „Наказал я бог“, „Дончо“, „Горчива съдбина“, „Мъченик“, „Българи от старо време“, няколко стихотворения, „Свобода“ и „Независимост“, говори и за фолклорните му записи от времето преди пристигането му в Москва. Освен тритомното българско издание на съчиненията му и руското „Повести и рассказы“ на читателите са препоръчани изследвания на Л. С. Ерихонов, И. М. Шептунов, М. Димитров — „Любен Каравелов“ (С., 1959) и статията на Ст. Божков (сп. „Език и литература“, 1954, кн. 1).

„Философская энциклопедия“ започва да излиза през 1960 г. Създателите ѝ виждат задачата си в съставянето на „систематизиран свод от знания по история на философията и социологията, по диалектически и исторически материализъм, по философските въпроси на съвременното естествознание и психология, по въпросите на логиката, етиката, естетиката, историята на религията и атеизма. Философската енциклопедия е призвана да съдейства за широкото разпространение на марксистко-ленинската философия.“ Нейната редакция е водена от желанието „да покаже възможно най-пълно ролята на много народи в развитието на философската мисъл“, на отделни техни представители, които са философи непрофесионалисти. Издаването е предназначено за „научните работници, преподавателите, студентите и аспирантите, за пропагандистите и лекторите, за дейците на печата и културата, за съветския, партийния, комсомолския и профсъюзния актив, за

⁸⁸ Българска литература. — КЛЭ. Т. 1, стлб. 675.

⁸⁹ Болгарский язык. — КЛЭ. Т. 1, стлб. 680.

⁹⁰ Каравелов. — КЛЭ. Т. 3. М., 1966, стлб. 382 — 383.

всички онези, които се интересуват от философия, стремят се да си изработят строен и цялостен научен марксистки мироглед⁹¹.

Българската философска и обществена мисъл под едноименния термин в енциклопедията е представена от Л. В. Воробъов и българския учен А. Бънков. Те отбелязват, че „преломът във философските възгледи на революционерите-демократи е свързан с името на Каравелов, който оказва значително влияние на развитието на демократичната идеология в България, пропагандирайки широко идеите на руските революционери-демократи“. Заедно с Левски той създава БРЦК и пише първата му програма, а вестниците му „Свобода“ и „Независимост“ допринасят за развитието на националноосвободителното движение. „Каравелов е създател на материалистическото направление във философията и естетиката, на реалистическото течение в литературата.“ В следващите редове обаче се наблюдава едно връщане назад към все още неизживяни наслоения в оценките за българския възрожденец. „Свойствени са му обаче просветителски илюзии. В просвещението Каравелов вижда основното оръдие за обществените промени. От страх да не отблъсне вярващите от революционното движение той запазва във философията си елементи на деизма.“ После Каравелов е охарактеризиран като един от българските революционери-демократи наред с Левски и Ботев и са подчертани и обяснени различията между руските и българските революционери-демократи. Точно в тази част на термина се откриват и някои приносни моменти в трактовката на българската философска мисъл през Възраждането и взаимовръзките ѝ с руската обществена мисъл⁹².

Терминът „Каравелов“ е разработен от българския философ Гр. Грозев в духа на очерка на Л. Воробъов от том втори на „История философии“, без обаче да са възприети всички негови положения. Грозев например твърди, че „през 1875 г. Каравелов минава на позициите на просветителството, което намира израз в издаваното от него сп. „Знание“. В биографичната част на термина са посочени социалният произход на възрожденеца, пребиваването му в Русия, Сърбия и Румъния, участието му с Левски в създаването на БРЦК и редактирането на печатните органи на комитета „Свобода“ и „Независимост“. Каравелов е охарактеризиран като материалист, но антропологическият характер на материализма му го води до метафизични представи, макар че използва и някои диалектически положения, за да докаже необходимостта от революция. Пак поради този характер на материалистическите си възгледи българският възрожденец се опитва да обясни социалните явления със закономерностите в природата и надценява ролята на географския фактор в живота на обществото. Въпреки някои деистични елементи на мирогледа си „той воюва срещу религиозните представи и защитава науката, отхвърля пътя на свръхчувствителната истина. Главното в социологическите идеи на Каравелов е концепцията му за народа като субект на всички изменения в обществото, като сила, способна да ликвидира националния и феодален гнет.“ В термина са приведени доста цитати от съчинения на Л. Каравелов, разкриващи философските му възгледи. Доста подробна е и библиографската справка за трудовете на българския възрожденец — около 10 български и съветски заглавия, и на изследванията за него от Л. В. Воробъов, Б. Пенев, В. Христу, Г. Константинов, Гр. Грозев, Н. Кондарев, М. Димитров, Т. Павлов. Посочени са и две библиографии (С., 1948; Плевен, 1959)⁹³.

⁹¹ От Редакции. — Философская энциклопедия. Т. 1. М., 1960. Тиражът на Т. 1 е 55 000 екз., а на Т. 2, където попада терминът „Каравелов“ — 69 500 екз.

⁹² Болгарская философская и общественная мысль. — Философская..., с. 181.

⁹³ Каравелов. — Философская энциклопедия. Т. 2. М., 1962, 455 — 456.

През 1963 г. излиза второто издание на енциклопедическия речник, този път в два тома. „В последните години — пишат съставителите му — в редакцията му се получиха много читателски писма с пожелание за ново издание на речника в по-стегнат вид, но не за сметка на пълнотата на словника, с обновени материали и по възможност със засилен справочен характер.“⁹⁴ Именно такава задача си поставят и съставителите му. Авторите на термините „България“ и „Каравелов“ не са посочени. Както и в първото издание Каравелов не е включен в първия термин, липсва и Раковски⁹⁵. В самостоятелния термин е представен като „български писател, участник в националноосвободителната борба против турското иго“. Учи в Москва. Председател е на БРЦК от 1870 до 1873 г., а през 1874 г. се оттегля от политическа дейност. Основоположник е на реализма в българската литература. От произведенията му конкретно спомената е само „Крива ли е съдбата“⁹⁶.

От 1966 г. започва да излиза „Украинският съветски енциклопедичен речник“, който си поставя подобна задача като енциклопедичния. И в него в термина „България“ имената на Раковски и Каравелов липсват⁹⁷. В неговия по обем термин „Каравелов“ българският възрожденец е представен като писател и обществен деец, един от организаторите и ръководителите на националноосвободителното движение на българския народ и един от основоположниците на критическия реализъм в българската литература. От произведенията му на руски, сръбски и български са посочени „Войвода“, „Дончо“, „Българи от старо време“. Превеждал е произведенията на Шевченко и М. Вовчок. В това издание също е допусната грешката, че е завършил Московския университет⁹⁸. Термините са без подписи на авторите.

Важен момент в развитието на съветската славистика през 60-те години е издаването на два университетски учебника по история на южните и западните славяни — през 1966 г. от Киевския университет и през 1969 г. от Московския.

В киевското издание автор на очерка за националноосвободителното движение на българския народ е един от големите изследвачи на това движение С. И. Сиделников. За Каравелов той пише във връзка със създаването на БРЦК и го представя като виден български писател и публицист, издател на вестниците „Свобода“ и „Независимост“ и техен редактор. На страниците им той води пламенна революционна пропаганда. Около „Свобода“ се обединява българската емиграция от Сърбия и Румъния. „С не по-малка енергия — пише авторът — Каравелов провежда практическата работа по обединението на всички демократични и прогресивни сили на народа“⁹⁹. Той възприема предложението на Левски за общ конгрес с цел изясняване на спорните въпроси между различните течения. На това събрание през април — май 1872 г. се създава БРЦК. След смъртта на Левски и задълбочаването на кризата в революционната организация Л. Каравелов се оттегля от БРЦК и минава на буржоазно-просветителски позиции. В хронологическата таблица са посочени годините, през които живее Каравелов, а за 1869—1876 г. е

⁹⁴ От Редакции. — Энциклопедический словарь в двух томах. Т. 1. М., 1963. Тиражът на изданието е 400 000 екз.

⁹⁵ България. — Энциклопедический. . . , с. 63.

⁹⁶ Каравелов. — Энциклопедический. . . , с. 460.

⁹⁷ България — Український радянський енциклопедичний словник. Т. 1. Київ, 1966, с. 211. Тиражът на изданието е 75 000 екз.

⁹⁸ Каравелов. — Український. . . Т. 2. Київ, 1967, с. 44.

⁹⁹ Історія південних і західних слов'ян. Київ, 1966, с. 157. Тиражът на изданието е 3500 екз.

отбелязано, че е съществувал БРЦК с най-видни представители Левски, Каравелов и Ботев¹⁰⁰.

Московският учебник идва в отговор на обсъжданията на славистичните въпроси и преподаването им във висшите учебни заведения, състояли се през 1962 г. в Москва и 1963 г. в Киев на срещите на съветските слависти преподаватели. По същество това е нов, различен от изданието от 1957 г. учебник. Написан е от членовете на Катедрата по история на южните и западните славяни към Историческия факултет на МГУ и сътрудници от други московски институти и съветски университети¹⁰¹. Автор на XIII глава „България в края на XVIII — 70-те години на XIX в.“ е И. Н. Частухин. При окончателното ѝ оформяне се включва и Л. В. Горина. Там за Л. Каравелов се казва, че учи в Москва и изпитва влиянието на революционерите демократи и славянофилите, а във вестниците си „Свобода“ и „Независимост“ пропагандира идеите за освобождение чрез революция. По негова и на Левски инициатива през октомври 1869 г. се създава БРЦК, който на общото си събрание през пролетта на 1872 г. приема устав и програма, изработени в съответствие с проектите на Левски и Каравелов. Тогава Каравелов е избран за председател на комитета. След гибелта на Левски той започва да се съмнява в успеха на прилаганата от него тактика и преминава от революционни към просветителски позиции и дейност, а самият комитет изпада в дълбока криза¹⁰². В параграфа „Културата на Българското възраждане“ авторът отбелязва огромното значение на вестниците на Раковски, Каравелов и Ботев за пробуждането на националното самосъзнание и определя Каравелов като голям прозаик, който в „много повести и разкази правдиво показва турските насилия и зверства, експлоататорската антинародна същност на богатите, борбата на българите за освобождение, бита и нравите им“. От произведенията му са посочени „Крива ли е съдбата“, „Войвода“, „Българи от старо време“, „Маминото детенце“¹⁰³.

През 70-те години трето издание претърпява БСЭ. В процеса на подготовката му, който протича успоредно с издаването на първите национални съветски енциклопедии и първите съветски енциклопедии по отделните науки, във всички републики, в различни научни учреждения, институти, държавни, профсъюзни и комсомолски организации, в предприятия, творчески обединения, висши учебни заведения, библиотеки, музеи и пр., беше изпратен за обсъждане проектът за словника. При окончателното комплектуване на словника бяха отчетени и постъпилите над 3000 отзива, съдържащи повече от 50 000 предложения. „Това позволи да се подобри подборът на думите, да се обогати словникът с термини, които отразяват нивото на съвременната наука.“¹⁰⁴

И в третото издание на БСЭ автор на очерка по история в термина „Болгария“ (до Освобождението) е С. А. Никитин, а на литературата — Д. Ф. Марков. Никитин е автор и на раздела „Обществени науки“ от същия термин. В съответствие със съвременните постижения той представя Каравелов като един от видните дейци на БРЦК. В развитието на българската философия през Възраждането Каравелов е изтъкнат като един от идеолозите на революционната демокрация наред с Левски и Ботев, които „утвърждават материалистическото течение в българската философия“.

¹⁰⁰ Пак там, с. 406.

¹⁰¹ История южных и западных славян. М., 1969, 3 — 4. Тиражът на учебника е 18 000 екз.

¹⁰² Пак там, с. 265 сл.

¹⁰³ Пак там, с. 269, 270.

¹⁰⁴ От Редакции. — БСЭ. Т. 1. М., 1970. Тиражът на изданието е 630 000 екз.

Историческите му възгледи не са разгледани. Очертано е мястото на Каравелов, Раковски, Левски и Ботев в развитието на българската икономическа мисъл през Възраждането. Интересът им към политикономията е мотивиран с потребностите на участието им в борбите за национално освобождение и с разработването на политическата им програма. В раздела за възрожденската литература Каравелов е споменат като един от прозаичите. Сред литературата по проблемите са посочени съчиненията на Ж. Натан „Икономическа история“ (руският превод от 1961 г.), лекциите на Д. Косев и статията му „Към историята на революционното движение в България 1867—1871“ (1958), сборникът с изследвания на С. А. Никитин „Очерки истории южных славян и русско-балканских связей 50—70-х гг.“ (М., 1970) и „Славянские комитеты в России“, тритомната академична „История на България“ и съветската академична „История Болгарии“¹⁰⁵.

Терминът „БРЦК“ с автор М. А. Бирман почти изцяло дублира съответния термин от СИЭ. В литературата са посочени съчиненията на А. Бурмов и на С. И. Сиделников „Борьба течений в первом Болгарском революционном комитете“ (Харьков, 1962)¹⁰⁶.

За разлика от СИЭ в третото издание на БСЭ терминът „Каравелов“ е разработен от И. М. Шептунов. Веднага трябва да се отбележи, че наред с термина от същия автор в КЛЭ това е най-пълното изложение от подобен род за Каравелов в съветско енциклопедично издание. В него са представени в синтезиран вид основните възгледи на автора от очерка му от 1958 г. и застъпвани в по-нататъшните му изследвания. Той ширира жизнения път на Каравелов до пристигането му в Москва, отчита влиянието на славянофилите върху формирането на мирогледа му, но смята, че в много по-голяма степен са му повлияли революционерите демократи, произведенията на Гогол, Некрасов, Шевченко, Тургенев, М. Вовчок. От съчиненията му са отбелязани „Войвода“, „Памятники. . .“, „Страницы. . .“, вестниците „Свобода“ и „Независимост“. Добре са представени сръбският и букурещкият период от живота му. В Букурещ сътрудничи с българските революционери демократи, член е на БРЦК, а от 1872 г. и негов председател, автор на програмата на комитета. Той не вярва в обещанията на турското правителство за реформи и в острите си публицистични произведения от това време призовава към революция. Художественото творчество на Каравелов се отличава „с органическата си обвързаност с националноосвободителната антифеодална борба, със създаването на образа на положителния герой-борец, творческото възприемане на народната поезия, съчетанието на революционно-романтични мотиви с реализъм“. Каравелов е представен като основоположник на критическия реализъм в българската литература, а литературнокритическите му статии поставят началото на българската материалистическа естетика. От произведенията му на светския читател се препоръчват българското тритомно издание и второто издание на руски език (1954). От изследванията за живота, дейността и литературното му наследство са посочени очеркът на Шептунов, монографиите на Л. Воробьев (1962), М. Димитров (1959) и Кр. Шарова — „Любен Каравелов и българското освободително движение 1860—1867“ (С., 1970), и на И. Конев — „Белетристът Каравелов“ (С., 1970), отчетени са най-добрите постижения на българското и съветското каравелознание до момента, включително и най-новите изследвания¹⁰⁷.

¹⁰⁵ България. — БСЭ. Т. 3. М., 1970, стлб. 1425 — 1426, 1462, 1465, 1470.

¹⁰⁶ Болгарский революционный центральный комитет. — БСЭ. Т. 3, стлб. 1501 — 1502.

¹⁰⁷ Каравелов. — БСЭ. Т. 11. М., 1973, стлб. 1109 — 1110.

Второ издание през 70-те години претърпя и Украинската съветска енциклопедия, този път на руски език, в 12 тома. В термина „България“ авторът на историческата част — украинският българист П. С. Сохан — споменава Каравелов като един от идеолозите и организаторите на национално-революционното движение, продължител на делото на Г. С. Раковски. В раздела „Литература“ от същия термин Е. В. Шпиловская поставя Каравелов сред писателите, отразили в творчеството си „революционния устрем на поробените българи“¹⁰⁸.

Авторът на термина „БРЦК“ не е посочен. Комитетът е създаден по инициатива на Левски и Каравелов, но дейността на последния в него не е разкрита¹⁰⁹.

Терминът „Каравелов“ е написан от А. Д. Кетков. Маркиран е жизненият път на възрожденеца ни, „сътрудничил с Левски и Ботев“, взел участие в създаването на БРЦК и написал програмата му. От 1872 г. Каравелов е председател на комитета. „Потресен от трагичната гибел на В. Левски, през 1873 г. (sic!) излиза от състава на комитета и се оттегля от активна борба.“ Материалист във философските си възгледи, той е един от основоположниците на критическия реализъм в българската литература, автор на повече от 20 повести и разкази, писани на български, руски и сръбски език. От произведенията му са споменати „Паметници. . .“, „Страници. . .“, „Дончо“, „Българи от старо време“, „Маминото детенце“, преводите му на Шевченко и М. Вовчок. На читателя се препоръчват украинското издание на „Дончо“ (1953), руското издание на „Българи от старо време“ (1957), а от изследванията — монографията на Л. В. Воробьев и за първи път в подобно издание — библиографията „Любен Каравелов“, съставена от Л. П. Лихачова (М., 1954)¹¹⁰.

През 1976 г. излиза втората част на „Новая история“ под редакцията на Н. Е. Овчаренко, предназначена за студентите от историческите факултети на педагогическите институти. Автор на главата „Создание буржуазных национальных государств на Балканском полуострове и их развитие в 1871—1900 гг.“ е В. Г. Карасьов. Той пише за Каравелов във връзка със създаването на БРЦК и дейността му и като председател на комитета. След гибелта на Левски и масовите арести на членовете на организацията „Л. Каравелов, усъмнил се в успеха чрез революционна борба, изоставя организацията и преминава на просветителски позиции“¹¹¹. Литература за България не се посочва. Липсват събития от българската история и в общата хронологическа таблица, приложена в края на учебника.

Това е почти последното включване на Каравелов и изобщо на славянската проблематика в съветските учебници по нова обща история.

През 1978 г. излиза от печат учебникът на видния съветски литературовед, ленинградски българист В. Д. Андреев „История болгарской литературы“. Той е предназначен за „студентите от специалните отделения по славянска филология, а също и за студентите от неспециализираните отделения на филологическите факултети в университетите и педагогическите институти, в които се изучават езиците и литературите на задграничните славянски народи“. Авторът вижда задачата си в написването на аналитичен преглед на историята на българската литература с изтъкване на особеностите на историческото ѝ развитие, връзките ѝ с останалите славянски литератури и мястото и ролята ѝ в европейския литературен процес; в разкриването на

¹⁰⁸ България. — УСЭ. Т. 1. Киев, 1978, с. 512, 514. Тираж 50 000 екз.

¹⁰⁹ БРЦК. — УСЭ. Т. 1, 516 — 517.

¹¹⁰ Каравелов. — УСЭ. Т. 4. Киев, 1980.

¹¹¹ Новая история, 1871—1917. Ч. 2. М., 1976, с. 170. Тираж 110 000 екз.

идейно-естетическото съдържание на творчеството на най-значимите български литературни творци¹¹². В този учебник, който има до голяма степен характер на научно изследване по редица проблеми, В. Андреев е отчетел постиженията на своите предшественици — български и съветски учени, включително на изследвачите на Каравелов.

Освен бележите за Каравелов и неговото творчество, срещащи се многократно в раздел втори „Литература българското Възрождения (вторая половина XVIII в. — 1870-те годы)“, Андреев посвещава на възрожденеца ни отделен, доста обемен очерк. Каравелов е охарактеризиран като „изтъкнат обществен деец, мислител, революционер, публицист, писател“. Кратко, но категорично е представен животът му до заминаването му в Москва, очертани са факторите, които го оформят като личност: семейството му, една „патриархална среда, която обаче не е била чужда на напредничавите просветни идеи на времето“, училището — образованието му при „видните педагози просветители Н. Геров и Й. Груев“ и в гръцкото училище в Пловдив. „Рано породилите се граждански и патриотични чувства — заключава Андреев — го подтикват да записва народни песни и предания.“¹¹³ Разглеждането на московския, сръбския и румънския период от живота му е подчинено на изясняване на общественно-политическата обстановка в съответната страна, състоянието на идейно-политическата мисъл в нея и идеите, които Каравелов възприема, или под чието влияние се формира мирогледът и писателското му верую. Специално внимание е отделено на значението на възрожденеца ни в общественно-политическия и културен живот на Русия и Сърбия, на отношението на властите към него. Подчертан е стремежът на Андреев да подири измеренията на живота на Каравелов в емиграция в контекста на задачите пред българското общество. Тази част от очерка прави силно впечатление с ерудицията на автора, с добре премислените оценки и с умело подбраната конкретна информация. Като цяло Каравелов е представен като революционер демократ, непоследователен докрай (има се предвид периодът след 1874 г.). Андреев се солидаризира с мнението на Л. Воробьев, че идеологията на Л. Каравелов „отразява първата степен от формирането на революционната демокрация в българското освободително движение.“¹¹⁴

За първи път в съветската наука, в издание от този тип, са разкрити връзките на Л. Каравелов с И. Прижов. Направен е сполучлив опит за оценка на значението на всяко едно идейно-политическо течение, с което Каравелов влиза в допир, за формирането на концепцията му за пътищата за разрешаване на актуалните проблеми на българската нация. От тези позиции и в тясна връзка с идеологията и идейно-естетическите възгледи на Каравелов в съпоставка с постиженията на предшествениците и съвременниците му в българската, руската, сръбската и украинската литература е коментирано литературното наследство на Каравелов. Според Андреев Каравелов литературът принадлежи в еднаква степен на трите родствени литератури не само защото пише на български, руски и сръбски, но и защото отразява в творбите си проблемите на българското, руското и сръбското общество от това време и търси в тях „близостта на общественно-политическите и литературно-естетическите стремежи на най-напредничавите хора в Русия, Сърбия и България“¹¹⁵.

¹¹² Андреев, В. Д. История болгарской литературы. М., 1978, 3 — 4. Тиражът на изданието е 9000 екз.

¹¹³ Пак там, с. 90.

¹¹⁴ Пак там, с. 94.

¹¹⁵ Пак там, с. 103.

В края на 70-те години трето издание претърпява учебникът по история на южните и западните славяни, издаван от МГУ. В създаването му участвуват преподаватели от Катедрата в МГУ, научни сътрудници от Института по славяноведение и балканистика при АН на СССР, преподаватели от Харковския университет и Калужския педагогически институт. Учебникът е съобразен с утвърдената от Министерството на висшето и средното специално образование на СССР през 1974 г. нова програма на Курса по история на южните и западните славяни за държавните университети на СССР¹¹⁶.

Автор на главата „България в края на XVIII — 70-те години на XIX век“ е С. И. Сиделников. Каравелов е представен в параграфа „БРЦК“ като председател на организираните през 1869 г. комитет и като издател на „Свобода“, която „в този период най-пълно изразява идеите на революционното течение в българското националноосвободително движение“. След създаването на комитета в Ловеч, който се превръща в „ръководен център на революционните комитети не само в България, но и извън пределите ѝ, БРЦК в Букурещ продължава „да съществува формално“. Присъединилите се към комитета буржоазни елементи усилват колебанията си след гибелта на Левски. По същото време „положението се усложнява и от това, че Каравелов постепенно започва да преминава от революционна борба към позициите на просветителството“. От текста се вижда, че макар и да не е дословно казано, мнението на автора е, че след гибелта на Левски по времето на кризата в организацията, Каравелов е в редиците точно на тези „колебаещи се буржоазни елементи“¹¹⁷.

За Каравелов се говори в главата „Културата на националното Възраждане“ във връзка с вестниците му, изиграли „голяма роля в развитието на просветата, науката и литературата“. Посочено е, че той е „родоначалник на критическия реализъм в българската литература“ и значението на руската литература за неговото формиране като писател. Сред произведенията му като най-важни са изтъкнати „Българи от старо време“, „Войвода“, „Дончо“ и „Мъченик“¹¹⁸.

През 1980 г. излиза първото издание на еднотомния „Енциклопедическият словарь“. Огромният тираж от 1 200 000 екземпляра се оказва недостатъчен и последват още две издания (1983 и 1984 г.). Информацията за Каравелов е една и съща и в трите издания. В термина „Болгария“ той не е споменат, тъй като изложението има най-общ характер¹¹⁹. В отделен термин е представен БРЦК — „1869 (1870 ?) — 76, организация (В. Левски, Л. Каравелов, Хр. Ботев и др.), ръководила националноосвободителната борба на българския народ против турското иго“¹²⁰. Поради ограничения обем съвсем лаконичен е и терминът „Каравелов“: „български обществен деец, писател, публицист и философ, оглавил през 1872—1875 г. радикално-буржоазното крило на БРЦК, на който е член“. Че е председател на комитета не се говори, но е отбелязано, че е автор на програмата, основоположник на критическия реализъм в българската литература. От съчиненията му са открити „Паметници. . .“, „Страници. . .“, „Българи от старо време“¹²¹.

¹¹⁶ Срв. Програма курса „Истории южных и западных славян“ для государственных университетов, спец. история. М., 1975.

¹¹⁷ История южных и западных славян. М., 1979, с. 568 сл. Тиражът на изданието е 15 000 екз.

¹¹⁸ Пак там, с. 276, 277.

¹¹⁹ Энциклопедический словарь. М., 1980, с. 154.

¹²⁰ Пак там, с. 155.

¹²¹ Пак там, с. 549.

Този преглед на темата за Каравелов в съветските енциклопедични издания и общи курсове по хуманитарните науки¹²² показва трайното ѝ присъствие в тях независимо от обема и качествата на представянето. Върху тези два критерия за оценка винаги са оказвали влияние поне два решаващи фактора — състоянието на научните дирения и времето, в което са създадени. Веднага трябва да се отбележи, че със съвсем малки изключения, статиите в енциклопедиите и очерците в общите курсове дават много точна представа за степента на проученост на живота и делото на Каравелов в съответното време на излизането им. Някои от тях (например работите на Н. С. Державин, И. М. Шептунов, Л. В. Воробьев и В. Д. Андреев) имат достоинствата на важни етапи в развитието на съветското каравелознание.

В повечето случаи авторите са най-изтъкнати, водещи учени в съветската българистика, специалисти по Българското възраждане, по история на националноосвободителното и национално-революционното движение, на възрожденската култура, изследвачи на самия Каравелов. Този избор се отнася преди всичко за следвоенния период, когато израстват първите специалисти по Българското възраждане в съветската страна, когато с тази проблематика се заемат добре подготвени и утвърдени учени. Така през 50-те и началото на 70-те години почти във всички издания темата е разработвана от С. А. Никитин, чийто възгледи търпят сериозно развитие, и от И. М. Шептунов. Годишите, в които са писани, се долавят много ярко във всяка една от разглежданите статии с обществено-политическия климат и със състоянието на научните дирения в България и СССР. Съществена роля в популяризирането на живота и делото на Каравелов в съветската страна в довоенния период играят българските политически емигранти, особено Георги Бакалов.

Важно достоинство за разглежданите тук материали е, че дори когато плащат дан на времето — най-вече в годините на култа към личността — техните автори проявяват подчертан стремеж да представят на съветския читател най-новото и най-доброто от проучванията на изследователите към този момент. В отделни случаи информацията по съществуващата и новоизлизащата литература има почти оперативен характер. Така е в двутомната „История Болгарии“, в „Очерки истории болгарской литературы X—XX вв.“, в енциклопедиите и общите курсове от 70-те години.

От края на 50-те години, успоредно с началото на изживяването на последиците в хуманитарните науки от култа към личността и с целенасочените изследвания върху Каравелов в съветската наука, с дискусията сред българските учени по идеологията на Каравелов, в съветските общи курсове и енциклопедични издания започва превъзможването на крайните оценки, налице са опити за преодоляване на продължилото десетилетия преднамерено противопоставяне на Каравелов на Ботев и Левски не в негова полза, на отнасянето му към буржоазните идеолози изобщо, към радикалите, към либералите, не и към революционерите демократи или поне революционери. Постепенно се изживява и схващането, че Каравелов (пак за разлика от Ботев и Левски) не вярва в силите на народните маси, разчита преди всичко на външната помощ и я търси в лицето на сръбските управляващи среди. Вече през 70-те години, след изследванията на Л. В. Воробьев, Каравелов е представян и със своите философски възгледи, т. е.

¹²² Тъй като се оказаха недостъпни, в обзора не са включени следните издания: Настольный энциклопедический словарь. М., 1926; Новая история в документах и материалах. Под ред. Н. М. Лукина и В. М. Далина. М., 1934; Краткая советская энциклопедия. М., 1943, II изд. М., 1948; Краткий очерк истории философии. М., 1940.

наблюдава се явно разширяване на информацията за него в разгледаните издания, отчита се и му се признава изявата като учен от българската възрожденска епоха. Засилва се стремежът за добре аргументирани и премислени, научно обективни оценки; без да се изпада в една или друга крайност, да се види явлението Каравелов в условията, които са го породили, и неговото въздействие върху тях; научнообосновано да се определи истинското му място в обществено-политическия, научния и културния живот на Русия, България и Сърбия, а също и за първи път да се покаже дейността му след 1874 г. Публикациите от 70-те години и началото на 80-те години също не са лишени от някои слабости, но те дават облика на развитието на темата в енциклопедичните издания и общите курсове.

Тези съветски издания достигат до извънредно широк кръг читатели в съветската страна и извън нейните предели. За това свидетелствува не само големият им тираж, увеличаващ се с всяко следващо издание, но и авторитет, с който се ползват сред милионите читатели. Така чрез тези издания съветските учени предоставят своевременна и отговаряща на последните постижения на науката информация за Любен Каравелов и неговото дело, за изследванията върху него, на масовия читател не само в СССР, но и зад граница. Те се превръщат в компетентен посредник при запознаването на чуждестранния читател с една от най-ярките личности на Българското национално възраждане